

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra Ribe Amt

1979. Bind XXI-2

Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt

Historisk Samfund for Ribe Amt

Ekspedition:

Skolebakken 171, 6700 Esbjerg.

Bestyrelse:

Formand: Seminarielektor *Verner Bruhn*, Tulipanvej 24, 6700 Esbjerg.

Kasserer: Købmand *Johs. G. Hansen*, Søndergade 50, 6650 Brørup.

Kassererens gironummer: 6 04 31 94.

Redaktør: Mag. art. *Kirsten Agerbæk*, Sortebrødregade 9, 6760 Ribe.

Borgmester *A. Chr. Andersen*, Grindsted.

Pens. overlærer *Vald. Andersen*, Vejen.

Museumsinspektør *S. Manøe Hansen*, Ølgod.

Lærer *E. Busk Jensen*, Ounbøl, Sig.

Redaktion:

Kirsten Agerbæk.

Vald. Andersen.

Jens Kusk, Tjæreborg.

S. Manøe Hansen.

Ved eftertryk af Historisk Samfunds publikation bedes kildeangivelse anført.

FRA RIBE AMT

HISTORISK SAMFUND FOR RIBE AMT
1979

*Omslagsbillede: Varde gamle sygehus, hjørnet af Frisvadvej og Østervold.
Efter at det nye sygehus var blevet opført 1919, forblev medicinsk afdeling på
det gamle til 1938. Billedet er fra perioden mellem 1919 og 1938.
Varde lokalhistoriske Arkiv.*

TRYKT I
VESTKYSTENS BOGTRYKKERI
ESBJERG

Politifuldmægtig i Varde

Af fhv. vicepolitimester Henning Schlanbusch †

Som almindelig bekendt var de gamle by- og herredsfogder både dommere og politimestre, men 1919 blev embederne delt, og dommerne beholdt den egentlige dommergerning og skiftevæsen, tinglysningsvæsen, fogedvæsen og notarialvæsen, medens politimestrene overtog strafforfølgning, ordenens opretholdelse og de talrige administrative opgaver som nærings- og beværtervæsen, indfødsretssager, faderskabssager, forstrandsregnskaber m.m. Samtidigt blev mange kredse lagt sammen, så at embedsmændenes antal ikke blev fordoblet, men dog forøgedes en del, og endvidere gik en del gamle embedsmænd på pension, da de ikke turde binde an med de mange nye bestemmelser. Endeligt kom i 1920 genforeningen med Nordslesvig, hvilket også krævede mange nye embedsmænd. Da samtidigt antallet af studerende var gået ned under første krig, kom det til at knibe med at få fuldmægtige, i hvert fald til politimesterembederne, indtil omkring 1930, da antallet af jurister igen var steget meget. I Varde havde der været 3 juridiske embeder, indtil herredsfogedembedet i Skads herred 1893 blev flyttet til Esbjerg. Herredsfogden i Øster og Vester herred, Frederik Müller, født 1855, blev 1919 dommer i Varde købstad og Øster og Vester herred; byfogden i Varde, Christian Kiørboe, blev politimester i Århus, og der kom en ny mand som politimester til Varde, Osvald Petersen, som 1926 blev politimester i Randers og afløst af politimester Ove Jensen, som i foråret 1934 blev forfremmet til det bedre politimesterembede i Slagelse, hvor han sad til 1945. Som efterfølger i Varde for Ove Jensen udnævntes politiassistent (svarende til det nuværende politikommissær) i Odense, cand. jur. Jørgen Bech Simony.

Byfogedfuldmægtig i Varde, Skaftø-Christiansen, nedsatte sig i 1919 som sagfører i Varde, men trods manglen på jurister lykkedes det alligevel at skaffe Varde en 50-årig politifuld-

Jørgen Bech Simony. Politimester 1934-1944, Varde.

mægtig, cand. jur. Hugo Schmidt, der fra 1913 til 1919 havde været journalist i Holland. Som hans efterfølger, da han døde 1930, blev ansat den unge, pålidelige og dygtige cand. jur. Torben Weywadt, der 1. oktober 1934 efter ansøgning blev politifuldmægtig i Nykøbing Falster, og jeg søgte da og fik stillingen som politifuldmægtig i Varde.

Min nye chef Simony var ikke nogen slider eller nogen lærd jurist og politimand, men hans væsen var sådan, at der stod respekt om ham som embedsmand, og han var i besiddelse af et udmærket judicium, så han havde let ved at træffe beslutninger og altid beslutninger, der var præget af fornuft og rimelighed. Han havde let ved at tale med alle mennesker både byboere og landboere og både høj og lav. Han var yderst

elskværdig og en stor selskabsmand. Han og hans halvfætter overlæge Kaj Bech i Varde kunne med lethed holde et helt selskab i ånde. Kort sagt var Simony en yderst behagelig og fornøjelig mand at arbejde sammen med. Man fik lov at arbejde selvstændigt, og det blev indskærpet, at man kun skulle forelægge de sager for højere instans, som efter reglerne skulle forelægges, men man skulle aldrig forelægge en sag for en højere instans blot for at forespørge, hvad man skulle gøre. Man skulle træffe sin beslutning og handle derefter. Hvis man handlede hæderligt, var der ingen, der kunne gøre én noget, selv om overinstansen havde et andet skøn end en selv. Men selvfølgelig skulle man være loyal, så hvis man fra fortilfælde vidste, hvorledes overinstansen så på et spørgsmål, handlede man derefter.

Embedet var forsynet med 3 kriminalpolitifolk, 5 ordenspolitifolk, 3 landbetjente og 2, senere 3 kontordamer. Den lille normering af kontorpersonalet bevirkede, at fuldmægtigen måtte lave en masse arbejde, som i vore dage altid udføres af kontorfolk, hvilket i begyndelsen kunne være meget godt, da man på den måde kom godt ind i arbejdsgangen og alle slags sager, men senere kunne det nok ærgre én, at man skulle have en lang og slidsom arbejdsdag, fordi man skulle sidde og føre journal, strafferegister og handelsregister og meget andet af den slags, som lige så godt kunne udføres af en kontorist. Tonen ved embedet var god, og der var mange blandt personalet, som var meget hyggelige mennesker.

Jeg havde et udmærket kontor, men da jeg på grund af det lille kontorpersonale var nødt til selv at skrive meget på maskine, var det kedeligt og trættende, at jeg måtte have min maskine stående på det ret høje skrivebord, men det lykkedes mig dog at få lov til på embedets regning at gå til en markandiser og for 4 (fire) kr. købe et lavt bord, der kunne bruges til skrivemaskinebord. Dette nævnes blot som et eksempel på den sparsommelighed, der dengang udvistes ved de juridiske

Politikontorets personale på trappen foran Vardes Ting- Råd- og Arresthus den 2.-10. 1934. I forreste række politifuldmægtig Schlanbusch, politimester Simony, cand. jur. Torben Weywadt.

embeder. Man kan vist godt sige, at det stadig var Frederik den Sjettes ånd, som herskede inden for statsadministrationen, hvilket efter min opfattelse i øvrigt var en dyd.

Ved sådan et mindre embede kom man selvfølgelig udmærket ind i de mange administrative områder, der hører ind under et politimesterembede, men særlig interessant var det naturligvis at få praktisk indblik i strafferet, at lære forbrydere at kende og få et indtryk af straffens virkning. Ved den nye straffelov af 1930 blev straffen mere smidig, men man lærte alligevel hurtigt at bedømme, hvad en forbryder efter retspraksis skulle have i straf. Kun gradvis forandrede straffepraktis sig, indtil man nu i de senere år i langt højere grad er kommet ind på at give navnlig unge mennesker tiltalefrafald og betingede domme. Jeg tror, at de fleste mennesker, som arbejder med strafferet, bliver modstandere af lange og hårde straffe, og det er vist rigtigt; men jeg tror, at det er forkert med de mange tiltalefrafald og betingede domme, navnlig når det gælder unge mennesker, for hvem chokket ved selv en ganske

kort indespærring vist nok i mange tilfælde kan bringe dem på rette vej, medens en betinget dom og navnlig et tiltalefrafald giver dem det indtryk, at det er uskyldigt, hvad de har lavet.

Efter nogle rolige år kom i slutningen af trediverne de første tegn på, at det var ved at trække op til en ny krig. Krigen, som før havde stået for folk som en gru, var nu ved at blive underholdning. Der blev solgt krigsbøger og vist krigsfilm, og herhjemme blev vist en krigsfilm med selveste Stauning som indleder, selvfølgelig med den begrundelse, at folk skulle se, hvor frygtelig krig var, så at det kunne virke afskrækkende og forebyggende, men hvis folk først vænner sig til, at krig er underholdning, virker den ikke så afskrækkende mere. Der kom store spionsager, således 1938 herhjemme Pflug-Harttung-affæren, som medførte anholdelse af adskillige spioner på Sjælland og Skagen. I Varde var der på stålværket en tysk ingeniør, Behling, som var mistænkt for at være indblandet i Pflug-Harttung-affæren, og der var adskillige indicier imod ham, men vi kunne ikke få fat i så meget, at vi kunne få en sag på ham. Så udløb hans opholds- og arbejdstilladelse, og jeg talte med stålværkets direktør, Bülow, en tidligere ingeniør fra F. L. Smith, som var hovedaktionær i stålværket, og forklarede ham, at vi måtte mistænke Behling for at være tysk spion, hvilket Bülow dog var ligeglad med og erklærede, at hvis man ville spænde ben for forlængelsen af Behlings opholds- og arbejdstilladelse, ville stålværket gå til Industrirådet, og så skulle tilladelsen nok blive givet. Jeg indstillede dog naturligvis, at hans opholds- og arbejdstilladelse ikke skulle fornyes, idet jeg begrundede indstillingen med vores mistanke, men min indstilling hjalp ikke. Behling fik sin opholds- og arbejdstilladelse forlænget, og den 9. april 1940 så vi det tyske militær køre op foran hans dør, og under hele besættelsen var man klar over den nære kontakt mellem ham og værnemagten, og det var jo også påfaldende, at han, der var tysk reserveløjtnant, ikke blev indkaldt til aftjening af sin værnepligt.

Fra officielt dansk hold måtte man dog gøre noget med henblik på en eventuel krig, naturligvis ikke noget med forsvar, underminering af broer og lignende, der kunne gøre nytte, men noget, der kunne blæses op til en hel masse uden at være noget. Det begyndte med mørklægningsplanerne, møder med foredrag om mørklægning, i Roskilde en kæmpe-mæssig mørklægningsøvelse, og i hver politikreds skulle der udarbejdes en mørklægningsplan, som mange steder var en hel bog. Når der fra de militære myndigheder, for Jyllands vedkommende Jyske Division i Viborg, kom ordre til mørklægning, skulle ordren indeholde et kontrolord, og hver politikreds fik til opbevaring i pengeskabet en konvolut, der indeholdt kontrolordet, således at man kunne være sikker på, at en mørklægningsordre var rigtig nok.

Jeg måtte naturligvis lave en mørklægningsplan for Varde politikreds og skaffede mig oplysning om, hvor i politikredsen, der var gadebelysning, og hvilket telefonnummer man kunne ringe til for at beordre gadebelysningen slukket, og endvidere indeholdt mørklægningsplanen landbetjentenes og sognefogdernes telefonnumre, da det jo var landbetjente og sognefogder, som skulle bringe mørklægningsordren til befolkningens kundskab og sørge for, at den blev overholdt. Denne meget kortfattede mørklægningsplan blev, som den skulle, sendt til Jyske Division til godkendelse, men kom omgående tilbage med forskellige indvendinger, blandt andet den at der på hver telefoncentral skulle ligge en fortegnelse over de numre, som skulle alarmeres i tilfælde af mørklægning, og så skulle centralen give beskeden videre. I et svarbrev til Divisionen beklagede jeg, at Divisionen ikke vidste, at mange landcentraler fortrinsvis blev betjent af børn under den skolepligtige alder (hvilket jeg selv har set), og at jeg ikke mente det forsvarligt at betro videregivelsen af en vigtig besked til mindre børn, og derfor mente jeg det nødvendigt, at politiet selv talte med de pågældende abonnenter. Dette brev blev Jyske Division så fornærmet over, at den klagede over mig

til generalkommandoen, som klagede til krigsministeriet, der klagede til justitsministeriet, og så fik jeg en næse underskrevet af K. K. Steincke personligt. Naturligvis var jeg ligeglad med denne næse, da jeg ikke havde gjort noget forkert, men tværtimod gjort min pligt og underrettet Divisionen om et forhold, der kunne blive af vigtighed. Efterhånden skulle der jo også opbygges et civilt luftværn (civilforsvar), og mandag den 28. august 1939 begyndte jeg på luftværnsskolen på Bernstorff slot på et luftværnskursus, der skulle vare 14 dage. En enkelt af kursusdeltagerne havde været observationsofficer under den spanske borgerkrig og sagde flere gange, at den fremgangsmåde, vi blev belært om, var alt for teoretisk. I praksis bar man sig meget enklere ad. Vi andre, der ingen forstand havde på de ting, indvendte navnlig, at det ville tage mange år at opbygge et luftværn, som det vi blev belært om, men hertil var svaret, at det jo også havde taget mange år at opbygge en hær og en flåde, så man måtte ikke regne med, at et effektivt luftværn kunne opbygges hurtigere. Således gik mandag, tirsdag, onsdag og torsdag, men fredag den 1. september om morgenen gik tyskerne ind i Polen, og ved middagstid blev vi sendt hjem med besked på at glemme det, vi havde lært, og snarest improvisere det efter omstændighederne bedst mulige luftværn.

Allerede da tyskerne gik ind i Czekkoslovakiet, talte min kone og jeg om, det ikke var bedst, at vi solgte alt, hvad vi ejede og havde, og tog til Amerika, for det kunne vel ikke vare længe, før turen kom til os at blive besat. Da tyskerne rykkede ind i Polen, forstærkedes naturligvis vort indtryk af den kommende fare, men vi kunne ikke beslutte os, og pludseligt var vi besat. I dagene før den 9. april havde jeg ligget i sengen af influenza, og så vågnede vi den 9. april ved larmen af de tyske flyvemaskiner og blev grebet af harme og fortvivlelse. Skønt vi havde været forberedt på, at det ville komme, var virkningen alligevel overvældende. Da min influenza allerede var nogenlunde ovre, gik jeg på kontoret, da jeg var klar

over, at kun arbejdet kunne hjælpe mig til at genvinde min ro.

Sidst på formiddagen blev vi ringet op af Ribe stiftamt, som meddelte, at der var kommet ordre fra den tyske generalkommando i Flensborg til mørklægning fra mørkets frembrud, og i løbet af en halv time var vor lille mørklægningsplan bragt til udførelse. Ved 5-tiden om eftermiddagen kom der telegram fra Jyske Division i Viborg med ordre til mørklægning, kontrolord Dybbøl. Det virkede helt paradisk. Efter besættelsen havde Jyske Division jo ikke mere at skulle have sagt, og så kontrolordet »Dybbøl«. Det var jo at gøre nar af os.

Den 9. april og den første tid derefter patruljerede jeg om aftenen sammen med betjentene, dels for at overvåge, at der ikke blev spektakler mellem befolkningen og værnemagten, og dels for at kontrollere mørklægningen.

Nogle dage efter den 9. april udsendte den kommanderende general W. N. Prior en tak til soldaterne for indsatsen den 9. april. Dette opråb var holdt i meget clichéagtige vendinger, men det værste var slutningen: »I mindet om disse danske soldater, hvem det blev forundt at ofre livet for konge og folk, vil vi sætte vor lid til en lysere fremtid«. Havde der stået »som ofrede livet for konge og folk« havde det været i orden, men »hvem det blev forundt at ofre livet«! Selv om man er parat til at ofre livet for sit land, vil man dog gerne overleve. Og hvorfor skulle 13 unge mænd dø, når der dog ikke blev gjort noget effektivt for at forsinke fjendens fremrykning gennem Jylland? Ingen viadukter, jernbanebroer eller landevejsbroer blev sprængt i luften, og Ålborg flyveplads ikke gjort uanvendelig, således at erobringen af Norge måske kunne være blevet forsinket og vanskeliggjort. Som overlæge Kaj Bech sagde til mig: »Havde man dog blot set nogle broer ryge i luften, kunne man ligesom bedre have taget det«. Nej, alt var så fortvivlet.

Men livet skal jo gå videre, og alt, også en besættelses tryk, bliver hverdag med sine lyspunkter. Besættelsen skabte en venlighed og solidaritet blandt folk, helt anderledes end det

Rådhuset i Varde.

1940 i Varde. Den kampmannske gård med beskyttelsesrum i kælderren.

er muligt under andre forhold, og det virkede naturligvis meget opmuntrende.

På kontoret voksede arbejdsbyrden, og jeg fik foruden den almindelige arbejdsforøgelse meget at gøre med uddannelsen af de værnepligtige, som blev indkaldt til civilbeskyttelsestjeneste, dels teoretisk undervisning og dels øksercits. Der var på det tidspunkt en meget begavet ung journalist, Aksel Hansen ved Vestkysten i Varde, senere kendt som Rimus ved Jyllandsposten, og han har i sin bog »Min ungdom i vers og viser« givet en meget levende skildring af forholdene ved civilbeskyttelsestjenesten i Varde, og også af, hvordan han inspireret af nogle mindre velovervejede bemærkninger fra min side skrev en artikel, som skaffede ham besværligheder med værnemagten.

Tyskerne ville gerne have kontakt med de danske myndigheder, og der blev fra regeringens side givet instrukser om, hvorledes vi skulle forholde os over for tyskernes ønsker i den retning. I den første sommer havde vi en del skydeøvelser med de tyske soldater, og det gik jeg med til, og vi blev fotograferet sammen med dem. Efter den første sommer holdt det dog op af sig selv.

I begyndelsen af 1941 kom en ung tysk soldat ind til mig. Han hed Peter Bryhl, var sydslesviger og havde gået i dansk skole i Flensborg og var derefter kommet i smedelære i Nordenskov og var blevet udlært. Han havde inden besættelsen søgt dansk indfødsret, men havde endnu ikke fået sin danske indfødsret, da besættelsen kom, og var derfor blevet indkaldt til af aftjene sin tyske værnepligt. Han havde nu orlov og var taget til Nordenskov og havde fået at vide, at hans danske indfødsret var i orden. Jeg så efter i Lovtidende og så, at han ved lov af 17. december 1940 havde fået dansk indfødsret. Han spurgte mig, hvad han skulle gøre, og jeg sagde, at da han nu var dansk, kunne han selvfølgelig ikke være tysk soldat, men skulle pakke sin uniform og alle sine udrustningsgenstande sammen og endelig sørge for, at intet manglede, og så sende alt til sin militære afdeling med underretning om, at

han den 17. december 1940 havde fået dansk indfødsret og derfor ikke mere var undergivet tysk værnepligt. I længere tid derefter hørte han ikke noget fra tyskerne, men en sommerdag, da der var stort idrætsstævne i Nordenskov, blev han anholdt af tyskerne, hvad der naturligvis vakte stor opsigt, og der kom straks tre af de mere fremtrædende mænd fra Nordenskov ind til mig for at tale med mig om, hvad der kunne gøres. Jeg undersøgte statskalenderen og ringede til den kontorchef i udenrigsministeriet, som jeg mente, sagen nærmest måtte henhøre under. Han var dog meget afvisende og gjorde et forskrækket indtryk og sagde, at jeg ikke måtte have sagt til manden, at han skulle sende sin udrustning tilbage, men jeg hævdede naturligvis, at det måtte være danske myndigheders pligt at hjælpe danske statsborgere, så de ikke risikerede at blive skudt i tysk tjeneste. Men i udenrigsministeriet var der altså ingen hjælp at finde. Senere fik vi at vide, at han var ført til Kolding, og en dag nogle mennesker fra Nordenskov ville tage til Kolding for om muligt at få lov at besøge ham, sagde jeg til dem, at jeg ville ønske, at han kunne få lejlighed til at sende et brev til kongen for at bede om hans hjælp. Dette fik de lejlighed til at sige til ham, da de besøgte ham, og det lykkedes ham på en eller anden måde at få sendt et brev til kongen, og kort efter blev han løsladt. Han kom så ind til mig og fortalte, at han ved kongens indgriben var blevet løsladt, og spurgte mig, hvad han skulle gøre. Jeg underrettede ham om, når kongen første gang gav offentlig audiens, og sagde til ham, at han den dag måtte trække i sit pæne tøj og gå op til kongen og sige tak for hjælpen. Det gjorde han og kom et par dage efter ind til mig og fortalte, at kongen havde været meget venlig og givet ham penge til at gå ud at spise for.

Vi aftalte så, at han skulle gå på den første danske session, hvor han blev udskrevet til marinen. Efter at han havde været marinesoldat nogen tid, gjorde tyskerne vrøvl over, at marinen havde taget ham, og marinen turde så ikke beholde ham længere og sendte ham hjem. Han kom så igen ind til mig og

fortalte, at han så gerne ville ind til statsbanerne som ekstra-håndværker for så senere at blive fyrbøder og til sidst lokomotivfører. Jeg hjalp ham så til rette med at søge, og statsbanerne var åbenbart ikke så bange som udenrigsministeriet og marinen for at hjælpe en dansk mand, så det lykkedes for ham at komme ind ved statsbanerne, og i flere år derefter fik jeg julekort fra ham.

Til februar 1942 var arbejdet på kontoret forøget så meget, at der blev ansat en andenfuldmægtig, Tage Taul, der var meget dygtig og elskværdig og straks blev meget populær inden for politiet. I foråret 1943 blev han sekretær i justitsministeriet, og et par måneder senere blev Gerner Mikkelsen ansat som anden politifuldmægtig i Varde.

Den 28. august 1943 om eftermiddagen var vi ved politiet i Varde blevet klar over, at der var noget i gære, men hvad vidste vi ikke. Om aftenen kom et telegram, om det var fra justitsministeriet eller rigspolitichefen husker jeg ikke, om at situationen var uforandret, men hvad situationen var, stod der ikke noget om. Hele den 28. august om aftenen var jeg på kontoret for at være til stede, hvis der skulle ske noget, og benyttede tiden til at rydde op. Henimod midnat gik jeg hjem og gik i seng. Vi boede på 1. sal, og gadedøren blev låst ved mørkets frembrud, så fremmede kunne kun komme til os om natten ved at gå om i gården og gå op ad køkkentrappen. Ved 4-tiden om morgenen vækkede min kone mig og sagde, at der var nogen ved køkkendøren, og jeg gik ud og lukkede op. Der stod en ung, tiltalende tysk løjtnant, som jeg kendte lidt fra kontoret, med et par soldater. Løjtnanten bad mig følge med, og jeg bad så om lov til at gå ind og få noget tøj på. Jeg gik ind til min kone og sagde, at tyskerne var der for at hente mig, og forsøgte derefter at ringe til Simony, men telefoncentralen var selvfølgelig det første, tyskerne havde besat, så der kunne ikke telefoneres. Jeg skyndte mig i tøjet og fulgte med ned og ud på gaden og opdagede da, at hele huset var omringet af soldater. Jeg blev anbragt i en bil, hvor viceborgmeste-

»Damkiers« Hotel, nu politigården - Varde, hj. af Storegade/Nørregade.

ren sad i forvejen, og blev kørt til den tyske kaserne på Damkiers Hotel. Samtidigt kørte en anden bil med politimesteren og borgmesteren op foran kasernen. Politimesteren og borgmesteren blev ført ind til obersten og viceborgmesteren og jeg ind til en hauptmann, som oplæste en hel del af Haagerlandkrigskonventionen for os og meddelte os, at den danske regering var gået af, og regeringsmagten overtaget af tyskerne, og han spurgte, om vi ville fortsætte i vore embeder. Jeg svarede, at jeg kun kunne arbejde efter direktiver fra justitsministeriet. »Aber es gibt gar keine Justitsministerium« var svaret, og så måtte jeg jo sige, at så kunne jeg ikke fortsætte som politifuldmægtig, hvortil jeg fik svaret: »So sind Sie verhaftet«.

Borgmester Mads Jakobsen og viceborgmester Rud. Rasmussen var socialdemokrater, som var blevet valgt ved kommunervalget i foråret 1943. Viceborgmester Rud. Rasmussen bad om at komme til at tale med borgmesteren, men det kunne ikke lade sig gøre, hver måtte svare for sig selv, og efter nogen tøven svarede han så, at han heller ikke kunne fortsætte, og derefter blev vi som arrestanter ført hen til kasernen på det gamle

sygehus, hvor politimesteren og borgmesteren blev sat ind i en stor stue, medens viceborgmesteren og jeg blev sat ind i en tidligere enmandsstue, hvor der stod en seng uden sengetøj, men med et tæppe ved fodenden samt et bord og en stol. Viceborgmesteren så noget træt ud, så jeg sagde, at han skulle lægge sig på sengen, og så lagde jeg tæppet over ham, medens jeg selv satte mig på stolen og støttede mig til bordet og på den måde forsøgte at få lidt søvn. Noget efter kom en stabsfeldwebel ind og skældte ud på viceborgmesteren, som selvfølgelig satte sig op, selv om han ikke forstod et ord af, hvad stabsfeldwebelen sagde, og da denne var gået ud, spurgte han om, hvad han havde sagt. Jeg fortalte, at han havde sagt, at han ikke kunne ligge her og sove, det kunne han gøre hjemme i sin seng. »Ja, men herregud, der var jo ikke noget, jeg hellere ville, men det er jo det, jeg ikke kan få lov til«, svarede Rasmussen.

Ved middagstid blev borgmesteren og viceborgmesteren løsladt, og jeg anbragt i den store stue sammen med politimester Simony. I de følgende dage blev vi én gang hver formiddag ført ind til en eller anden officer og spurgt, om vi ville afgive loyalitetserklæring, og når vi sagde nej ført tilbage til vores stue. En gang om dagen havde vi gårdtur, og da gården ikke kunne aflåses, blev vi på gårdturen ledsaget af en venlig og hyggelig ung feldwebel fra Küstrin, med hvem vi snakkede hyggeligt og så på »die Stabskaninchen«, nogle kaniner, som stabsfeldwebelen havde i nogle bure i gården. Vore familier og venner havde lov til at sende os mad og lækkerier af enhver art, så vi levede faktisk som små ål i mudder, og Simony var selvfølgelig en herlig kontubernal, der var fuld af humør.

Imidlertid blev politikommisær, cand. jur. Rein-Jensen (senere politimester i Haderslev) sendt til Varde for at forhandle om at få os løsladt, og den 2. september om eftermiddagen blev vi løsladt uden at have afgivet loyalitetserklæring, og da den danske administration, også justitsministeriet, var intakt, gik vi naturligvis i gang med vort sædvanlige arbejde.

Da Simony og jeg var blevet anholdt den 29. august, samledes om formiddagen byens akademikere og vist enkelte andre i præstegården og vedtog, at de, hvis vore lønninger blev standset, ville indsamle blandt sig de fornødne penge til at kunne yde vore koner samme pengebeløb, som vi plejede at få i løn. Men samtidigt samledes stålværksarbejderne og vedtog det samme, og derefter henvendte de sig til dr. Knud Nordentoft, som var læge for mange af dem, og bad ham om at skaffe dem oplyst, hvor meget vi fik i løn. Da vi blev løsladt og fik dette at vide, blev vi naturligvis meget glade for dette bevis på solidaritet.

Vi fortsatte nu vort sædvanlige arbejde til den 9. februar 1944, da Simony, Gerner-Mikkelsen og jeg sammen med syv andre vardensere blev anholdt af tyskerne på grund af modstandsarbejde, som vi havde deltaget i. Det førte til fangenskab resten af krigen, og herom har jeg skrevet en lille artikel i bogen »19. september«. Under fangenskabet i Tyskland døde fire af mine kammerater, heriblandt Simony og Gerner-Mikkelsen, så da jeg efter krigen vendte tilbage til mit arbejde, havde jeg fået nye mennesker at arbejde sammen med, politimester Hans Rasmussen, politifuldmægtigene Niels Danelund og Christian Lauritzen, alle elskværdige mennesker, men selvfølgelig savnede jeg de døde. Alle havde vistnok troet, at politiet straks efter befrielsen var trådt i funktion, men det varede forunderligt nok nogle dage efter befrielsen, før politiet som sådant fik lov at overtage sit arbejde.

Ved befrielsen havde modstandsbevægelsen overalt i landet foretaget mange anholdelser, og man kan vist godt sige ikke altid med lige stor kritik, og de anholdte sad i arresterne uden fængslingskendelse og fængslingsfrist, men efterhånden skulle politiet jo se at få sagerne gjort færdige og pådømt. Den første sag, jeg havde, var mod en ældre mand fra Skjern-egnen. Han havde hele sit liv klaret sig selv uden at hæve understøttelse af nogen art. Var der ikke andet arbejde at få, gik han ud i heden og plukkede bær eller bandt koste af revlingeris. Da tyskerne

begyndte at bygge »vestvolden«, var han af arbejdsanvisningskontoret blevet sendt på arbejde dér, og det var jo ikke blevet gjort strafbart, men en dag var der en tysker, som var kommet til ham og havde sagt, at han da var for gammel til det hårde gravearbejde, og om han ikke hellere ville stå ved indgangen til Nymindegablejren og kontrollere Ausweiss og passe på, at folk ikke stjal af kuldyngerne. Det sagde han selvfølgelig ja til, og så blev han udstyret med en kasket og overtog dette arbejde, og som han sagde, det var han glad for, for han havde været ked af at være med til at ødelægge al den gode landbrugsjord, men han gjorde da ingen skade ved at stå ved lejringgangen og kontrollere Ausweiss og passe på kuldyngerne. Straks efter befrielsen var han blevet anholdt af frihedskæmperne, for han havde jo gjort uniformeret tjeneste for tyskerne (kasketten), men trods store anstrengelser var det ikke lykkedes at bevise, at han nogen sinde havde båret våben eller generet noget menneske eller på anden måde foretaget sig noget som helst angribeligt.

Da han havde siddet længe i arresten, mente jeg, at han snarest burde stilles for retten, for at han kunne blive frifundet, da han jo ikke på anden måde kunne få oprejsning. Jeg indstillede derfor til tiltale, statsadvokaten udfærdigede anklageskrift, og ved retten blev han idømt fængsel i 4 år. Han appellerede til landsretten, som nedsatte straffen til fængsel i 2 år, og senere blev han benådet for den sidste del af straffen, men jeg var alligevel forfærdet og kom til at føle lede ved hele »udrensningen«. Der var blevet sagt, at når den normale minimumsstraf efter straffelovstillægget var blevet sat til 4 år, var det, fordi der ikke skulle gøres noget ved de små landssvigere, men det viste sig, at man gik helt til bunds. Jeg kom til at tænke på den gode soldat Svejks bemærkning til krokonen, da hun fortæller, at hendes mand har fået fængsel i 10 år, og han siger til hende: »Det var mærkeligt, de plejer aldrig at give en uskyldig mand mere end 5 år«. Her i Danmark skulle straffen for de uskyldige altså være 4 år. Det fik én til at tvivle om

retsvæsenets retfærdighed og var en skuffelse. Men man glædede sig naturligvis over, så godt Danmark slap ud af krigen, og da jeg den 1. november 1946 blev 1. fuldmægtig ved det større politiembede i Vejle, kunne jeg dog glæde mig over de gode år, jeg havde haft ved politiet i Varde.

Billedmaterialet er udlånt af Lokalthistorisk Arkiv, Varde.

Henning Schlanbusch, (1905-79), cand. jur. 1930, dommerfuldmægtig i Varde 1932-44, politifuldmægtig samme sted 1934-46, derefter i Vejle til 1975. Har skrevet artikler i Fra Ribe Amt 1937 og 1978 samt en artikel i bogen »19. september« om koncentrationslejroholdet i Tyskland.

Ribe amts møde med den nye tid.

Under denne titel afholdt Historisk samfund i 1977-78 en foredragsrække, der omhandlede vigtige træk i udviklingen i amtet fra o. 1840 til 1914.

De to efterfølgende artikler af Dorte Haahr Carlsen og Claus Friisberg er i let bearbejdet form to af foredragene fra denne serie.

Da andelsbevægelsen kom

Af Dorte Haahr Carlsen

1800-tallet var, i hele den vestlige verden, og altså også i Danmark, en tid præget af store forandringer. Dette blev i Danmark særlig mærkbart i den sidste fjerdedel af århundredet, der blev indledningen til den periode, vi endnu befinder os i, - en periode som med et paradoks er blevet karakteriseret ved: »Foranderligheden som tilstand, - det vilkår som alle tidens mennesker er underkastet«.¹

Citatet understreger, at de store strukturforandringer, der skete i erhvervsliv og politik, netop var forandringer af en art, som kom til at gribe ind i og forandre også den almindelige hverdag for *alle* mennesker på afgørende måde. Dette er baggrunden for, at jeg i dette foredrag holder mig til en forholdsvis jordnær betragtningsmåde, idet jeg vil forsøge at se nogle af problemerne og forandringerne, som de kan have taget sig ud for de mennesker, der gennemlevede dem.

Ud fra foredragets titel forbinder de fleste mennesker - efter god gammel skolelærdom - denne forandringens epoke med Danmarks fremtræden som storeksporthør af landbrugsvarer, med omlægningen fra eksport af korn til eksport af animalske produkter, og først og fremmest med andelsbevægelsen.

Selv om andelsbevægelsen for os i dag er så selvfølgelig, at vi måske vanskeligt kan forestille os en tid uden den, må det dog i sandhedens interesse siges, at der var sket endda temmelig store forandringer, længe inden det første andelsmejeri dukkede op i 1882. At netop andelsformen ville blive den helt dominerende var heller ikke nogen selvfølge fra starten. Det

officielle værk »Danmarks statistik« skrev f.eks. så sent som i 1887 følgende om »Mælkeridriften« (dvs. mejeribrugt):

»Vor mælkeridrft har udviklet sig stærkt i de sidste 50 år. . . . Vor udførsel af smør er nu 5 gange så stor som for 50 år siden og mere end dobbelt så stor som for 20 år siden. . . . For de mindre avlsbrug må fællesmælkeridrft nu regnes for det almindelige landet over. Denne er indført enten således, at større mælkerigårde købe mælken fra de mindre i omegnen, eller dette sker af et særlig i dette øjemed anlagt mælkeri, eller - hvad der i de sidste år synes at ville blive det sædvanlige - at producenterne i fællesskab anlægge og drive et såkaldt andelsmælkeri.«

I Vest- og Nordjylland var landbrugsstrukturen fra gammel tid en del anderledes end i det frugtbare Østjylland og på øerne, og udviklingen her havde da også et noget andet forløb - et forhold som dog indtil for nylig har været ret overset. Dansk landbrugshistorie er helt overvejende skrevet ud fra sjællandske forhold, som, takket være rige kilder fra de store godser, er de bedst kendte. Trods forskellen i udvikling kan man imidlertid også i Vestjylland konstatere, at forandringerne var store, også før andelsbevægelsen kom til.

En begavet gårdmand, Chr. Mathiesen i Vittarp ved Ourtrup, følte at der i hans tid var sket så meget, at han i 1881 kunne udgive en lille bog om de foregående 40 års fremskridt, og på den baggrund kunne trække forskellene mellem før og nu skarpt op i skildringen af bl.a. netop mælkeridriften omkring 1840:

»Kom man for en 40 år siden en vinterdag ind i bondens dagligstue, kunde man ved siden af bjælkerne under loftet se nogle hylder opslåede og på disse nogle sorte lerbåde. I fadene var mælk. Det var den tids mælkestuer. Senere fik man nogle såkaldte mælkekamre, hvor mælken også stod på hylder, anbragte ovenover hverandre på en af siderne, eller også havde man et skab med hylder i til den. Længere frem i tiden fik man rigtige mælkekjældere, og for 8-9 år siden begyndte man at bruge vandafkølingen. At der af mælk, der har stået under loftet i dagligstuen, udsat for støv og skadelige luftarter under flødeafsætningen, ikke kunde laves godt smør, er indlysende, men

der kunde laves smør deraf, og det var så en ligegyldig sag, hvordan det var, da prisen var ens, når man kom til købmanden. . . . Efter denne behandling var det ikke at undres over, at vor egns smør var det dårligste, der kom på markedet. Benævnelsen bøndermør er endnu ikke udeladt i smørnoteringerne, men vi³ ere da komne så vidt, at »Vestkyst-bøndermør« ikke bruges længere.

Sådan så man altså på udviklingen allerede i 1881 - året før det første andelsmejeri startede.

Skal man kunne *forklare* disse forandringer, der havde fundet sted og i endnu stærkere tempo fandt sted i den senere del af 1800-tallet - og også andelsbevægelsens succes - er det altså ikke nok at se på hverken andelsbevægelsen eller landbrugsomlægningen. Vi må længere tilbage i tiden og længere ud i verden.

Meget groft kan vi for Danmarks vedkommende sige, at forklaringen skal findes i England - det land, der først af alle gennemgik en industrialiseringsproces. Denne proces tog i England fart i slutningen af 1700-tallet. Samtidig med at der fandt en stærk befolkningstilvækst sted, skete der en specialisering og øget arbejdsdeling, der medførte stærkt voksende beskæftigelse i byerhvervene (især industri og håndværk) - så udpræget, at Englands egne fødevarereproducenter ikke længere kunne følge med. Trods en stærkt forøget produktivitet i det engelske landbrug var der altså et stadigt voksende marked for fødevarer.

Dermed var grundlaget skabt for, at dansk landbrug kunne blive markedsorienteret i en hidtil ukendt grad. Også før 1800-tallet eksporterede Danmark som bekendt landbrugsvarer, men markedet for fødevarer var ret lille, fordi bybefolkningen i alle lande kun udgjorde en meget lille procentdel af den samlede befolkning. Det lille landbrugsmarked der var, dækkedes næsten udelukkende af de store landbrug ved hjælp af godsernes afgifter fra fæstebønderne og hovedgårdsmarkerne udbytte. Bøndergårdene direkte bidrag til landbrugseksporten var før 1800-tallet helt minimalt. Bøndergårdene

drift var indrettet på selvforsyning og naturalieøkonomi, med så lidt brug af rede penge som muligt.

Fra omkring 1830 mærkedes for alvor den markedsudvidelse, der fulgte med industrialiseringen i England, og derefter gik det hurtigt. I løbet af de næste 50 år voksede Europas befolkning med ca. 40%. I Østdanmark oplevede man i årene efter 1830 det, der er blevet kaldt »kornsalgsperioden«. Det er i denne periode, grunden blev lagt til danske bønders velstand. Men det er også allerede i årene 1830-50, da kornsalget kulminerede, at grunden blev lagt til den store omlægning fra kornavl til animalsk produktion. To ting er nemlig væsentlige at bemærke:

1. Nok steg kornpriserne, men priserne på animalske produkter steg forholdsvis mere, hvilket havde særlig betydning i Vestjylland.
2. Den intensivering af kornavl, der fandt sted i denne periode, medførte udpining af jorden.

Alt i alt kan man altså sige, at der på »verdensmarkedet« ca. 1850 var en stærkt stigende efterspørgsel efter landbrugsvarer, og da danske bønder nu begyndte at sælge til dette marked i højere grad end før, var der en tendens til øget produktion.

Problemet blev da at imødekomme den øgede efterspørgsel efter alle slags landbrugsvarer. Det viste sig jo, at man faktisk ikke - med de hidtil brugte metoder - kunne producere noget væsentligt overskud. På øerne førte de metoder, man tog i brug for at øge kornudbyttet, i første omgang til udpining af jorden, og bl.a. derfor begyndte man så småt at øge kvægholdet for at øge gødningsmængden. Her var det også forholdsvis let, på de bedre jorder, at øge mængden af foderafgrøder.⁴

I Jylland, og især i Vest- og Nordjylland, var situationen fra begyndelsen en anden. Her har man langt tilbage i tiden lagt hovedvægten på kvægvavl - de store stuedrifter ned gennem Jylland er jo berømte. Blandt forklaringerne på dette forhold er, at den magrere jord mange steder i Vest- og Nordjylland bedre kunne udnyttes til græsning end til kornavl, f.eks.

havde jo hedearealerne i det ældre landbrug stor betydning som græsning for både hornkvæg og får.

Af lige så stor betydning var det, at mens man på øerne havde ret kort vej til købstaden med det korn, man havde at sælge, var der i Vest- og Nordjylland de fleste steder så lang vej til en købstad - dvs. til en udskibningshavn - at transporten (med de små læs en bondevogn kunne tage) blev alt for dyr. Så kunne det bedre betale sig at udnytte arealet til græsning og tilmed fodre en betydelig del af kornet op. Kreaturerne, studene, transporterede sig selv til afsætningsmarkederne i Slesvig-Holsten, og selv om de tabte i værdi ved transporten, lønnede denne fremgangsmåde sig dog alligevel.

Et indtryk af kvægavlens dominans i Jylland som helhed, sammenlignet med øerne, giver det, at der i Jylland (nord for Kongeåen) i 1838 i gennemsnit var 273 stk. hornkvæg pr. 100 tønder hartkorn, mens der f.eks. på Sjælland var 184 og på Fyn 198. I Ribe amt fandtes ikke mindre end 359 stk. hornkvæg pr. 100 tønder hartkorn, i dette år det højeste tal for noget jysk amt.⁵ Selv om mellem 5 og 38% af det jyske hornkvæg var stude, var der dog allerede på dette tidspunkt en betydelig smørproduktion, og det var i begyndelsen af 1860-erne udelukkende fra Jylland (formodentlig især fra Østjylland), der fandt smørekspost sted.⁶

Mens det i Østdanmark var kornavlens, var det altså i Vestdanmark kvægavlens og -eksporten, der udvidedes i »den gyldne tid« efter 1830. Der var derfor også tale om forskellige situationer i de to dele af landet, da man i 1850-erne var ved at have udvidet produktionen så meget, som det da var muligt. I begge områder stødte man mod nogle naturgivne begrænsninger af produktionens størrelse, så længe man holdt sig til de kendte metoder. I Østdanmark begyndte jorden at blive udpint, i Nord- og Vestjylland blev problemet at producere større mængder foder for at kunne udvide kvægholdet yderligere.

Skal vi prøve at forstå de vanskeligheder, der var tale om og

de metoder man greb til for at overvinde dem, kan vi begynde med endnu et citat fra Chr. Mathiesen som illustration af situationen omkring den jyske kvægavl:

»Med hensyn til kvægets røgt og pleje er sket en stor forandring i de sidste 40 år. Kom man for en 40 år siden ind i bondens stald en vinterdag, så man som oftest nogle små, smalle og magre køer og nogle skrantninger af ungvæg og kalve, og det var slet ikke at undres over, for føden var kun hø og halm, og ofte fik de vel ikke engang så meget, de kunde æde. Af kjærne fik de kun, hvad der var i rivelsen. Det hørte ikke til sjældenheder, at denne eller hin nabo havde en ko, der ikke kunne rejse sig selv, men man spurgte aldrig om, hvorfor den ikke kunne rejse sig, nej det var en given ting. Nu til dags finder man det mærkeligt, at bonden ikke dengang kunde komme i tanker om, at det var i hans velforståede interesse at føde besætningen noget bedre, men det er ikke anderledes: enhver tid har sine indgroede meninger, sine fordomme, som det ikke er en let sag at rokke ved. . . . Det er nu gået op for folk, at man hellere må have samme indtægt af een ko end af to, og hellere få den samme pris for en to-årig stud, som for en der er tre år. Derfor ser man nu de allerfleste steder en vel fodret besætning, køer, der er så glatte i håret som en vel pudset hest, og som inden jul begynde at fælde hårene, medens de før ikke fældede dem inden St. Hansdag. . . . Skal det betale sig at fodre stærkt, da må man blive ved dermed året rundt, sommer saa vel som vinter at give kørerne en god og rigelig næring, for ellers tabe de straks mælken og så får man dem vanskelig til den igen.«

Chr. Mathiesen synes her at mene, at folk »i gamle dage« (i 1840-erne) før de store forandringer fandt sted, simpelt hen var for dumme og fordomsfulde til at kende deres eget bedste. Men vi ser i denne beskrivelse tillige bestræbelserne på i en knap økonomi at holde det størst mulige kvæghold - især for at skaffe så megen gødning som muligt, men også fordi man kunne græsse flere kreaturer om sommeren, end man kunne fodre vinteren over. Derfor slæbte man undertiden dyrene gennem vinteren for at kunne udnytte sommergræsningen.

Hertil kom, at den voksende efterspørgsel på markedet ikke kun gjaldt kød, men også mælkeprodukter. Skulle man ikke

blot øge kødproduktionen (og gødningsmængden) men også produktionen af mælk (smør), skulle der endnu mere foder til, som sidste del af citatet viser. Det blev ikke kun et spørgsmål om antal kreaturer, men også om det enkelte dyrs ydeevne.

Hvad enten det drejede sig om korn- eller kvægavl, blev problemet altså at få jorden til at yde mere end hidtil - og i det hele taget at øge landbrugets produktivitet ud over de hidtidige begrænsninger.

De første »produktivitetsfremmende« metoder, der blev taget i brug, krævede alle en kolossal indsats af menneskelig arbejdskraft. Den øgede produktivitet bestod altså i første omgang ikke i et større udbytte pr. arbejdstime, men snarere tværtimod i, at langt flere arbejdstimer end hidtil blev sat ind på at øge udbyttet.

Netop mennesker var der imidlertid i disse år nok af, fordi også Danmark oplevede en betydelig befolkningstilvækst, der kulminerede i årene 1850-60.⁸ Omkring 1870-80 var disse store årgange voksne, landbruget kunne ikke på det tidspunkt beskæftige dem alle, byernes industri og håndværk heller ikke endnu. Der opstod derfor (også før 1870) et stort, for det meste jordløst, proletariat, parat til næsten hvad som helst for at opnå en dagløn, eller for at få egen jord.

Mange flyttede trods risikoen for arbejdsløshed til byerne. Her var Esbjerg jo efter 1870 en af mulighederne i Ribe amt (fra 1860 til 1901 voksede byens befolkning fra 30 til 13.355, amtets befolkning voksede fra godt 34.000 i 1801 til 51.000 i 1850 og godt 95.000 i 1901). Mange flyttede helt til USA, emigrationen fra Danmark kulminerede i 1880-erne, dog var der forholdsvis færre, der i Ribe amt valgte denne løsning.⁹ Mange mennesker var parat til (eller nødt) til at kaste sig ud i det næsten ufattelige slid, der lå i opdyrkningen af de store hedearealer, der især fandtes i Ringkøbing og Viborg amter, men også i Ribe amt, især i amtets nordlige del. Alt i alt blev det dyrkede areal i Ribe amt fra 1866 til 1888 udvidet med 79.211 tdr. land (43.693 ha), eller fra 45% til 61% af det samlede areal.¹⁰

Atter andre stod altså indtil videre til rådighed for de eksisterende landbrugs bestræbelser på at få jorden til at give større udbytte.

Blandt det arbejde, der havde bidraget til at øge udbyttet, var bedre (hyppigere og mere effektiv) pløjning. I Vest- og Nordjylland begyndte man desuden tidligt at mergele, og især efter 1840 mergledes der i stort omfang, hvilket krævede meget arbejde, både med at grave, transportere og bringe mergelen ud på markerne. Netop i Vestjylland, hvor mergelforekomsterne er begrænsede, var mergling påkrævet i forbindelse med hedeopdyrkningen, og i hedeområderne fortsatte man da også længere end andre steder med at mergele. I 1880-erne begyndte hedeselskabet at anlægge mergelbaner for at lette transporten.¹¹

Men både den bedre jordbehandling, og herunder indragelsen af jord, der hidtil ikke var dyrket særlig intensivt (brakjord, overdrev, hede) og merglingen betød jo blot, at man frigjorde hidtil bundne næringsstoffer i jorden, man tilførte den ikke ny næring af betydning, deraf tendenserne til udpining. Tilførslen af ny næring skete før kunstgødningerne næsten kun ved hjælp af kreaturgødning, men altså ikke i tilstrækkelig mængde til stadigt øgede afgrøder. Det krævede jo nemlig stadig forøget produktion af foder, som igen havde mere gødning som forudsætning - altså en »ond cirkel«.

I Ribe amt havde man visse steder langs vestkysten særlige foderressourcer i marskegnene, som giver hø af meget høj kvalitet.

I Ribe amt og i Hammerum herred i Ringkøbing amt udnyttede bønderne i almindelighed desuden tidligt, fra ca. 1800, denne egns særlige, naturgivne forudsætninger for at øge mængden af hø ad anden vej - nemlig ved overrisling, engvanding. Det var ikke udelukkende enge, man vandede. F.eks. i Ansager og Grindsted sogne, som havde specielt gunstige forhold, vandede man også agerjord,¹² og nogle steder brugte man desuden vanding for at omdanne hede til eng.¹³ Fra 1866 til 1888 udvidedes engarealet i Ribe amt med 8.740

To af vandingskanalerne i engvandingsanlæg fra 1887 på mark ved Jens Skri-vers gård, Sdr. Omme. Anlægget er nu overpløjet. Foto forf. sept. 1977.

tdr. land (4.821 ha), for landet som helhed mindskedes eng-arealerne derimod med 3.795 tdr. land (2.093 ha).¹⁴

Princippet i engvanding er, at man leder vandet fra vandløbet ind over jorden og eventuelt lader det stå dér i nogen tid for derved at udnytte de gødningsstoffer, der findes opløst i vandet. Det lyder simpelt nok, men krævede en del: Lodsjerne langs et vandløb skulle enes (indbyrdes og med eventuelle møllere) om, hvor meget og hvor ofte hver enkelt måtte lede vandet over sin jord. Fordelingskanaler skulle i en del tilfælde anlægges, måske med en engmesters hjælp, og vandet skulle pumpes op fra åen. Selve engen eller marken skulle

jævnes fuldstændigt, så der ikke var tørre pletter over vandet, eller huller hvor vandet blev stående for længe, og der skulle graves småkanaler til at lede vandet ud over hele marken. Når jorden skulle vandes satte man »stigbord«, som regel blot en græstørv, i småkanalerne, så vandet flød ud over kanten og fordelte sig jævnt over hele jordstykket. Ved visse anlæg lod man forår og/eller efterår vandet stå en tid, så at et gødende slamlag blev afsat. I andre tilfælde overrislede man jorden i en længere periode (ca. 14 døgn) om foråret. Undertiden overrislede man desuden nogle timer om dagen sommeren igennem.

Der lå meget arbejde både i at etablere anlægget (planere jorden, grave småkanalerne) og i at passe det: stigbordene skulle flyttes meget hyppigt for at give jævn vanding, men ved den stærkt arbejdsintensive metode, som engvandingen var, kunne man uden alt for stor indsats af kapital øge foderudbyttet væsentligt.¹⁵

Desuden begyndte man at gøre mere ud af de egentlige foderafgrøder. Græsningsarealerne udgjorde i hele perioden ca. halvdelen af det dyrkede areal, men man begyndte nu så småt at så græsfrø. I 1866 var godt 8% af det samlede græsnings- og engareal tilsået med kløver og græsfrø. Det var noget nyt, man var jo vant til, at græs var noget, der groede af sig selv på brakmarken.

Blandsæd-arealerne var små i 1866 og fandtes helt overvejende i Anst herred. I hele amtet fandtes 518 tdr. land (286 ha), o. 21% af det dyrkede areal, det steg til 2,63% i 1888.

Arealerne med ærter og andre bælgfrugter udvidedes forholdsvis hurtigt (omend tallene er meget små) indtil ca. 1880, men mindskedes derefter. Fra 1881 til 1888 udvidedes til gengæld, som i resten af landet, arealet med rodfrugter (i Ribe amt især turnips, gulerødder og kålroer). Skønt disse afgrøder endnu i 1888 kun udgjorde knap 1% af arealet, ser vi dog her de første tegn til den stærke udvidelse af arealerne med foderroer, der fandt sted efter århundredskiftet.¹⁶

Sideløbende med alle disse forsøg på ad »naturlig« vej at øge

kreaturholdet og dermed gødningsmængden, begyndte dog også kunstgødningerne at dukke op og for alvor åbne muligheder for tilsyneladende ubegrænset vækst i udbyttet af jorden.

Ifølge Chr. Mathiesen begyndte kunstgødninger at komme i brug på disse kanter omkring 1860:

»Den første (kunstgødning), jeg ved af at sige, var en såkaldt Patentgødning fra Joseph Owen i Kjøbenhavn, men hvad den indeholdt af værdistoffer fik man ikke at vide, hvilket også kunne være det samme, da ingen her på egnen havde forstand på, hvad der f.eks. var bedst, enten kiselsyre eller fosforsyre.«¹⁷

Her afspejles hele den famlende usikkerhed omkring dette nye, som dels førte til mange fejltagelser, dels førte til betydelig tilbageholdenhed helt op til omkring århundredskiftet. En tilbageholdenhed der også hang sammen med, at brug af kunstgødning krævede rede penge.

Som følge af de ændrede markedsf forhold for landbrugsvarer, var der altså i tiden efter 1830 sket store ændringer i dansk landbrug: på øerne en stærkt intensiveret kornavl med tendens til øget kvægavl allerede efter ca. 1850, i Jylland en forøget produktion og eksport af kvæg. I denne periode grundlagdes derfor den velstand, der stort set bar danske bønder gennem krisen i 1880-erne.

Det, man tidligere har hæftet sig mest ved i forbindelse med krisen, er, at der fra 1876 skete et drastisk prisfald på korn på grund af stærkt stigende eksport fra Rusland og Amerika. I de senere år er det blevet påvist, at omlægningen i dansk landbrug var godt i gang inden prisfaldet. Nok så afgørende var det derfor - ikke mindst for det jyske kvægbrug - at der fra ca. 1880 blev stadige vanskeligheder med eksporten af levende dyr. Både Tyskland og England oplevede epidemier af mund- og klovsyge og indførte dels importtold, dels i perioder forbud mod import af levende dyr fra Danmark. Det betød, at

Årre andelsmejeri, oprettet 1885. Foto 1885. Mejeriet er bygget efter, at man havde gjort de første erfaringer med andelsmejerier, og havde set at det gik. Det er derfor nok beskedent, men dog lidt større end f.eks. det første mejeri i Hjedding.

eksporten af levende kvæg til Tyskland fra Ribe amt faldt fra 45.572 stk. i 1878 til 20.320 i 1882.¹⁸

Det var naturligvis et chok for landbruget i amtet, og dermed var stødet for alvor givet ikke blot til en øget animalsk produktion, men også til at eksportere kød, flæsk, æg og smør frem for levende kreaturer og svin, og dermed kom landbruget ind i en mere kapitalkrævende fase.

Selv om der måske havde været ønske om eksport af denne art tidligere, havde den imidlertid ikke været mulig fra Vestjylland før. Den blev først mulig dels med de store vejarbejder, der i Ribe amt blev udført i 1860-erne og 1870-erne dels - og helt afgørende - med de store jernbaneanlæg: banen Lunderskov-Varde blev åbnet i 1874, og året efter fulgte banen Varde-Holstebro og derefter en mængde lokalbaner. I 1874 åbnedes også Esbjerg havn for sejlads. Først dermed var der åbnet mulighed for massetransport af forarbejdede landbrugs-

varer, indtil da var man som nævnt afhængig af, at varerne kunne transportere sig selv. I »Huse i hederanden« skildrer Jenny Alkjærsig en transport med et læs smør før jernbanens tid. Rejsen fra købmanden i Skjern til en mellemhandler i Holstebro tager 2 dage med hest og vogn. Fra Holstebro skal smørret køres til Struer og derfra sejles til København. »Man forstår, hvad gennemførelsen af banen måtte betyde, og at en købmand ved synet af de rummelige jernbanevogne, som i en lang række rullede hen ad skinnerne, kunde udbryde: »Lad der komme sådan et tog hver treugersdag, så kan den tage vore varer med, og føre det kram vi skal bruge!«¹⁹

Med vanskelighederne for eksporten af kvæg var det i første omgang mejeribruget, man vendte sig til - et område, der, som vi har set, var i stærk udvikling i forvejen. Men som følge af, at man i Vestjylland hidtil havde lagt hovedvægten på kvægekspert, var udgangssituationen for netop det vestjyske mejeribrug dårlig. Omkring 1830 beskrives situationen i Ringkøbing amt således:

»Bønderne have en ikke uvigtig indtægt af deres køer, thi vester-egnens almue lever tarveligt, og i en bondes husholdning bruges kun lidt smør, bor han i en bedre egn, kan han sædvanligen sælge 3 fjerdinger (168 pd.) smør årlig af 4 køer. Denne smørproduktion kan måske synes ringe, men det må bemærkes, at amtets bønder ville have en del tidligtberende køer, som kun give lidt mælk om sommeren. Priserne på bondesmørret ere sædvanlig lavere end de ville være, hvis smørret behandlede bedre. Kjøbstæderne ligge for de fleste så langt fra hånden, og bonden samler så lidt smør ugentlig, at det ikke betaler sig for ham at føre det til torvs en gang om ugen, således som bønderne i østeregnet gøre. I vesteregnet slår derimod bonden selv sit smør i fjerdinger og forholder sig i det hele således dermed:

Mælken står i våningsstuen, hvor den bliver fuld af støv og røg, og afskummes ikke før den er ganske sur. For at få smørret af den forgemte fløde og fremskynde kjærningen, kommes før og under denne meget varmt vand i kjærnen. Heraf taber smørret sin gulhed og velsmag, bliver hvidt og bittert. Valle og kjærnemælk æltes ikke nok af, smørret saltes med en håndfuld groft salt, og slås straks i en

gammel fjerding, som ikke engang er fri for lugt af det, som før var i den. På sådan en fjerding smør samles, efter køernes antal, i en tid af 14 dage til 5 måneder, og det kan da ej andet end blive en slet vare, som ved ²⁰landkræmmernes mislige omgang dermed ofte bliver endnu slettere.«

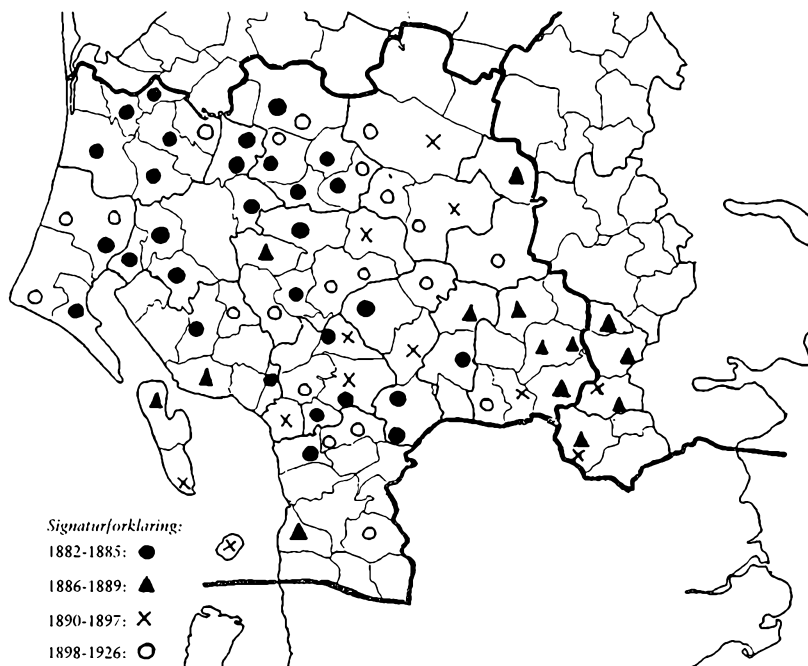
Den samtidige beskrivelse for Ribe amt er desværre ikke så detaljeret, men situationen har her været omtrent den samme, i hvert fald i amtets vestlige dele. I de følgende år lagde man imidlertid, som Chr. Mathiesen beskrev det, stadig mere vægt på en udvikling af mejeribruget, også på bøndergårdene. Herregårdene kunne selv drive egentlige mejerier med »mejer-sker«, der behandlede mælken efter alle kunstens regler. C. Dalgas fortæller, at Nørholm allerede ca. 1830 havde 100 køer foruden tyre og opdræt - nok til at man, som andre herregårde, kunne have en jævn produktion af smør af så ensartet kvalitet, at man kunne opnå gode priser.²¹

Det var jo netop dette, der var bøndergårdenes problem, som citatet fra Ringkøbing amt viser. Selv med et udvidet kohold (og efterhånden også bedre malkekvæg), eller med betydelige forbedringer i behandlingen af mælken, som f.eks. en særlig mælkekælder, vandkøling, konens bedre uddannelse i at behandle mælken, kunne »bønder-smør« ikke opnå samme priser som »herregårdssmør«, eksempelvis så sent som i 1881-82:

Herregårdssmør, 1. klasse	144 øre pr. pund
Herregårdssmør, 2. klasse	128 øre pr. pund
Herregårdssmør, 3. klasse	116 øre pr. pund
Bønder-smør	75 øre pr. pund ²²

Der var derfor, alene på grund af prisforskellen, god grund for bønderne til at finde sammen om en større produktion. Hertil kom rent tekniske årsager: den forholdsvis nyopfundne centrifuge var et effektivt redskab, men for uøkonomisk at anskaffe for en enkelt almindelig gård.

Tanken om at samle mælken fra flere gårde dukkede da også

Oprettelsesår for andelsmejerier i Ribe Amt. Som kilde er benyttet Trap: Danmark, 4. udgave, 1928. Oplysningerne rummer derfor en vis usikkerhed. Kortgrundlaget er den nuværende kommune- og sogneinddeling.

op lidt efter lidt: enkelte herregårde købte mælk fra bøndergårde, enkelte gårde købte mælken fra deres nabogårde. Mange steder blev den almindelige form i 1870-erne et »fællesmejeri«, oprettet for egen regning af en mejerist, der ligeledes for egen regning købte og behandlede mælken, og som regel udnyttede skummetmælken til svineopdræt. Mejeristen tog på den måde hele risikoen ved driften - men bønderne måtte jo altså også se den eventuelle fortjeneste gå i fremmede lommer!

Fortjenesten blev nu i mange tilfælde ikke stor, mange fællesmejerier var for små til, at en ordentlig kvalitet kunne opnås, transportomkostningerne var for store, og der var næsten

ingen mulighed for at kontrollere mælkens kvalitet og leverandørernes behandling af mælken.²³

I Ribe amt blev der først oprettet fællesmejerier samtidig med andelsmejerierne, men netop i foråret 1882, da vanskelighederne med kvægeksperten til Tyskland for alvor tyngede, foregik i Ribe Amtstidende en livlig debat om fordele og ulemper ved fællesmejerier frem for den enkelte gårds behandling af mælken, som må have været blandt inspirationskilderne til de første andelsmejerier.²⁴

En erfaring, som man kunne drage af fællesmejerierne, var, at det måtte være en god idé, at bønderne (producenterne) selv tog ansvaret for mejeridriften, så at de dels finansierede mejeriets etablering, dels forpligtede sig til at levere al deres mælk til mejeriet - at de altså selv tog såvel risiko som fortjeneste.

Dette var imidlertid nok det største skridt at tage - at foretage investeringer ud over den egne bedrift var jo noget helt nyt, og så skulle der endda rede penge til, eller hvad der var lige så alvorligt: et lån, i det mindste til anskaffelsen af de nødvendige maskiner. Selve investeringen var måske ikke så stor - når man ser billeder af de første mejerier, forstår man bedre, at det i det hele taget var muligt at få dem rejst. De var ikke store, og ofte kunne såvel mursten som tømmer og kørsel leveres af de kommende leverandører selv, arbejdskraft kunne man også selv lægge til (næppe bonden selv, men så dog hans tjenestefolk).

Alligevel har bare tanken om en investering af denne art været ny og givetvis overvældende for mange. Usikkerheden omkring alt dette kommer også frem i den første ordning for mejeriet i Hjedding. Det var på én gang et fælles- og et andelsmejeri, idet mejeristen, J. Stilling-Andersen, i begyndelsen købte mælken af en del af leverandørerne, for at mejeriet kunne få mælk nok.²⁵

Med »opfindelsen« af andelsformen (som dog varierede betydeligt i sit indhold de første år) først og fremmest med in-

teressenternes forpligtelse og direkte interesse i mejeriets drift, må nogle væsentlige vanskeligheder for alvor være blevet overvundet i denne egn, der indtil da stod længst tilbage med hensyn til smørproduktion.

De første to andelsmejerier blev oprettet i 1882 i Hjedding og Billum. Allerede ved udgangen af 1885 var der oprettet 28, og 1890 fandtes i alt 42 andelsmejerier i Ribe amt. I hele landet fandtes i 1886 ca. 170 andelsmejerier, 1890 ca. 600. Da var oprettelsen af mejerier allerede kulmineret, år 1900 var tallet kun vokset til ca. 1000 - andelsorganisationsformen må virkelig have imødekommet et stort behov.²⁶

Denne organisationsform blev som bekendt hurtigt taget op på andre områder. I 1887 oprettedes det første andelssvine-slakteri, i Horsens, og i 1888 oprettedes et i Esbjerg, som da så småt var ved at blive hovedeksporhavn for danske landbrugsvarer. Svinebesætningerne var endnu små. Ved starten af Esbjerg Andels-svine-slakteri tegnede 3.600 andelshavere sig for ca. 16.000 svin, dvs. mindre end 5 pr. ejendom.²⁷ Men svineholdet var stærkt stigende, bl.a. fordi returnmælken fra mejeriet dannede grundlag for langt større svineopdræt end hidtil. Fra 1881 til 1898 godt og vel fordobledes Danmarks svinebestand, det samme skete i Ribe amt (1881: 21.900, 1898: 44.800 svin).²⁸

Importrestriktionerne i Tyskland og England hæmmede ikke blot kreatureksporten, men også eksporten af levende svin, som var stærkt stigende allerede inden andelsmejerierne, og nåede et højdepunkt i 1883. Antallet af svin steg altså også derefter, men man gik i stigende grad over til at eksportere flæsk, og skabte dermed det egentlige grundlag for andelssvineslakterierne.

En af grundene til at andelsformen fik så stor betydning var måske, at mens første del af århundredets landbrugsreformer som nævnt var arbejdskrævende, var anden del langt mere kapitalkrævende: andelsmejerierne krævede nye bygninger, dampmaskine, mejerimaskiner, indkøb af kul og foderstoffer

m.m. Slagterierne krævede endnu mere betydelige investeringer. Bønderne investerede ganske vist ikke direkte i andelsvirksomhederne, men hovedparten af lånene til finansiering af i hvert fald andelsmejerierne blev optaget i sparekasser, som jo igen i meget høj grad havde bønder som indskydere.

Lånene til at starte Hjedding andelsmejeri blev optaget i en bank i Varde, men der var alligevel en vis sammenhæng mellem mejeriet og den lokale sparekasse, idet Niels Hansen Uhd, Egknud, den mand, der formulerede mejeriets senere så berømte vedtægter, i mange år havde været formand for Ølgod sogns Spare- og Lånekasse (oprettet 1868) og kort før havde gennemrevideret sparekassens love, så de faktisk nærmede sig »andelsprincippet«.³⁰

Sparekasserne fik som nævnt stor betydning for finansieringen af denne anden fase af landbrugsændringerne. Sparekasser blev oprettet fra begyndelsen af 1800-tallet og især efter 1857 oprettedes der et stort antal nye sparekasser, mange af dem som spare- og lånekasser. I Ribe amt blev der fra 1867 til 1880 oprettet 16 sparekasser i landsognene. 1881-1900 oprettedes yderligere 6. Den kapital, som bønderne kunne spare op i den første periode, med stor landbrugseksport, blev i høj grad anbragt i sparekasserne, som siden atter investerede en betydelig del af disse midler i bl.a. andelsmejerier og andelsslagterier - da landbruget fik behov for at investere den opsparede kapital. I samme periode kom også kreditforeningerne til.

Direkte og indirekte medvirkede andelsformen altså til, at bønderne - det vil først og fremmest sige gårdmændene - i nogen grad selv fik kontrollen med, hvordan de nye markedsforhold kom til at påvirke sognet. Økonomisk betød det, at »fremmed« kapital og indflydelse i vid udstrækning blev holdt ude af dansk landbrug, faktisk helt til efter 1945.

Hele omstillingsprocessen i landbruget og de ændrede samfundsforhold førte også til opbrud i sognets relationer til omverdenen. Alene driften af et andelsmejeri krævede indkøb af nye slags varer, som f.eks. kul til mejeriets dampmaskine, og

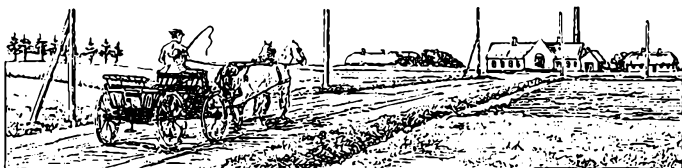

Illustration til Ditlev Lauritzens fortælling om rejserne for at sælge kul til de nye andelsmejerier. »Konsulen« s. 99.

de fleste mejerivedtægter indeholdt krav om, at leverandørerne skulle fodre deres malkekøer med bestemte mængder kraftfoder, f.eks. rapskager, som kunne købes af mejeriet, der så foretog fællesindkøb.

I mange tilfælde formåede de gamle købstæders købmænd at kanalisere disse nye varer, og dermed fastholde den position, de havde opnået i løbet af »kornsalgsperioden«. ³¹ Men i andre tilfælde førte opbruddet til helt nye handelsforbindelser. Ditlev Lauritzen, som i 1883 slog sig ned i nybyggerbyen Esbjerg, fortæller selv, at han helt målbevidst satsede på det nye marked, som andelsmejerierne udgjorde:

»Det var vistnok 1885, jeg begyndte at køre op langs vestkysten for at sælge kul. . . . At rejse med jernbanen lod sig ikke gøre, da mejerier og teglværker tit lå milevidt fra stationen. Jeg kørte i wiernervogn og havde en solid kusk. . . . Fik vi kik på en dampskorsten kørte vi efter den. For der hvor der var en dampskorsten, var der jo også brug for kul. . . . Engang kommer vi kørende på landevejen mellem Varde og Nr. Nebel. Så får vi kik på en ny skorsten. Det var Lunde mejeri, som da lige var bygget. Og vi tager retning efter det nye mejeri og spørger efter formanden. Det var lærer Hansen Pedersen. Jeg kommer så hen til skolen. Det er i et frikvarter. Og læreren står ude og ser på børnene. »Må jeg ha' lov at ulejlige Dem et øjeblik?«, spørger jeg. »Ja, værsgo, følg med ind« - og vi går foran ind i skolestuen, og alle børnene i en lang nysgerrig hale bagefter. »På plads!« kommanderer læreren og smækker en lineal i pulten. Og børnene er i et nu på plads og sidder der måbende og strækker hals. Hansen Pedersen sætter sig på katederet, og jeg står nedenfor og er halvt benovet. På den måde har jeg ikke før prøvet at handle kul. Nå,

jeg fortæller hvem jeg er, og at jeg gerne vil sælge kul til mejeriet. »Kul. Nej, dem får vi fra Århus.« »Hør, sig mig engang, har De ikke et danmarkskort?« spørger jeg. »Jo, det hænger der«, peger han. »Vil De så ikke lige lade een af børnene måle ud, hvor meget omtrent der er længere fra Århus til Lunde end fra Esbjerg til Lunde. Og så gir jeg 1 kr. til den af børnene, der først kan regne ud, hvor meget dyrere fragten bliver på 10 td. kul fra Århus end fra Esbjerg«. Jeg opgir så nogle tal til børnene. Og så skal jeg love for, der blev kappestrid, for regne kunne de til gavn i den skole. Kronen måtte deles, for der var flere, der holdt på at være den første. »Nå«, spørger jeg læreren, »hvad mener De om det regnestykke?« »Ja«, siger Hansen Pedersen, »Hvis det facit holder stik, og kullene fra Esbjerg er lige så gode som dem fra Århus, så kan jeg også regne næste led i regnestykket«. Da jeg gik³² ud af skolen, havde jeg den underskrevne kontrakt i lommen«.

I nogle år leverede Lauritzen også foder- og gødningsstoffer, og han kom ret hurtigt ind på at aftage mejeriernes smør. Derved kunne han tilbyde mejerierne fordelagtige kreditvilkår og selv sikre sine skibe fragt begge veje over Nordsøen.

Mejerierne kom i nogle år altså også til at fungere som en slags indkøbsforeninger. Efterhånden overtog brugsforeningerne denne rolle med indkøb af korn- og foder- samt gødningsstoffer - varer, som dog også ofte fra starten forhandlede af en egentlig foderstofforening.

De fleste af de tidlige brugsforeninger startede med at forhandle almindelige dagligvarer: salt, sukker, mel, tobak, kaffe, undertiden brød - varer, som man i mange tilfælde før havde købt hos købstadkøbmanden, men som man nu ikke behøvede at rejse så langt efter.

»Selvhjulpenheden« kom til at præge alle forhold: Foreningsdannelser og andelselskaber af alle slags blomstrede fra 1890-erne og i første halvdel af 1900-tallet i næsten alle sogne. Et par eksempler fra Ribe amt: I 1928 var der i Lunde by forsamlingshus (fra 1894), brugsforening (fra 1905), afholds-hotel, andelsmejeri (fra 1884) og andels-elværk (fra 1910).

I Horne sogn var der samme år 2 andelsmejerier, en brugsforening og en indkøbsforening, et missionshus, et forsam-

Tjæreborg Brugsforening, oprettet 1888. De nye bygninger fra 1891 med pakhus og bolig til uddeleren.

lingshus og et andels-elværk. I Hejnsvig sogn var der 2 andelsmejerier, 2 brugsforeninger, 2 missionshuse og et forsamlingshus.³³

Hertil kom en vrimmel af andre foreninger:

Ribe Amts Vejviser for 1891-93 nævner f.eks. for Fåborg sogn: læseforening, afholdsforening, foredragsforening, forening for oplysningens og ædruelighedens fremme, hesteforsikringsforening, foruden forsamlingshuset.³⁴

Vejviseren for 1906-08 nævner yderligere: Varde Østeregns landboforening, Good Templar, Henry Georges-forening, skytteforening.³⁵ Og så medtager disse vejvisere, der blev udgivet i København og Esbjerg, endda ikke alle - gymnastik-, ungdoms- og husmoderforeningerne er f.eks. ikke med.

Indtil nu har vi mest beskæftiget os med den økonomiske side af perioden - det erhvervsmæssige grundlag for forandringerne og det, der bar andelsbevægelsen frem. Men alt dette fik jo som bekendt også en politisk og kulturel side. De gamle landsbyorganisationsformer: by- og grandelag, ungdomslag

Et lærrehjem i Nordby på Fanø år 1900. Forrest til venstre den broderede avismappe. Omkring århundredskiftet fik mange bondegårdes storstue en lignende indretning med tapet, polstrede møbler, bordtæppe og gardiner. Skrivebordet er derimod endnu specielt for lærrehjemmet. Foto J. N. Kro-mann (neg. nr. 390).

osv., som man i det gamle samfund var medlem af i kraft af sin status i landsbyen (gift/ugift, mand/kvinde, gårdmand/husmand osv.) blev til dels slået i stykker af udskiftningen omkring år 1800, og blev altså i forbindelse med andelsbevægelsens fremvækst erstattet af organisationsformer, hvor medlemskabet var afhængigt af personlig interesse: foreningerne.

Perioden er jo samtidig den måske stærkeste brydningstid i Danmarks politiske historie som demokrati. I »provisorie-årene« i 1880-erne nåede politiske spørgsmål for første gang ind i almindelige menneskers hjem - voldsomme diskussioner mellem »Venstre« og »Højre«, som undertiden også blev til et spørgsmål om brugsforening eller købstadkøbmand, om sparekasse eller bank osv. At den politiske debat nåede så vidt ud, skyldtes ikke mindst, at der nu var nogle stykker i de fleste sogne, der var begyndt at holde avis. Det gik langsomt, men

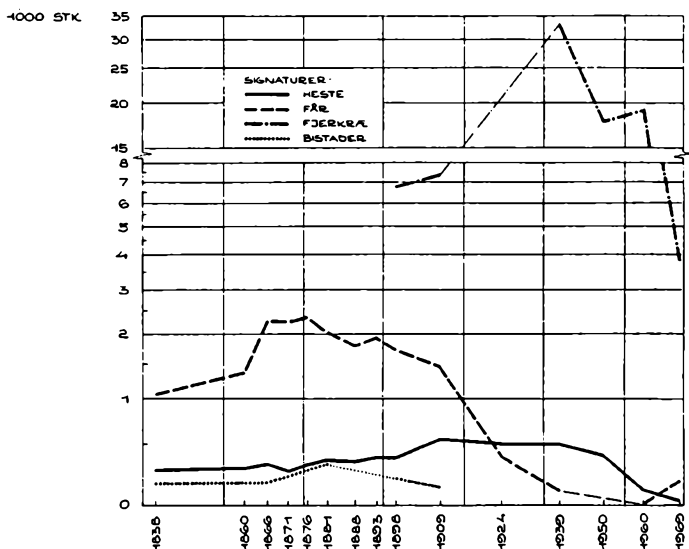
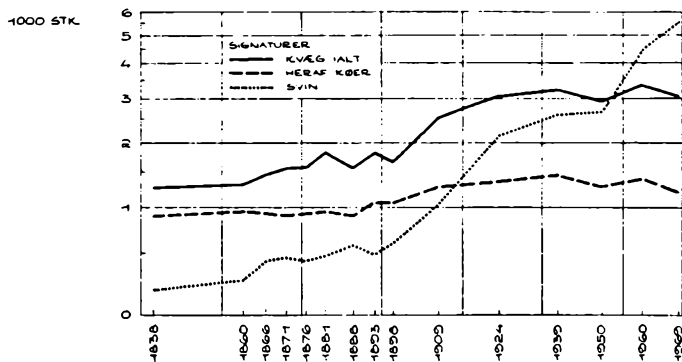
debatten bredte sig, og med tiden blev avismappen på væggen et karakteristisk træk i mange stuer.

Deltagelsen i de mange andelsorganisationer og bestyrelser blev i en del tilfælde en vigtig skoling for bøndernes repræsentanter i Rigsdagen og dermed et led i den politiske kamp. Men hele dette bestyrelses- og øvrige lokalpolitiske arbejde havde på sin side som forudsætning, at gamle dages »almue« var blevet »oplyst« og kunne ikke blot læse, men også tale og skrive for sig. Denne grundlæggende uddannelse af alle blev officielt - om ikke altid i praksis - sikret ved skoleloven af 1814. Skolelærernes frivillige aftenundervisning af unge og voksne har nok også haft betydning en del steder.

For mange har et eller flere højskoleophold givetvis også haft stor betydning. I Ribe amt var der jo ikke så langt til den måske berømteste højskole: Askov, men også i Janderup, Brørup og Vestkjær (siden i Østbæk) i Ølgod sogn var der højskoler i en periode, foruden Ribe mælkeriskole og højskole.³⁶ Askov flyttedes allerede i 1865 hertil fra Rødding, Janderup, Vestkjær og Brørup blev grundlagt i 1868 og 1869, altså så tidligt, at ophold her virkelig kan have fået betydning for de mennesker, der i 1880-erne og 90-erne gik aktivt ind i de mange foreningsbestyrelser. Højskolerne blev jo en af årsagerne til, at unge nu rejste ud fra hjemsoget, derfor måske også til højskoler andre steder i landet.

Også Ladelund landbrugsskole, der startede i 1879, især for at give undervisning i mejeribrug og husdyrbrug, har netop i Ribe amt haft stor betydning, ikke blot for de unge landmænds faglige, men også for deres almene uddannelse. Hertil kommer skolens direkte betydning for uddannelsen af mange af de nye mejerister samt forstander Niels Pedersens personlige virksomhed som konsulent ved indretningen af mange mejerier i amtet.³⁷

Rent bortset fra disse egentlige uddannelsesmuligheder er det dog tydeligt, at meget store evner er blevet frigjort gennem de krav, der i denne omvæltningens tid blev stillet også til

Husdyrholder i Sneum og Tjæreborg sogne 1838-1969. Efter »Tvillingsogne af Geest og Marsk«, bd. 2, s. 48.

»almindelige mennesker«. Vi møder i mange erindringer en naturlig begavelse og opfindsomhed, som egentlig ikke krævede megen skoling for at kunne løse selv store opgaver.

Skal vi som afslutning prøve at sammenfatte de forandrin-

ger, der fandt sted i dagligdagen for husstanden på gården, er en af de vigtigste nok, at forarbejdningen af mælken nu foregik uden for hjemmet: en af kvindernes vigtigste daglige arbejdsopgaver blev dermed taget ud af deres hænder. Mange gårde havde investeret i nye mælkekældre med vandafkøling, mange kvinder havde ofret meget på at blive dygtige mejersker og opnåede også gode resultater. Det er derfor ikke mærkeligt, at det ofte var de gårde med det bedste smør, der var længst om at slutte sig til mejeriet. At det følte som lidt af en mærkedag den første dag, man sendte mælken ud af gården, ses af følgende lille citat af Kr. Bruuns erindringer fra Gjesing nær Esbjerg:

»Den ældre stampekerne, som den ses på museet og i historiske skildringer, fandtes endnu. Den krævede megen tålmodighed og var ikke rigtig noget for børn. Så var det noget helt andet med den lille centrifuge dreven med håndsving. Den var et stort fremskridt, men allerede en dag i 1884 kørte Jørgen Bruun det første læs mælk, i alt 6 spande fra os og fem nabogårde, til Beyers fællesmejeri i Skolegade (Esbjerg), som i 1890 sluttedes sammen med andelsmejeriet, der i 1888 var bleven oprettet af bønderne i Jerne sogn«.³⁸

Men også på mange andre måder greb forandringerne ind i kvindernes dagligdag: øllet købte man fra bryggeriet i stedet for at brygge det selv, tøjet havde man længe betalt væveren for at væve, men nu holdt man også op med at spinde selv. Dels gik fåreholdet ned, dels kunne man sende ulden på spinderi, ja til sidst bagte man heller ikke rugbrød selv. Kun luksusbrød som hvedebrød (der betegnende nok stadig kaldes »kage«) og egentlige kager bagte husmoderen selv. Det var ellers netop de typer brød, man i de åbne ildsteders tid måtte købe, fordi de kræver en moderne bageovn.

Til erstatning for disse mange - og arbejdskrævende - gøremål kom kvinderne nu til, som noget helt nyt, at deltage i markarbejdet også ud over høsttiden. At hakke roer og tage kartofler op blev typisk kvinde- og børnearbejde. Dog endnu ikke på de større gårde, men her krævede det større folkehold

til gengæld en større daglig husholdning, og den moderne møblering med polstrede møbler, gardiner og tapeter, og tidens almindelige krav om en bedre hygiejne, krævede langt mere rengøring end hidtil.

Det er nok i kvindernes del af gårdens dagligdag, de største forandringer skete. Men for mændene betød det naturligvis meget, at man fik flere køer og navnlig flere grise, som begge dele krævede langt mere pasning end gamle dages studehold. Markarbejdet blev mere intensivt - og det var nye typer afgrøder, der dyrkedes.

I Østdanmark medførte udviklingen i 1800-tallet et større skel mellem gårdmænd og husmænd, som ofte var afhængige af at kunne få arbejde hos gårdmændene. I Vestjylland var og forblev gårdene i almindelighed mindre, og forskellen blev knap så udpræget, gårdene var ikke så store, at der var grundlag for beskæftigelse af de mange daglejere som østpå.

For husmændene betød andelsbevægelsen (og især mejerierne), at også de kunne deltage i det store eksporteventyr. Også husmandens lille mælkeleverance kom med til mejeriet, og netop det lille brug havde gode muligheder for at udnytte returmælken til svineopdræt. Man kan måske sige, at svinet afløste fåret som det typiske »husmands-husdyr«, også i den forstand at begge dyr både giver kød i huset og mulighed for salg.

Fælles for store og små brug var det, at de nu alle, som nævnt i indledningen, blev inddraget i en markedsorienteret økonomi. Førhen var en landbrugsejendom stort set selvforsynende med det meste. Det betød en meget knap og forsigtig økonomi, men også at man var upåvirket af priserne på verdensmarkedet. Med industrialiseringen af landbruget blev det enkelte brugs produktion stort set sendt uforarbejdet ud af gården, de varer, man skulle bruge i husholdningen, blev næsten som i en byhusholdning, købt udefra ligesom en del »råvarer« til landbrugsdriften. Rede penge, som før kun blev brugt til at betale skatter og afgifter med, blev omsætnings-

De ændrede driftsformer, og den nye tid i det hele taget, måtte naturligvis afspejles også i gårdens bygninger. Her ses det nye som en »klapsejler« (vindmotor) på en gård, der ellers er i 1800-tallets traditionelle byggestil. »Søndervang«, matr. 14a m.fl. af Gjesing by, Bryndum sogn. Foto ca. 1910.

Den nye tids bondegård. Til æsteternes skræk brød man næsten helt med de gamle danske byggetraditioner. Stråtaget, de hjemmebrændte teglsten og de afvalmede gavle er forsvundet, skifertag og teglværkssten i helt ny byggestil er trådt i stedet. Det skal kunne ses, at her bor den nye tids bonde. »Sejlstedlund«, Gjesing by, Bryndum sogn, bygget 1908 for landstingsmand Gregers P. Gregersen, der i 1890 havde anlagt plantningen på stedet. Foto 1912.

midlet i denne varecirkulation. Man fik dermed mulighed for langt større fortjeneste end hidtil, men blev også helt anderledes afhængig af og sårbar over for omverdenen, hvad man f.eks. for alvor fik at føle i 1930-erne.

I hele denne vældige omstillingsproces var andelsbevægelsen og de mange foreninger vigtige redskaber. Bønder har aldrig været meget for at være afhængige af andre - omend mange har været tvunget til det. Ved at danne egne organisationer fik man til en vis grad kontrol med udviklingen i en lang periode. Først med mekaniseringen i 1950-erne og 1960-erne kan man vel sige, at denne epoke afsluttedes.

NOTER

1. Det forsømte århundrede, Arv og Eje 1976, s. 7.
2. V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik, bd. 2, Kbhvn. 1887, s. 217 og 396-97.
3. Chr. Mathiesen: Landbrugets historie i Vardeegnen, Odense 1881, s. 90-91.
Om Chr. Mathiesen (1831-1901) se: H. K. Kristensen: Ovtrup sogn, Varde 1933-35, s. 456-57.
4. Peter Thonning Olesen: Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug efter ca. 1850. Bol og By 2. række nr. 1, 1977, s. 10-36.
5. A. F. Bergsøe: Den danske stats statistik, bd. 2, Kbhvn. 1847, s. 245. Tallene er baseret på en kvægtælling afholdt i februar 1838. »Hornkvæg« omfatter tyre, stude, køer og ungvæg.
6. Sven B. Nielsen: Landbrugseksportens varemæssige sammensætning og geografiske spredning 1850-90. Bol og By 2. række nr. 1, 1977, s. 37-64. S. 47.
7. Chr. Mathiesen, 1881, s. 78-80.
8. Se f.eks. Statistisk Årbog 1972, tabel 4: årlig befolkningstilvækst 1850-55: 1,28%, 1855-60: 1,31%, 1860-70: 1,05%, 1870-80: 0,99%.
9. Kr. Hvidt: Flugten til Amerika, Århus 1971, s. 96-104, 109.
10. Statistisk Tabelværk 3. række bind 11, 1868: Det besøede areal og udsæden i Danmark 15. juli 1866. Statistisk Tabelværk 4. række, litra C, nr. 7, 1892: Arealets benyttelse 1888.
11. Skrubbeltrang, Fridlev: Det indvundne Danmark. Kbhvn. 1966, s. 305-08.
12. Chr. Mathiesen, 1881, s. 107.
13. C. Dalgas: Ribe Amt, Kbhvn. 1830 (genoptrykt 1972), s. 12.

14. Statistisk Tabelværk, se note 10.
15. Om engvandingssystemer i almindelighed, se: E. Dalgas: Om engvanding, Kbhvn. 1877.
Om hedeselskabets store engvandingsslæg, se: F. Skrubbeltang: Det indvundne Danmark, Kbhvn. 1966, s. 73-78, 172-82 og 250-54.
Ved en »engvandingdag« arrangeret af Grindsted Museum 17.9.1977 forevistes et endnu vedligeholdt anlæg fra 1887 hos gdr. Jens Skrivers. Dagbladet »Vestkysten« meddelte 12.2.1979, at et engvandingsslæg på Drongstrupgård ved Sdr. Felding vil blive fredet.
16. Alle afgrøder: Statistisk Tabelværk, som note 10, samt:
Statistisk Tabelværk 3. række, bind 27, 1874: Det besøede areal og udsæden 15. juli 1871.
Statistisk Tabelværk 4. række, litra C, nr. 2, 1879: Det besøede areal og udsæden 17. juli 1876.
Statistisk Tabelværk 4. række, litra C, nr. 4, 1884: Arealets benyttelse og størrelsen af udsæden, 1881.
17. Chr. Mathiesen, 1881, s. 56. Om Joseph Owen, se: K. Hansen (red.): Det danske landbrugs historie, 1-5, Kbhvn. 1925-33. Bd. 2, s. 105-107.
18. Claus Bjørn: Omkring Andelsmejeribevægelsens tilblivelse, i: Landbohistoriske Studier, Kbhvn. 1970, s. 230.
19. Jenny Alkjærsg: Huse i hederanden, Kbhvn. 1944, s. 46.
20. J. C. Hald: Ringkøbing Amt, Kbhvn. 1833, s. 192-93.
21. C. Dalgas: Ribe Amt, Kbhvn. 1830, s. 164.
22. Sal. Frifelt: Et stykke vestjysk bondehistorie, Esbjerg 1938, s. 16.
23. Claus Bjørn: Fællesmejerierne - en fase i dansk mejeribrugs udvikling. Bol og By 2. række, nr. 1, 1977, s. 65-80.
24. Claus Bjørn, 1970, s. 232-233.
25. Claus Bjørn, 1970, s. 239.
26. Det danske landbrugs historie, bd. 4, s. 349.
27. Kr. Bruun: Fra de grønne marker til de grå mure, Kbhvn. 1961, s. 21.
28. Det danske landbrugs historie, bd. 3, s. 711-12.
29. Sven B. Nielsen, 1977, s. 52-55.
30. Claus Bjørn, 1970, s. 242.
31. Beskrevet i f.eks. Ellen Damgaard: Købmand og borger, i Folk og Kultur 1972, s. 25-50.
32. Sal. Frifelt: Konsulen, Kbhvn. 1939, s. 104-106.
33. Trap: Danmark, 4. udg., 1928. Ribe amt s. 465, 493 og 556.
34. Chr. Larsen (red.): Vejviser for Ribe Amt med Byer og Landsogne 1891-93. Kbhvn. 1892, s. 36-37.
35. Boghandler Dalsgaard Olsen, Esbjerg og Erik Jensen, Kbhvn.: Ribe Amts Vejviser 1906-08, Esbjerg 1906, s. 437-39.
Specielt forsamlingshusenes historie i Ribe amt er beskrevet i: Margaretha Balle-Petersen: Forsamlingshuset - velkendt eller ukendt, Mark og Montre 1974, s. 28-34.
36. Anders Vedel m.fl. (red.): Den danske folkehøjskole gennem hundrede år. Bd. 1-2. Odense 1939. Bd. 1, s. 249, 251, 255-56. Janderup højskole

eksisterede til 1917, Vestkjær-Østbæk til 1881 og Brørup (som blev oprettet i en vis opposition til Askov) kun til 1874.

37. J. C. Overgaard: Ladelund landbrugs- og mælkeriskole, i Fra Ribe Amt 1935, s. 666-689.
38. Kr. Bruun: 1961, s. 21.

Dorte Haahr Carlsen, 29.-6. 1943. Cand. mag. i historie og europæisk etnologi, leder af Esbjerg Byhistoriske Arkiv. Tarpbagevej 26 A, Esbjerg.

Byer og byerhverv i Ribe Amt 1864-1914

Af Claus Friisberg

Fra omkring midten af århundredet oplevede den danske landmand gyldne tider. Den danske korneksport steg meget stærkt, vel nok især fordi England, der var hovedaftageren af det danske korn, havde en så voldsom befolkningstilvækst, at det måtte opgive at være selvforsynende. Derfor blev den større eksportmængde også afsat til mere lønnende priser. I takt med at landmændenes indtjening steg, blomstrede de indtil da ret uanseelige provinsbyer op. Bønderne afsatte deres korn til provinsbyernes købmænd, der solgte det videre til udlandet: først og fremmest til England og Tyskland. Den forøgede fortjeneste, der var på korn i 1850-erne, kom altså ikke alene landmændene, men også provinsbyernes købmænd til gode. Når bønderne kom til byen, kunne de nu aflevere en lang seddel med de mange ting, de skulle have med tilbage til gården. Den stærke stigning i kornproduktionen øgede altså også købmændenes indtjening på den måde, at deres salg af andre varer blev større.

Omkring 1870 boede endnu 75% af befolkningen på landet, så afsætningsmulighederne her havde stor betydning for, om der kunne skabes en levedygtig industri. Med den stigende efterspørgsel fra landet skabtes den forudsætning, man hidtil havde manglet i Danmark for industri, nemlig et hjemmemarked.

Den anden vigtige tendens i tidsrummet 1850 til 70 er den voksende udbygning af transportnettet. Allerede før treårskrigen 1848-50 begyndte man at bygge jernbaner, men det virkelige gennembrud kom dog først fra o. 1860. I løbet af de næste tyve år blev så godt som alle de vigtige byer forbundet med hinanden via jernbaner. Udbygningen af transportnettet havde selvsagt umådelig betydning for industrialiseringen og

handelen, der ville have haft ulige vanskeligere ved at udvikle sig, hvis der ikke var blevet skabt gode muligheder for at flytte mennesker og varer.

Tidsrummets tredje vigtige begivenhed var, at Danmark i højere grad gjorde sig uafhængigt af Tyskland, herunder også Holsten, der indtil 1864 havde været en del af det danske monarki. Indtil o. 1850 var en stor del af udførslen fra Jylland af stude og korn gået over Hamborg, der altså næsten havde opnået position som jysk hovedstad og finanscentrum; denne forbindelse løsnedes efter Treårskrigen og hørte helt op efter det danske nederlag til Østrig og Preussen i 1864. Ved dette nederlag mistede det danske monarki 1/3 af sit areal og 2/5 af sin befolkning. Det var naturligvis en national katastrofe, men indeholdt dog den positive ting, at Danmark i økonomisk henseende i højere grad blev nødt til at stå på egne ben. F.eks. måtte det selv helt tage hånd i hanke med sin udførsel af landbrugsprodukter. Det sidste fik jo en speciel betydning for den vestjyske region, hvad jeg skal vende tilbage til. Om det også var en fordel for den hidtil svage danske industri, at Holsten med *sin* dominerende industri efter sin indlemmelse i Tyskland var sat uden for det danske monarkis toldfællesskab, er der uenighed om blandt danske økonomiske historikere. Den almindelige opfattelse er den, at den danske industri fik bedre udfoldelsesmuligheder efter udskillelsen af Holsten. Over for dette synspunkt har professor i økonomisk historie, Sv. Aage Hansen, indvendt, at den holstenske industris overlegenhed over for den danske har været overdrevet. De nye nationale forhold gjorde det dog lettere for to industrier, nemlig tobaksindustrien og cikorieindustrien¹.

BYUDVIKLING I RIBE AMT

1. Den faktiske befolkningsudvikling ca. 1850-1920.

For hundrede år siden var Ribe Amt det, man i dag ville kalde et udkantsområde, dvs. en region, der haltede bagefter i den almindelige økonomiske udvikling og derfor havde et er-

hvervsliv, der var mindre udviklet, og en befolkning, der var fattigere end de øvrige regioners.³ Udkantspræget viste sig f.eks. i amtets befolkningstal. Omkring 1850 boede der så få mennesker i Ribe Amt, at kun ét amt, nemlig Ringkøbing, lå endnu dårligere. Befolkningstallet lå på o. 50.000 og af dem boede 9,3% i byerne. O. 1900 var befolkningstallet vokset til ca. 95.000, dvs. at der i løbet af 50 år næsten var sket en stigning i folketallet på 100%. Fra 1901 til 1925 voksede tallet yderligere til 135.000. I 1901 udgjorde købstædernes del af befolkningen 23,9% og i 1925 25,9. Bybefolkningen er altså blevet meget kraftigt forøget, hvilket jeg skal illustrere med nogle tal. I 1840 havde Ribe en befolkning på 2475, i 1901 på 4243 og i 1925 på 5461. I Varde var opgangen endnu kraftigere. I 1840 ligger byens indbyggertal på 1421, i 1901 på 4611 og i 1925 på 5817. Byen har altså overfløjet Ribe, der endnu i 1840 havde ca. 1000 indbyggere flere end Varde. Den største vækst sker imidlertid i den nye by Esbjerg. Efter sin grundlæggelse i 1868 vokser byens indbyggertal de første tolv år forholdsvis beskedent. I 1880 ligger dens befolkningstal på 1529, men derefter bliver væksten næsten eksplosiv: i 1890 er der 4111 indbyggere, i 1895 9280 og i 1896 12.352, derefter indtræder en stilstandsperiode: i 1901 er de 12.000 kun vokset til 13.000. Efter 1901 går det dog atter rask fremad, således at byen i 1925 har 24.131 indbyggere. I realiteten bor en større del af befolkningen i bymæssig bebyggelse end angivet ovenfor. Stationsbyer som Bramming, Holsted, Ølgod og Grindsted oplever også en vældig fremgang.

Trods byernes stærke opgang udgør bybefolkningen i Ribe Amt dog stadig en mindre andel af amtets befolkning, end den samlede bybefolkning i Danmark udgør af hele landets befolkning. Det hænger antagelig sammen med, at det tyndt befolkede Ribe Amt i højere grad end den øvrige del af landet har haft mulighed for at udvide sit landbrugsareal. I alt fald falder det i øjnene, at væksten er særlig stor i de tyndest befolkede hedeegne og i de store byer. Dertil kommer, at man

selvsagt heller ikke ud fra en gennemsnitsbetragtning skal regne med, at bybefolkningsandelen i Ribe Amt skal svare til landsgennemsnittet. Det skyldes den omstændighed, at København o. 1914 rummede en så stor befolkning (ca. 500.000), at egnene uden for Sjælland måtte ligge en hel del under gennemsnittet.

Den befolknings- og byudvikling, jeg har skitseret i det foregående, er det ydre udtryk for, at Ribe Amt fra 1850-1914 har oplevet en kraftigere erhvervsudvikling end det øvrige land. Fra at være et udkantsområde inden for det danske rige er det økonimisk og erhvervsmæssigt blevet en mere ligestillet region.

2. Forudsætningerne for urbaniseringen.

Ved siden af befolkningstilvæksten var transportnettets udbygning en vigtig forudsætning for byernes vækst. Den forbedring af vejnettet, der fandt sted o. 1850, betød meget, men bygningen af jernbaner medførte en hel omvæltning. Med tabet af Sønderjylland i 1864 kom der skub i planerne om at anlægge en udførselshavn på den jyske vestkyst, der kunne klare den stigende eksport til England. Derfor besluttede regeringen at bygge en jernbane fra Vamdrup til Strandby ved Esbjerg, hvor udførselshavnen efter de første planer skulle ligge. I første omgang - i 1865 - kunne rigsdagen kun gå ind for banen, men i 1868 lykkedes det indenrigsministeren, J. B. S. Estrup, også at få tilslutning til havneanlægget. 1874 var banen Lunderskov-Esbjerg-Varde færdig, i 1875 var banen blevet forlænget fra Varde til Ringkøbing og Holstebro. Dette år blev ringen altså sluttet mellem den vestjyske og den østjyske længdebane, som var blevet anlagt i 1860-erne. Samme år kunne jernbanen fra Bramming til Ribe åbnes. Foreløbig var nogle af hovedbyerne inden for den vestjyske region blevet forbundet med hinanden via hovedbaner (stambaner), samtidig med at der var blevet etableret en let og hurtig forbindelse til den østlige og nordlige del af riget. Derimod var området endnu ikke

blevet forsynet med sidebaner (fødebaner). I 1877 tog man banen fra Silkeborg til Herning i brug, i 1881 blev denne bane videreført til Skjern. Derefter var der nogle års pause, men i 1903 kunne Varde-Nørre Nebel banen åbnes, og til sidst - 1914-19 - blev der også ført banelinjer til Grindsted - f.eks. fra Varde.⁵ Det samlede resultat af den vældige udbygning af jernbanenettet blev, at Vestjylland i en helt anden grad end tidligere blev tilknyttet omverdenen, samtidig med at de enkelte egne i Vestjylland også blev nærmere sammenknyttet.

I årene fra 1868 færdiggjordes Esbjerg havn, der blev bygget som en dokhavn. Anlægget var færdigt i 1878, men allerede fra 1874 blev havnen taget i brug.⁶ Betydningen af den stærke forbedring af transportnettet - og hertil henregner jeg anlægget af Esbjerg havn - var den, at handelen fik en meget kraftig stimulans. Esbjerg blev en stor udførsels- og efterhånden også indførselshavn og skabte muligheder for import- og eksportfirmaers opkomst. Uden den større arbejdsdeling mellem land og by, som jernbanenettet gjorde mulig, ville der ikke være kommet skub i de vestjyske byers handel, håndværk og industri. Takket være de forbedrede transportmuligheder, til hvilke en forbedring af vejnettet i parentes også hørte, blev det lønsomt for landmændene at koncentrere sig om det egentlige landbrug. Som følge heraf måtte og kunne byerne udvide deres aktiviteter.

I det foregående har jeg været inde på *nogle* af de faktorer, der havde betydning for de vestjyske byers vækst: regering og folkets placering af en havn ved Esbjerg, udbygningen af transportnettet inden for regionen og mellem regionen og de øvrige landsdele og den større rigdom blandt landmændene.

Lige så lidt som den øvrige del af landet var Ribe Amt forsynet med grundlæggende råstoffer som kul og malm. Med de stærkt forbedrede transportmuligheder over Nordsøen blev dette handicap dog stadig lettere at overvinde, idet fragtpriiserne fra o. 1870 og til 1900 faldt til $\frac{1}{4}$ af det niveau, de tidligere havde ligget på. Især efter at Esbjerg havn fra ca. 1878

var kommet op at stå, og jernbanenettet til de omliggende landsdele var blevet etableret, havde byerne i Ribe Amt let ved at erhverve de manglende råstoffer til rimelig pris. Helt uden råstoffer var man dog heller ikke - f.eks. fandtes der ler, som kunne danne basis for en teglværksproduktion og for en produktion af lervarer (lerpotter). Desuden skaffede landbruget nærings- og nydelsesmiddelindustrien råstoffer. Den industri, som rent faktisk udviklede sig i Ribe Amt, var da også præget af disse hjemlige råstoffer.

Det fattige Ribe Amt fik tilført kapital udefra i tidsrummet 1864-1914. Det skete i forbindelse med anlægget af og udbygningen af den statslige havn og i forbindelse med oprettelsen af de mange jernbanelinjer. Da regeringen efter 1864 forelagde sit forslag om en havn ved Esbjerg, var én af motiveringerne da også, at de statslige investeringer ville være en hjælp for det tilbagestående Vestjylland. Fra havnen var færdig og hele resten af perioden var der næsten til stadighed havneudvidelsesarbejder i gang - først og fremmest i årene 1894-99 og 1909-22, og i disse tidsrum var der en særdeles kraftig kapitaltilførsel til landsdelen.⁷ Det var naturligvis ikke alle de penge, der blev investeret i havn og jernbaneanlæg, der forblev i landsdelen. De entreprenørfirmaer, som udførte de store opgaver, havde for det meste deres hovedkvarter uden for Vestjylland, og deres fortjeneste gik derfor andre steder hen. Men langt den største del af de investerede beløb kom dog Ribe Amt til gode: en del udbetaltes som løn, andet brugtes til at betale vestjyske teglværker og støberier samt maskinværksteder, som leverede de dele, der skulle bruges til jernbanebyggeri og anlæg af havn. Den omstændighed, at der var brug for underleverandører ved udbygningen af transportnettet, betød med andre ord for det første, at der kunne skabes og fastholdes industrivirksomheder inden for teglværkssektoren og inden for støberi- og maskinsektoren, og for det andet, at størsteparten af den udefra tilførte kapital kunne sikres for Ribe Amt.⁸ Ellers kom det meste af kapitalen til udbygningen af erhvervslivet fra

den opsparing, det nu med den stigende landbrugsproduktion blev muligt at foretage. Af stor betydning var det her, at der efterhånden skabtes et apparat, der let og hurtigt kunne formidle kapitalen. Allerede inden 1864 fandtes der en kreditforening. I alle de vigtigere byer var der spare- og lånekasser, men nu udbyggedes pengeformidlingsystemet igennem grundlæggelsen af banker.⁹ Den vigtigste var Varde Bank, der blev stiftet i 1872 og senere placerede en filialafdeling i Esbjerg. I 1901 var Varde Bank - ikke mindst på grund af afdelingen i Esbjerg - ubetinget den største bank i amtet, den havde dette år en indlånskapital på 4,5 mill. kr. og en vekselkonto på 1,4 mill.¹⁰ I 1892 grundlagde esbjergensiske handelsfolk, der følte sig generede af, at Esbjerg ikke havde sin egen lokale bank, Esbjerg-Fanø Bank med en aktiekapital på 125.000 kr., der hurtigt udvidedes til 1 mill. kr. I 1901 havde den en indlånskapital på 2 mill. kr. og en vekselkonto på 1 mill. Imidlertid stod den ikke distancen i konkurrencen med Varde Bank. I stedet lagdes der en filial af Landmandsbanken, hvor den havde haft til huse (bygningen ved siden af posthuset), ligesom der også etableredes en filial af Handelsbanken. Først o. 1914 gjorde en kreds af lokale folk et nyt forsøg på at give Esbjerg sin egen bank - denne gang gennem grundlæggelsen af en bank, der kort og godt kom til at hedde Esbjerg Bank - og den viste sig levedygtig.¹¹ De mennesker, der grundlagde bankerne, kom som regel fra de store handelsforetagender, der nu under den voksende specialisering opgav selv at være finansieringsvirksomheder. Da de store købmænd selv tidligere havde givet sig af med pengeforretninger, var det naturligt for dem, nu da de ikke længere kunne overkomme opgaven, dog at bevare kontrollen med pengeformidlingen. Det skete ikke blot ved, at de var de ledende ved oprettelsen af banker, men også ved at de fik sæde i deres bestyrelser og derved fik stor indflydelse på bankernes ind- og udlånspolitik.¹² Fra ca. 1860 var der en vældig vækst i banker og sparekassers indlån, i første omgang kom det sparekasserne til gode, men derefter fulgte

bankerne med. Det var ikke mindst de stigende indtægter i landbruget, der resulterede i den kraftige stigning i indlånene. I øvrigt var der indtil o. 1890 rigeligt med indlånsmidler, hvorefter det begyndte at knibe noget mere. Det skyldes antagelig, at der da for alvor kom gang i industrialiseringen ude i provinsen; fra ca. 1890 skabte det en kraftig forøgelse i efterspørgslen efter lånemidler.¹³

HANDELEN

Nogle tal kan illustrere, hvorledes handelen i periodens løb gik frem nærmest med stormskridt, og hvorledes fremgangen fordelte sig på de enkelte byer. I 1890 levede 4349 personer i Ribe Amt af handel - enten direkte eller indirekte (de erhvervsaktives familier er altså medregnet i tallet). I 1911 var tallet steget til 9406. Det er en meget fin fremgang, hvilket fremgår af, at den ligger over landsgennemsnittet. Ser man imidlertid på de enkelte byer, må man konstatere, at væksten er ulige fordelt. Ribe oplever en direkte tilbagegang fra 702 til 701, medens man i Varde må nøjes med en moderat stigning fra 891 til 1023. Den store vinder er Esbjerg, hvor tallet på de mennesker, som levede af handel, er steget fra 654 til 3544. Der kan ikke herske tvivl om, at Esbjergs eksplosive vækst har hæmmet byer som Varde og i endnu højere grad Ribe i deres erhvervsudvikling. I 1801 var Ribe den 10. største købstad, i 1901 var den blevet forvist til pladsen som nummer 34. I øvrigt var det ikke alene Esbjerg, der lagde en dæmper på byens udvikling. Også stationsbyen Bramming blev en konkurrent, og endelig led Ribe mere end nogen anden dansk by under tabet af Sønderjylland i 1864, for derved blev den jo også afskåret fra sit sydlige opland. Så alvorlig var Ribes situation, at regeringen i 1904 nedsatte en kommission, der skulle udarbejde nogle forslag, der kunne sætte skub i den stagnerende by. Det hjalp dog ikke. Ganske vist fremkom der nogle forslag fra kommissionen - bl.a. om anlæg af en ordentlig havn og om flytning

af statsinstitutioner til Ribe, men som det så ofte går: stærke interesser var imod, og forslagene blev syltet.¹⁴

Varde klarede sig noget bedre end Ribe, selv om den også mistede en del af sin oplandshandel til Esbjerg. I sine erindringsbilleder »Fra de grønne marker til de grå mure« fortæller rektoren for Esbjerg Statsskole 1929-44, Kr. Bruun, som var født i 1879 i Gjesing, at bønderne på hans hjemegn blev ved med at besøge de årlige kvæg- og hestemarkeder i Varde, men at de ellers omlagde deres indkøb fra de gamle forretninger i Varde til de nye i Esbjerg.¹⁵ Det vil sige, at bebyggelser som Guldager og Gjesing, som jo også i dag indgår i Esbjerg, gik tabt for Varde. Men ellers bekæmpede Varde med et vist held de esbjergensiske forsøg på at hugge opland fra den. Varde Å ydede en beskyttelse, fordi landbrugerne nord og vest herfor kun kunne komme til Esbjerg ved at tage gennem Varde. Sognene vest for Varde blev knyttet til byen ved anlægget af banen til Nørre Nebel i 1903, medens et esbjergensisk forsøg på at etablere en såkaldt rovbane mellem Esbjerg og Oksbøl løb ud i sandet.¹⁶

De første år efter Esbjergs grundlæggelse søgte købmændene fra Varde i øvrigt at udnytte fremkomsten af det nye samfund til egen fordel. Da bygningen af Esbjerg havn begyndte i 1869, var »Det vardensiske Stenkompagni« så snedigt, at det igennem opkøb af sten hos egnens bønder fik et monopol på handelen med sten. Derefter prøvede det at diktere prisen på de sten, der skulle anvendes i Esbjerg. Havnens første bygmester satte sig dog til modværge, og takket være indsamling af sten på stranden og opkøb af svenske sten lykkedes det ham at klare sig uden de vardensiske sten, indtil Varde-købmændene gav op og solgte deres sten til mere rimelige priser.¹⁷

Denne episode er vistnok ret karakteristisk for forholdet mellem Varde-købmændene og det hurtigt voksende esbjergensiske samfund. Indtil Esbjerg o. 1890 blev så stor, at den blev i stand til at stå på egne ben, var der i virkeligheden gode

muligheder for driftige Varde-købmænd for at skaffe sig en ekstrafortjeneste ved handel på Esbjerg. En af de første bygninger, der blev opført på Esbjergs havneområde, var »Tutten«, en lang barak, der fungerede som marketenderi og udleveringssted for havnearbejdere. »Tutten« blev netop drevet af købmænd fra Varde, der udnyttede deres faktiske monopolstilling til at tage særdeles gode priser for de livsfornødenheder i form af tøj, tobak osv., som de solgte til arbejderne.¹⁸ Den dominerende position, købmændene fra Varde sikrede sig i begyndelsen af Esbjergs eksistens, havde de ikke held til at fastholde ret længe, idet der allerede i løbet af 70-erne opstod en selvstændig esbjergensisk handelsstand. På den anden side var Esbjerg lige til ind i 1890-erne, da byen i løbet af nogle ganske få år oplevede en fordobling af sit indbyggertal, de gode mulighedsers land for mangen en Varde-købmand.¹⁹ Et vidnesbyrd om Varde-købmændenes stærke interesse for Esbjerg er det vel også, at en filial af Varde Bank som tidligere nævnt var Esbjergs største bank. I 1890-erne fik mange af de driftige Varde-købmænd noget af et knæk, da de deltog i den vældige jordspekulation, der foregik i Esbjerg fra o. midten af 1890-erne. Priserne på jord blev i løbet af kort tid drevet op i et leje, hvor de ikke kunne holde sig; mange tabte store penge, og blandt dem altså også folk fra Varde. Hvor hårdt denne begivenhed og Vestjyllands Landmandsbanks samtidige fallit ramte Vardes erhvervsliv fremgår af, at byens skatteprocent som følge af et svigtende skattegrundlag steg og steg, indtil den nåede et højdepunkt i 1909 med 10,9%. Derefter faldt den gradvis, til den o. 1915 var på ca. 6,5%.²⁰ Fra slutningen af 90-erne var det så slut med Varde-købmændenes særlige interesse for Esbjerg, der for fremtiden kom til at stå som den truende konkurrent, ikke som den lovende og indbringende by, den i begyndelse havde været.

Som det fremgik af tallene i begyndelsen af dette afsnit om handelens udvikling, var der en voldsom fremgang for Esbjergs handlende fra 1890 til 1911. Allerede inden da var

Frantz Møllers smedie, senere Møller og Poulsen og endnu senere Jensen og Olsens maskinfabrik. Foto ca. 1870.

Esbjerg dog blevet en betydelig eksporthavn, idet udførslen af hornkvæg, får og geder i tidsrummet 1877-84 voksede så meget, at byen med hensyn til disse produkter var Danmarks vigtigste eksporthavn. I 1883 udførtes der ikke færre end 70.000 stykker levende kvæg. Hvad angår eksporten af smør og æg, var Esbjerg nr. to blandt de danske byer, medens den havde en tredjeplads i udførslen af flæsk og kød. Fra 1875 slog Det forenede Dampskibsselskab sig ned i Esbjerg og opnåede næsten at få monopol på eksporten af landbrugsvarer. Af stor betydning for Esbjergs fremgang som eksporthavn var det, at DFDS i 1875 knyttede en af Jyllands største kreaturhandlere, Poul Breinholt, til sig. I 1876 flyttede han og hans familie til Esbjerg, og det må ikke mindst tilskrives hans indsats, at Esbjerg kom i en rivende udvikling, når det gjaldt udførslen af levende kreaturer.²¹

Fra midten af 80-erne begyndte eksporten af levende dyr imidlertid at gå tilbage. Det skyldtes et sammenfald af uheldige omstændigheder. I 1887 stoppede Tyskland sin indførsel

af levende svin, fordi der var udbrudt svinepest. Samtidig blev det engelske marked mere utilgængeligt, fordi man i England begyndte at importere frosset fåre- og oksekød fra Australien og Sydamerika, og endelig sendte USA stadig flere kreaturer til Europa. Alt dette medførte en omlægning af eksporten. Fra o. 1885 udførte man da især flæsk, smør, æg og fisk fra Esbjerg havn, og med et stadig bedre resultat, idet denne eksport fra midten af 80-erne til 1910 voksede fra ca. 5000 tons til 137.045. Den vigtigste eksportartikel var flæsket, af hvilket der år 1900 eksporteredes ikke mindre end 50.000 tons. For Esbjerg by havde denne omfattende og stadigt stigende eksport stor betydning: omkring 1900 sad Esbjerg på o. halvdelen af Danmarks samlede landbrugseksport. Der oprettedes naturligvis en række eksportfirmaer - ikke alene danske, men også engelske - det sidste som et resultat af, at England helt uddistancerede Tyskland som Danmarks vigtigste eksportmarked. Mange sydjyske andelsmejerier benyttede »Dansk Andels Smørekseportforening« som deres salgforening, medens »Dansk Andels Ægekseport« sad på en betragtelig del af ægsalget. Men i øvrigt forstod også private eksportører at gøre sig gældende - f.eks. havde Ditlev Lauritzens smørekseport et betydeligt salg, og det samme gjaldt for N. Nedergaard, som desuden udførte æg og kød.²²

Hvor økonomisk betydningsfuld udførslen end var for Esbjerg by og havn, kunne den alene dog ikke drive byen frem til at blive en storby. Det gjaldt om også at få stablet importvirksomhed på benene, men her kneb det gevaldigt; først fra o. 1890 lykkedes det. Når det varede så længe skyldtes det mange forskellige forhold: redere og skibsførere kendte ikke byen, og hvis de gjorde det, var de i tvivl, om den med det berygtede Horns rev liggende lige ved sin indsejling var nogenlunde let at anløbe. Desuden var man ikke sikker på, at Esbjerg havde de nødvendige faciliteter - f.eks. skibsmæglere. De havne- og broafgifter, staten havde pålagt, var meget store. Endelig spillede det også en rolle for den negative stemning i

begyndelsen, at Esbjergs opland var tyndt befolket og fattigt, således at afsætningsmulighederne i dette område ikke var de bedste. Der udfoldedes fra slutningen af 1870-erne store bestræbelser for at gøre Esbjerg til importhavn, ikke alene fordi det ville være en klar økonomisk gevinst for byen selv, men også fordi det vestjyske område ville kunne få billigere importvarer, hvis Esbjerg blev indførselshavn. De varer, der o. 1880 først og fremmest kom til Danmark, var forbrugsvarer som f.eks. kaffe, ris, salt og råstoffer som kul, tømmer og jern. De gik for det meste til København, hvorfra de spredtes ud over landet til Fyn og videre til Jylland. Ved en direkte indførsel ville transportomkostninger kunne spares.

Fra 1880-erne begyndte der så småt at komme gang i indførslen. Esbjerg havn blev gjort konkurrencedygtig ved, at told- og broafgifterne blev nedsat, samtidig med at også losse- og lastepenge blev lagt på et mere rimeligt niveau. Den mistro, der næredes mod at besejle Esbjerg, blev overvundet, idet der i Esbjerg oprettedes selvstændige rederier, der kunne sørge for en selvstændig skibsfart på Esbjerg og foregå fremmede skibe med et »godt eksempel«. Endelig må det også fremhæves, at de dårlige lokale afsætningsmuligheder, der blev fremført som en af forklaringerne på ulysten til at besejle Esbjerg, i alt fald for visse varegrupper blev stærkt forbedret. Efterhånden som Esbjerg i stadigt mere ilsomt tempo blev større, blev behovet for byggematerialer så stærkt, at det kunne betale sig at indføre dem ad søvejen. Landbrugets overgang i 80-erne til en mere intensiv dyrkningsform forøgede efterspørgslen efter foderstoffer og kunstgødning, så også her opstod der en oplagt mulighed for importvirksomhed.²³ Den mand, der mere end nogen anden udnyttede de nye muligheder og nedbrød modstanden mod byen som importhavn, var Ditlev Lauritzen. April 1884 startede han sin egen tømmerhandel i Esbjerg. Det er nok værd at bide mærke i, at Lauritzen kom fra Ribe, hvor faderen havde en tømmerhandel. Lauritzen stiftede først bekendtskab med Esbjerg, da han begyndte at rejse dertil for at

modtage det træ, som blev indført over Esbjerg til tømmerhandelen derhjemme. Da han så besluttede at begynde for sig selv, forekom det ham mere naturligt at lægge sin forretning i den by, hvortil indførslen i første omgang gik. Man kender ligeledes eksempler på, hvorledes købmænd fra Varde slog sig ned i Esbjerg på grund af dens bedre muligheder. Byer som Ribe og Varde var for små for de virkelig initiativrige. De mistede nogle af deres mere driftige »coming men« til den opdukkende storby. Hurtigt efter etableringen af sin tømmerhandel gik Lauritzen over til også at indføre kul, byggematerialer, foderstoffer og kunstgødning. I 1888 købte Lauritzen sit første skib, og skønt det gik ned efter et halvt år, mistede han ikke gejsten men fortsatte med at drive rederivirksomhed. I 1898 havde hans rederi »Vesterhavet« 9 skibe. I 1899 og 1900 grundlagde han yderligere to dampskibsselskaber. Efterhånden som rederivirksomheden blev hans alt opslugende interesse, overdrog han ledelsen af sine andre forretninger til sine medarbejdere, men han beholdt dog interesser i dem, således at det ikke vil være helt forkert at hævde, at der skabtes et helt imperium af Lauritzen-virksomheder.²⁴

I øvrigt bidrog isvintrene, af hvilke der var nogle stykker i 90'erne, til at give Esbjerg et skub fremad som importhavn. I sådanne perioder var byen nemlig den eneste sejlbare af de blot nogenlunde store havnebyer. I 1895 indtraf en sådan isvinter. Om den travlhed, der opstod, fortæller en af Lauritzens betroede medarbejdere, J. Christiansen: »Esbjerg var den eneste åbne havn i Jylland. Al ind- og udførsel måtte presses den vej. Sikke en babylonsk forvirring nede på havnen. Det summede og hvirmede som en bisværme om en kube. Da kom der penge til byen, skal jeg love for. Og vi sørgede jo da for at få vor part, forstår sig. Efterhånden som kulskibene kom ind, købte vi ladningen. Vi havde en gang ti skibe liggende. Så lossede vi seks ad gangen. Alle mulige slags mennesker lossede med: lærere, kontorister, skræddere, jordemødre-mænd. Selv om de aldrig før havde haft næven om et skovl-

skaft, så prøvede de det nu. For her var penge at tjene. Det gik uafbrudt, dag og nat i ét. Af ti nætter sov jeg kun de to. Nu gælder det, sagde Lauritzen. Sådan en tjans får vi ikke ret tit. Nu må vi arbejde. Sove kan vi, når vi engang er døde«. ²⁵

De vigtigste importvarer var kul, korn, foderstoffer, kunstgødning og træ. Fra 1875 til 1900 voksede kulimporten fra 3600 tons til 82.000, medens korn- og foderstoffer fra 1876 til 1899 tegnede sig for den procentvis betydeligste stigning: fra 19 tons til 22.000. For alle varegrupper voksede importen fra 11.000 tons i 1874 til 134.000 i 1910. ²⁶

Den kraftige stigning, der foregik fra 1890 til 1911 i antallet af mennesker, der i Esbjerg var beskæftiget med og/eller levede af handel, skyldes naturligvis først og fremmest den udvikling, der foregik inden for eksport- og i endnu højere grad importvirksomhed, men må dog også i nogen grad tilskrives en kraftig vækst i detailhandelen. Medens det i byens første år havde været sparsomt med almindelige forretninger, skete der fra 1890-erne til første verdenskrig store fremskridt: med den stærke befolkningstilvækst og med Esbjergs indhug i de gamle byers opland måtte byen naturligt nok komme til at stå som de store muligheders land for energiske unge købmænd og håndværkere. Byens eget forretningsliv udviklede sig derfor hastigt. Et enkelt citat fra bogen »Danske Byer og deres Mænd. Esbjerg« (1916) kan tjene til at illustrere dette. Inden citatet skal jeg dog lige forudskikke den bemærkning, at der nok må trækkes lidt fra på grund af bogens stærke præg af lokalpatriotisme. ». . . Byen er vendt imod den store verden, og alt dette giver byen og dermed dens butikshandel et mere levende præg, end vi vanligt møder i provinsen. Butikkerne er ikke alene velforsynede, men hele deres indretning og vinduesudstilling bærer præg af en livlig konkurrence«. ²⁷

INDUSTRIALISERINGEN I RIBE AMT

Inden jeg tager fat på en nærmere beskrivelse af industrialiseringen i Ribe Amt 1864-1914, vil jeg ganske kort klarlægge,

Arbejdsstyrken på Esbjerg Jernstøberi og Maskinfabrik (Jensen og Olsen) i 1890-erne.

hvad der skal forstås ved industri. Man bruger i almindelighed betegnelsen industri, når man har en stor virksomhed med en vidtgående arbejdsdeling, som pålægger arbejderen en bestemt arbejdsrytme. Desuden vil man forlange, at produktionen er mekaniseret og bestemt for et ukendt marked - dvs. er en masseproduktion. Normalt vil man dog ikke kræve, at alle betingelserne til fulde er opfyldt, for det ville betyde, at f.eks. store skibsværfter, der jo producerer efter bestilling, ikke kunne kaldes industrier. Og det ville jo være åbenbart urimeligt. Derfor plejer man blot at kræve, at nogle af betingelserne er opfyldt.²⁸ I virkeligheden er grænsen mellem industri og håndværk ret tilfældig, hvilket også fremgår af, at statistikken regner virksomheder med mindst 6 mand for industriforetagender, medens hvad der ligger derunder anbringes i rubrikken håndværk. Medvirkende til den uklarhed, der tit råder omkring begrebet industri, er også, at det til o. 1850 og af og til også senere bruges som en samlende betegnelse for håndværk, husflid og fabrikmæssig virksomhed.

I det følgende vil jeg især beskæftige mig med tre problemer: Fandtes der i Ribe Amt fra gammel tid en industriel tradition i den gamle betydning af ordet, var den i bekræftende fald økonomisk vigtig, hvad var det for en industri, og fik den eventuelt indflydelse på den »rigtige« industri? Hvornår fandt en egentlig industrialisering sted i Ribe Amt? De undersøgelser, der indtil nu er foretaget med hensyn til den danske industrialisering på landsplan, tyder på, at i perioden fra o. 1870-90-erne forløb den industrielle udvikling hurtigst i København, men derefter kom provinsbyerne godt med, og i tidsrummet 1897-1906 var deres industrielle fremgang faktisk kraftigere end Københavns.²⁹

I Ribe Amt fandtes der faktisk fra gammel tid ved siden af de almindelige håndværk og den husflid, der i rigt mål udfoldedes rundt omkring på gårdene, visse former for mere regulær industri: der var teglværksproduktion, fremstilling af jyddepotter og af bemel, der anvendtes som gødning. Ved Esbjerg - på området mellem Gammelby og Måde - indeholdt jorden ler af så god kvalitet, at man lagde teglværker dér allerede inden byens opståen. De var naturligvis ganske små, men fik dog en vis opblomstring, efter at Esbjerg var begyndt at vokse. Om et lille teglværk, der lå på Rørkjær mark, ved vi f.eks., at det i 1865 tog 28 kr. for 1000 helbrændte sten og 14 kr. for 1000 halvbrændte, medens det i 1874 - det år, da Esbjerg havn blev taget i brug - havde forhøjet prisen til henholdsvis 40 og 28 kr. Efterhånden blev den oprindelige primitive teglværksproduktion moderniseret, idet moderne maskiner og metoder vandt indpas.³⁰ Det var ikke kun Esbjerg, der havde teglværker. Den landmand, der var så heldig at have en god teglgrav liggende på sin jord, oprettede sin egen teglværksproduktion og fremstillede ikke alene tegl til sig selv, men også til sine mindre heldigt stillede naboer.³¹ De enkelte gårdes teglproduktion foregik naturligvis meget uregelmæssigt, og det placerede den som et fænomen, der i højere grad pegede tilbage end frem, idet den jo var et levn fra en tid, hvor landbrugerne var næsten totalt selvforsynende.

Leret var også grundlaget for en anden hjemmeindustri, nemlig for fremstillingen af de sorte jydepotter. Især i Varde landsogn og i Horne var kvinderne så flittige til at lave potter, at deres virksomhed fik et egentligt industrielt præg; der var tale om en masseproduktion for et ukendt marked, og produktionen var så stor, at der oven i købet kom en eksport i stand. Efter 1850 gik produktionen tilbage for helt at ophøre omkring 1900. Årsagen til, at potterne efterhånden blev mindre efterspurgt, var den, at fra o. 1850 holdt husmoderen op med at lave maden over åbent ildsted; det nemme komfur gik sin sejrsgang, og det betød, at de sorte potter måtte vige pladsen for støbte jerngryder.³²

En tredje gammel industri var benmelsproduktionen. Benmelet blev anvendt som gødning, og selv efter at kunstgødningen var kommet på markedet 1870-80, fortsatte mange vestjyske bønder med at bruge benmel ud fra en vis skepsis over for det nye - en skepsis, som for øvrigt ikke altid var uden berettigelse, idet nogle af gødningsfabrikanterne prøvede at skaffe sig en nem fortjeneste ved at sælge helt værdiløse stoffer som kunstgødning. Med overgangen fra kornproduktion til total animalsk produktion blev mængden af ben, som var til rådighed i benmelsproduktionen, naturligvis større. Den første benmølle, som lå på Varde-egnen, begyndte sin produktion i 1845, men de fleste benmøller blev grundlagt i 1870-erne. I 90-erne hørte benmelsfremstillingen imidlertid op i takt med, at erkendelsen af kunstgødningens overlegenhed vandt frem.³³

I 1850-erne opstod der med Tistrup som centrum en kartoffelmelsindustri; hidtil havde bønderne blot fremstillet kartoffelmelet til eget forbrug, men da Drewsens papirfabrik kom i gang i Silkeborg fra 1844, blev der grundlag for at starte en industriel fremstilling af kartoffelmel, som anvendtes i stor udstrækning ved papirfremstillingen. Imidlertid gav frygten for staten denne produktion et knæk: i 60-erne foretog staten nemlig en undersøgelse af, hvor meget kartoffelmel der pro-

duceredes. Tanken var at gennemføre en beskyttelsestold, hvis den danske produktion var tilstrækkelig stor. Kartoffelmelsfabrikanterne troede imidlertid, at der skulle pålægges skat, så de opgav alt for lave produktionstal - hvis de i det hele taget opgav nogen. Så staten opgav sine tanker om beskyttelse, og uden denne klarede produktionen sig ikke i længden.

Konklusionen på denne gennemgang af den gamle industriproduktion må være den, at det er klart, at den kun i ringe grad kan siges at være forudsætningen for den senere industrialisering. Den gamle industri ligger på landet, hvor den nye kommer til at ligge i byerne, og - ser man bort fra teglværksproduktionen i Esbjerg-området - den hører efterhånden op; den er udtryk for, hvorledes man ude på landet - så længe arbejdsdelingen mellem land og by endnu ikke rigtig var slået igennem - selv klarede visse industrielle opgaver. Med landmændenes stigende effektivitet og koncentration om den egentlige landbrugsproduktion, der gav dem penge, så de kunne købe forbrugsvarer og landbrugsredskaber og andre kapitalgoder, måtte denne industri gå sin undergang i møde.

Det næste spørgsmål, jeg vil forsøge at besvare, er spørgsmålet om, hvor stort et omfang industrien i Esbjerg, Ribe og Varde havde o. 1880 sammenlignet med dens omfang i begyndelsen af dette årh. Ved at foretage en sådan undersøgelse vil man kunne fastslå, hvornår en egentlig industrialisering fandt sted i Ribe Amt. Som tidligere anført er tendensen på landsplan den, at medens den københavnske industrialisering allerede er godt i gang i 1870-erne, synes industrialiseringen i provinsen først at opleve sit gennembrud i sidste halvdel af 1890-erne.³⁵ Det er så heldigt, at der foreligger en privat undersøgelse foretaget af J. T. Bayer i tiden 1881-83 vedrørende provinsens industri. Bayer havde sine oplysninger fra private meddelere og sammenskrev dem i bogen »Dansk Provinsindustri, statistisk fremstillet« (1885). Her kan man finde, hvilke industrivirksomheder den enkelte by havde, hvor mange ansatte de enkelte foretagender havde, hvor meget der udbetal-

To træskibe under bygning på Th. Dahls skibsværft i Esbjerg, ca. 1898.

tes i løn, hvor stor produktionsværdien var, hvilken drivkraft der anvendtes osv.³⁶ Mine oplysninger om Ribe, Esbjerg og Vardes industri o. 1880 er taget herfra, selv om Bayers undersøgelse må anvendes med nogen forsigtighed, idet han har »glemt« nogle fabrikker - f.eks. mangler under afsnittet om Esbjerg Th. Dahls skibsbyggeri, som blev grundlagt i 1872 og efterhånden udviklede sig til en stor virksomhed.

Endnu i begyndelsen af 80-erne var Ribe den af de tre byer, der havde den kraftigste industrialisering, der var fem fabrikker og industrielle anlæg plus et par mindre industrier, som Bayer imidlertid ikke havde fået fremskaffet oplysninger om - en af de uoplyste må have været Ribe Jernstøberi, der blev etableret i 1848 og senere skulle blive en stor virksomhed. De fem fabrikker beskæftigede 275 arbejdere og funktionærer. Den samlede lønsum, der udbetaltes, var på 113.300 kr., hvilket - med den fordeling af arbejdsstyrken, der var på mænd, kvinder og børn - betød, at den årlige gennemsnitlige mands-

løn udgjorde 616 kr. Den samlede værdi af de fem industriers produktion lå på 1.090.000 kr. Mekaniseringsgraden ser ud til at have været ret stor, idet der i alt blev anvendt 197 dampmaskiner og større hjælperedskaber.³⁷ Som nævnt ligger Bayers tal i underkanten, fordi han mangler oplysninger om et par mindre industrielle anlæg. Antager man, at for hver ansat i industrien er tre personer blevet forsørget, vil det sige, at ud af en befolkning på ca. 4000 har mindst 900 haft industriel beskæftigelse som deres eksistensgrundlag. I Ribe må der med en så høj beskæftigelse og en så stor produktionsværdi have været tale om en høj industrialiseringsgrad.

Går vi over til Esbjerg i begyndelsen af 80-erne, ser de tilsvarende tal således ud: der fandtes 11 fabrikker, der gennemgående var meget mindre end Ribes, idet de tilsammen kun havde en arbejdsstyrke på 80 mennesker. Den samlede udbetalte årlige lønsum var 377.000 kr. og den årlige gennemsnitsløn for mænd 491 kr. Værdien af den samlede produktion beregnes til at ligge på 120.000 kr., og af dampmaskiner og andre større hjælpemidler blev der i alt benyttet 21.³⁸ Selv om Esbjergs befolkningstal o. 1880 kun udgjorde 3/8 af Ribes, er det klart, at Esbjerg i alt fald i forhold til denne by har været industrielt underudviklet - industriens produktionsværdi er kun 1/9 af Ribe-industriens. Så man kan roligt slå fast, at Esbjerg på det pågældende tidspunkt har sit industrielle genembrud til gode.

Den by, der når indbyggerantallet tages i betragtning, er mindst industrielt udviklet er dog Varde. Som Esbjerg havde den i begyndelsen af 80-erne 11 fabrikker, men på disse var kun ansat 46 personer, og deres samlede løn udgjorde kun 23.600 kr. Gennemsnitslønnen pr. mandlig arbejder var imidlertid højere i Varde end i Esbjerg, idet den var på 609 kr., og virksomhedernes samlede produktionsværdi lå også højere end de esbjergensiske fabrikkers: nemlig på 150.000 kr.³⁹ Industrien i Varde ser derfor ud til at have været mere rentabel end Esbjergs - både for de ansatte og for ejerne. Målt i forhold til

Vardes befolkningstal på ca. 3000 er det imidlertid - såvel ud fra et beskæftigelses- som et produktionsværdisynspunkt - indlysende, at af de tre byer har Varde haft den mindst økonomisk betydningsfulde industri. Det er ligeledes klart, at man bestemt ikke i Varde finder det ringeste spor af noget industrielt gennembrud.

Ser man på industrialiseringen i 1880-erne under ét, fremgår det med stor tydelighed, at Ribe Amt endnu ikke for alvor er noget industriområde. På den anden side må industrialiseringens omfang heller ikke undervurderes: pletvis har den virkelig gjort sig gældende. Det svarer ganske godt til forholdene i provinsen som helhed. Det vil sige, at der ikke kan konstateres nogen afvigelse fra landstendensen. Det problem, der så står tilbage at opklare, er, om den kraftige industrielle vækst, der fandt sted i provinsen o. århundredskiftet, også foregår i Ribe Amt.

Den industrielle situation i de tre byer o. århundredskiftet er det muligt at belyse med tal og andre oplysninger hentet fra Traps 3. omarbejdede udgave.

Det fremgår, at langt de fleste af de virksomheder i Ribe, der anføres hos Bayer, stadig eksisterer o. 1900. Den dominerende virksomhed i 80-erne var Crome & Goldschmidts tekstilfabrik, der beskæftigede over halvdelen af den samlede industriarbejdsstyrke, nemlig 203 personer, og hvis produktionsresultat havde en værdi på 600.000 kr. I 1901 var denne virksomhed stadig langt den største, men arbejdsstyrken var dog gået ned, idet der nu var 120 ansatte. Den eneste større nye virksomhed var en skotøjsfabrik - oprettet i 1902 - der beskæftigede 20 arbejdere.⁴⁰ Et skøn på grundlag af Traps oplysninger siger én, at Ribe i industriel henseende er stagneret: nye foretagender er ikke rigtig blevet sat i gang, og samtidig har arbejdsstyrken på visse af de store gamle virksomheder - specielt altså på tekstilfabrikken - været faldende.

Sammenligner man Traps oplysninger om Vardes industri med Bayers, får man det sikre indtryk, at Varde imellem 1880

og 1900 har haft en pæn industriel fremgang. De fleste af de virksomheder, Bayer anfører, eksisterer stadig væk, og nogle af dem ser ud til at have haft en betydelig produktionsvækst. Det gælder f.eks. for en lakfarvefabrik grundlagt i 1879 og et uldspinderi og en klædefabrik, men desuden er der oprettet flere nye virksomheder: et savværk med 40 beskæftigede, hvilket efter datidens målestok var mange, et svineslagteri og et jerntrådsspinderi.⁴¹ Det er ikke på grundlag af Traps oplysninger muligt at opgive den totale produktionsværdi og den samlede arbejdsstyrke, men alt peger i retning af, at Varde - om end byen stadig er domineret af erhverv som handel, håndværk osv. - har fået et langt kraftigere industrielt indslag i sit erhvervsliv.

Det virkelig store industrielle gennembrud finder imidlertid sted i Esbjerg. Allerede i 1890 levede 2243 mennesker af håndværk og industri, og i 1911 var dette tal steget til 6475. Esbjergs største virksomhed i 1881-82 var Møller og Poulsens jernstøberi og maskinfabrik, der beskæftigede 25 mennesker; den medvirkede bl.a. ved bygningen af mindre jernbanebroer. Omkring århundredskiftet var der ikke mindre end fem maskinfabrikker. Møller og Poulsens, der var blevet overtaget af Jensen & Olsen, var stadig den betydeligste virksomhed inden for maskinbranchen med 100 ansatte og en årlig omsætning på 250.000 kr. En anden stor maskinfabrik var Møllerups, der producerede motorer - især til fiskekuttere; den havde 80 ansatte. Ellers fremgår det af Trap, at den esbjergensiske industri har dækket et meget bredt spektrum af industriforetagender. I de fleste tilfælde var de ret små, men til gengæld var de mange i tal. Ved siden af maskinindustrien har nærings- og nydelsesmiddelindustrien udgjort en vigtig bestanddel af Esbjergs industri. Den har videreforarbejdet nogle af landbrugets produkter enten med henblik på eksport eller med henblik på hjemmemarkedet. Der fandtes tre slagterier, af hvilke Andelsslagteriet var det største; i 1902 lagdes der en spritfabrik i byen indrettet til at producere 1,5 mill. pletter brændevin og

Esbjerg Andelssvineslagteri, ca. 1893. Slagteriet er oprettet 1888 og lå i Nørregade.

$\frac{3}{4}$ mill. pund pressegær. I 1899 etableredes en valsemølle beregnet til at formale en del af det korn, der indførtes til Esbjerg. Det blev en af byens større virksomheder. Inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien må desuden nævnes fabrikker, der sørgede for det daglige brød samt drikke: f.eks. en brødfabrik og en bajersk- og hvidtølsfabrik. Her var der dog tale om ret små foretagender (ca. 10 ansatte på hver). Nærings- og nydelsesmiddelindustrien forarbejdede ikke kun danske råstoffer, men også udenlandske, idet FDB havde en tobaksfabrik i byen. Den var oprindeligt blevet startet af Ditlev Lauritzen, men blev senere overtaget af FDB, under hvis ledelse den udviklede sig til en stor virksomhed. O. 1900 havde den 52 ansatte og en årlig produktion på 250.000 pund skrå og røgtobak.

Beslægtet med maskinbranchen er skibsbyggeriet, og i Esbjerg fandtes der to skibsværfter: det ene en mellemstor virksomhed (førortalte Th. Dahls skibsværft) med 40 arbejdere

og en årlig produktion på 5 både à 40 tons til fiskeriet, det andet et mindre foretagende med 14 arbejdere. Endvidere må nævnes et seilmageri og to savskærerier, fabrikker, der også har stået i en vis forbindelse med skibsværfterne - især naturligvis seilmageriet, men også savskærerierne, der leverede træ til kutterproduktionen.

Til at illustrere, at den esbjergensiske industri var meget sammensat, kan jeg ganske kort nævne nogle af de andre fabrikker fra o. 1900: et tarmrenseri (arbejdsstyrke 80 mand), et fiskerøgeri, en sodafabrik, et eddikebryggeri, Dansk Jersey- og Normalfabrik, der havde 100 ansatte, Strandby klædefabrik, et dampvaskeri, et teglværk (med 30-40 beskæftigede), Esbjerg mønje- og cementfabrik og 7 bogtrykkerier.⁴²

En af de ting, der slår én ved gennemgangen af de tre byers industrialisering, er, at nogle af de virksomheder, der senere skulle blive dominerende, endnu ikke er dukket op. I Esbjerg skulle hermetik- og fiskemelsfabrikker komme til at udgøre et vigtigt led i byens industri. Den første hermetikfabrik blev startet i 1919 af den foretagsomme, men ikke altid lige udholdende Ditlev Lauritzen. Den ydre anledning var, at fiskerne efter krigen havde vanskeligheder med at få deres kullerfangster solgt.⁴³ Den første sildemelsfabrik så dagens lys i 1918, og tilladelse til at starte produktionen blev givet på den betingelse, at »der ikke mærkedes ilde lugt ved produktionen«. Det var imidlertid først efter anden verdenskrig, at der rigtigt kom gang i produktionen, og enten må fabrikanterne have glemt den oprindelige klausul, eller også må de have handlet ud fra devisen: penge lugter ikke.⁴⁴ For at gøre sig fri af importen af engelsk tovværk begyndte Ditlev Lauritzen »Esbjerg Tovværksfabrik« i 1905. Den var først kun et håndspinderi, men udviklede sig siden til en højt mekaniseret storvirksomhed.⁴⁵ - Også Varde og Ribe oplevede en yderligere industriel fremgang efter århundredskiftet: i 1914 startedes et stort stålværk i Varde (det overtoges i 1918 af Nakskov Skibsværft), og i Ribe udvidedes jernstøberiet; til gengæld måtte tekstilfabrikken, der jo endnu

Interiør fra Esbjerg Hermetikfabrik o. 1920.

o. 1900 havde været helt dominerende i byens erhvervsliv, indstille produktionen i 1920.⁴⁶

På grundlag af den gennemgang, jeg har foretaget af de tre byers industri o. 1900, kan man vist roligt konkludere, at den egentlige industrielle gründerperiode ligger efter 1880 - nærmere bestemt o. 1900. I denne henseende er den sammenfaldende med den øvrige provins. Det kan endvidere fastslås, at den hastige ekspansion - i alt fald med hensyn til nyanlæg - aftager noget mellem 1906 og 1914. Det er mit indtryk - som jeg imidlertid ikke er i stand til at dokumentere med en helt nøjagtig statistik - at der, efter de hastige fremgangsår til 1906, finder en vis udlugning sted inden for industrien. Hvad der mistes i beskæftigelse og produktion ved, at mindre virksomheder går ned, vindes til gengæld ved, at enkelte nye store firmaer kommer til, samtidig med at bestående udvider. I Esbjerg må det have været en god hjælp for erhvervslivet - herunder naturligvis også industrien - at havnen fra 1909 blev udvidet, idet man begyndte at bygge en trafikhavn vest for fiskerihavnen.

Det sidste spørgsmål, jeg skal besvare, drejer sig om, hvorvidt man kan angive nogle årsager til, at industrien fik den sammensætning, som der er gjort rede for i det foregående. Her er der for mig ingen tvivl om, at følgende forhold har spillet en væsentlig rolle for industriens sammensætning: landbrugets vældige ekspansion 1850-1914, trafiknettets udbygning, Esbjergs grundlæggelse og hastige vækst og den kendsgerning, at selvforsyningsgraden inden for de enkelte landsdele var større dengang end i dag. Nærings- og nydelsesmiddelindustriens betydning hænger bl.a. sammen med, at landbrugets stadig højere stade gjorde en industriel bearbejdning af visse af landbrugets produkter ikke alene ønskelig, men også nødvendig - jfr. at man fra 80-erne mere og mere gik over til at udføre kød og flæsk i stedet for levende dyr. I et råstoffattigt land som Danmark har det samtidig været nærliggende - bl.a. af beskæftigelsesmæssige og indtægtsmæssige grunde - at anvende landbrugsprodukter som råstoffer i en industriel forarbejdningsvirksomhed. Hvad der specielt har spillet en rolle for den vestjyske industris sammensætning, er udbygningen af trafiknettet og Esbjergs opkomst: det kraftige indslag, man finder af maskinvirksomheder, skibsbyggerier, savværker, teglværker osv., lader sig vist kun forklare ud fra de krav, der stilledes i forbindelse med anlæggelse og stadig udbygning af en havn, anskaffelse af en fiskerflåde som følge af fiskeriets stadigt voksende omfang fra 1880 og bygningen af en stor by i løbet af nogle ganske få år. At den vestjyske industri dækkede så bredt et spektrum hænger sammen med, at det danske hjemmemarked indtil 1908 var godt beskyttet, og at den industrielle arbejdsdeling mellem de enkelte landsdele endnu var ret beskeden. Hver landsdel måtte derfor have sine industrier til at dække de daglige behov - jfr. at der i Esbjerg fandtes spritfabrik og bajersk- og hvidtølsfabrik. Endnu o. 1914 var situationen den, at næsten hver eneste by havde sin egen bajersk- og hvidtølsfabrik.

Sammenligner man industriens betydning med de øvrige byerhvervs, er det nogenlunde klart, at handelen nok har spil-

let en vigtigere rolle end industrien. På den anden side er der - ifølge de undersøgelser jeg har foretaget - ikke basis for at mene, at industrien har været ringe udviklet i Ribe Amt. Den har absolut været et vigtigt indslag i byerhvervene. O. 1914 har Ribe Amt vel stadig været et udkantsområde, men ikke nær så markant som o. 1850.

NOTER

1. Det traditionelle synspunkt møder man i Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750, 1962, s. 119, medens Sv. Aage Hansens synspunkt findes i Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, 1972, s. 195. I øvrigt bygger fremstillingen på Claus Friisberg: På vej mod et demokrati, 1975, s. 58 ff.
2. Udgår.
3. Flemming Svejstrup (red.): Social forandring i Vestjylland, 1975, s. 48 ff. indeholder en definition på og en diskussion af begrebet udkantsområde.
4. Oplysningerne om folketal er hentet fra Trap. Ribe Amt, 3. omarbejdede udg., s. 648, 671 f., 706, 714 og Trap. Ribe Amt, 4. omarbejdede udg., 1920, s. 356, 393, 431 og 449. Jfr. også H. K. Kristensen: Fra Koldingfjord til Blåvandshuk, 1947, s. 282 ff. og Kr. Bure: Den vest- og sønderjyske kreditforening, 1960, s. 45 f.
5. Kr. Bure, s. 25 f.
6. Kr. Bure, s. 28
7. Esbjerg by og omegn, 1958, 65 ff.
8. Sv. Aage Hansen, s. 199 og H. K. Kristensen, s. 282 og A. K. Jensen: Danske Byer og deres Mænd. Esbjerg By og Fanø, 1916, s. 56.
9. Sv. Aage Hansen, s. 204 f.
10. Trap. Ribe Amt, 3. omarbejdede udg., s. 706. Jfr. desuden A. K. Jensen: Danske Byer og deres Mænd. Ringkøbing By og Varde By, 1917, s. 82.
11. Trap. Ribe Amt, 3. omarbejdede udg., s. 706 og A. K. Jensen: Danske Byer og deres Mænd. Esbjerg By og Fanø, s. 50 og 52.
12. Sv. Aage Hansen, s. 202 og A. K. Jensen: Danske Byer og deres Mænd. Ringkøbing . . . , s. 81-82. Ifølge sidstnævnte bog bestod Varde Banks første bestyrelse af købmændene Jens Thomsen, F. Neidhardt, Reck Thomsen og Carl Cohn og desuden af en enkelt sagfører ved navn A. Harck. Fra 1893 lededes banken af Vestjyllands største handelsmand indtil da J. W. Palludan.
13. Sv. Aage Hansen, s. 234 f.
14. Trap. Ribe Amt, 3. og 4. omarbejdede udg. Jfr. sidehenvisningerne i note 4.
15. Kr. Bruun: Anførte værk, s. 22. Om Vardes meget besøgte kvægmarkeder fortælles i A. K. Jensen: Danske Byer og deres Mænd. Ringkøbing . . . , s. 79.
16. Lindberg Hansen: Varde Bys Historie, 1941, s. 146.
17. S. Rambusch: Esbjerg havn i 100 år, 1968, s. 28 f.

18. S. Rambusch: Anførte værk, s. 29 f.
19. Som eksempel på Varde-købmænd med interesser i Esbjerg kan melhandler S. P. Christensen og Vardes og Vestjyllands største købmand J. W. Palludan nævnes. I 1893 blev Christensens interesse for Esbjerg så stærk, at han gik ind i firmaet Eriksen & Christensen, der fik et stort salg af korn og foderstoffer, ifølge Rambusch, s. 52. J. W. Palludan deltog i 1879 i et mislykket forsøg på at starte et stort fiskeriselskab, ifølge Rambusch, s. 57.
20. Danske Byer og deres Mænd. Ringkøbing . . . , s. 72
21. S. Rambusch, s. 42 ff.
22. Esbjerg By og Omegn, s. 70 ff og S. Rambusch, s. 46 ff.
23. Esbjerg By og Omegn, s. 73 ff.
24. S. Rambusch, s. 49 ff.
25. S. Rambusch, s. 54.
26. S. Rambusch, s. 53.
27. A. K. Jensen: Danske Byer og deres Mænd. Ringkøbing . . . , s. 65 f.
28. Per Boje: Det industrielle miljø, 1976, s. 24 ff.
29. Per Boje, s. 47.
30. Esbjerg By og Omegn, s. 79 og Kr. Bure, s. 183.
31. Kr. Bure, s. 183 f.
32. Kr. Bure, s. 190.
33. Kr. Bure, s. 33 f.
34. Kr. Bure, s. 205 f.
35. Jfr. note 29.
36. Per Boje, s. 39 f.
37. J. T. Bayer: Dansk Provinsindustri, 1885, s. 134.
38. J. T. Bayer, s. 94.
39. J. T. Bayer, s. 156 f.
40. Trap. Ribe Amt, 3. omarbejdede udgave, s. 671 f.
41. Trap. Ribe Amt, 3. omarbejdede udgave, s. 706.
42. Trap. Ribe Amt, 3. omarbejdede udg., s. 715. Desuden er oplysninger om den esbjergensiske industri hentet fra H. K. Kristensen, s. 282 og 287, Esbjerg og omegn, s. 80 ff. og S. Rambusch, s. 55.
43. Esbjerg og omegn, s. 86.
44. S. Rambusch, s. 88.
45. S. Rambusch, s. 85 f.
46. Trap. Ribe Amt, 4. omarbejdede udg., s. 394 f. og 431 f. og H. K. Kristensen, s. 307.

Billedmateriale fra Byhistorisk Arkiv, Esbjerg.

Claus Friisberg, f. 1944, studielektor ved Varde Gymnasium. Adresse: Brendstrupvej 15, Varde. Har udgivet: På vej mod et demokrati, 1975. Forfatningskampen i Danmark, 1977. Socialpolitik i Danmark, 1978.

Om bjærgningsretten til Skallingen

Af Søren Manøe Hansen

Halvøen Skallingen, der strækker sig sydøst fra Blåvandshuk ned mod Fanø og danner vestsiden af Ho bugt, er temmelig ung af dato, idet den først dukker op af havet efter den store stormflod i 1634. På det første nøjagtige kort over området, som skyldes Johannes Mejers opmålinger fra ca. 1655, fremtræder Skallingen kun som en ø »Stormholm« samt et flak »Skalling-Sand«. Senere er der sket havaflejringer i form af strandvolde og strandsletter, og en stadig tilførsel af materialer har ved havets og vindens hjælp dannet klitrækker og store strandsletter hovedsagelig bestående af flyvesand og næsten blottet for vegetation. Den vel nok største af disse strandsletter var Hobodyb, og denne slette blev et stridens æble i spørgsmålet om bjærgningsretten til Skallingen.¹ Ser man på et nutidigt kort over Skallingområdet, finder man Hobodyb som en smal rende på østsiden af Skallingen strækkende sig fra Grådyb mod nord adskillende øen Langli fra Skallingen. Ved Ho går renden ind mod det faste land og fortsætter i havnegrøften, der danner grænsen mellem Ho og Skallingen, men sådan så området ikke ud i tidligere tid. Da strakte Hobodyb sig ind som en fjord, hvor havnegrøften i dag løber, og fjorden dannede en naturhavn, som var det ideelle sted for det dengang store fiskerleje Sønderside, som ophørte efter stormfloders tilsandning af stedet, og hvoraf kun stednavnene Sønderside og Havnegrøften endnu findes bevaret.

I 1852 blev det danske redningsvæsen oprettet, og det blev fra starten pointeret af kommissionen, der berejste Jyllands vestkyst for at udpege de steder, hvor der skulle opføres redningsstationer, at Blåvand var et yderst vigtigt sted, idet der skete mange strandinger i området, fordi naturforholdene med det farlige Horns Rev, der strækker sig mange kilometer vest ud fra Blåvandshuk, betød en stor fare for skibsfarten og

Udsnit af Johs. Mejers kort fra 1659. Af Skallingen fremtræder kun øen »Stormholm«, mens et lavvandet område kaldes »Skalling-Sand«. Fiskerlejer Sønderside »Sønderside« ligger langs »Skalling-havn«, den nuværende Havnegrøft. Repr. Geodætisk Institut, tilladelse A486/75.

fremkaldte mange forlis. Blåvand redningsstation blev oprettet som såvel båd- som raketstation. Dens område skulle mod sydøst dække kysten til Skallingende, og mod nord blev den næste raketstation oprettet ved Hennegård, men den næste bådstation først ved Sdr. Lyngvig på Holmslands klit. Disse store afstande blev senere reduceret, idet Nymindegab fik bådstation i 1857 og Vejers raketstation i 1882, udvidet med båd i 1887. Blåvand redningsstation havde på grund af de dårlige besejlingsforhold for skibsfarten de fleste strandinger, og da mandskabet ofte havde besvær med adgangsforholdene til Skallingen med den tungtlæssede vogn, blev der i 1877 oprettet en bistation på Skallingen under Blåvand redningsstation betjent af mandskabet fra Blåvand. Senere udvidedes med endnu en bistation nord for Blåvandshuk fyr fra 1902-1932.²

Grunden til, at redningsvæsenets forhold nævnes her, er, at striden om bjærgningsretten til Skallingen fandt sted kort efter redningsvæsenets etablering i 1852, hvor det blev Blåvandboerne, der fik rådighed over stranden på Skallingen. Ejendomsforholdet var ellers, at Skallingen ejedes af Hoboerne, medens staten ejede stranden, »den kongelige forstrand«.

Allerede i redningsvæsenets første år skete der adskillige strandinger på Skallingen, en del som følge af den øgede trafik ind til den nye vestkysthavn Esbjerg, som blev anlagt 1868-75.

En stranding affødte to forhold, en humanitær med at redde de skibbrudne, og en økonomisk som alene var knyttet til bjærgningen af skib og ladning. Ganske vist fik redningsmandskabet betaling for deres redningsaktioner samt en fast løn og timebetaling for overvågning af kysten, men disse beløb var af yderst ringe omfang. Selv om disse penge også kunne have betydning for en fattig klitbefolkning, så var det nok det store og ofte tidkrævende arbejde med at bjærge skibet op på land og udsætte det igen efter reparationer, tømme skibet for ladning og bortsælge det på auktioner, der virkeligt betød noget. Selv om denne årsag ikke nævnes i de officielle papirer,

er det nok disse forhold, der ligger til grund for en afgørelse om bjærgningsretten. Redningsvæsenet havde ganske vist ikke noget med bjærgningen af skib og ladning at gøre, kun de skibbrudne, men i Blåvand havde man et bjærgelav, som kunne tage sig af denne del af bjærgningen. Men lad os i sagens akter følge udviklingen og afslutningen på stridighederne.

I 1856 havde C. Grønborg og Hans Hansen på samtlige grundejeres vegne i Ho sogn indgivet ansøgning til justitsministeriet om at bjærgningsretten til »udfor den sognet tilhørende klitstrækning Skallingen kaldet, må tildeles bemeldte grundejere i stedet for at samme hidtil eller (i mange år) har været tillagt grundejere i Oksby sogn eller besørget af dem«. Efter at ministeriet havde behandlet sagen, svarede man tilbage, at der for tiden ikke var grund til at ændre på forholdene, »navnlig ikke så længe passagen fra Ho sogn til Skallingen over det såkaldte Hodyb ikke til enhver tid kan anses fuldkommen sikkert«. ¹ I dag fører der en vej fra Ho ud over sletten Hobodyb ud til Skallingen, men i 1856 var denne vej ikke anlagt, og selv i dag er vejen ofte oversvømmet ved stormfloder, hvor vandet presses op i Ho bugt.

Hoboerne var ikke tilfreds med ministeriets afslag, idet de mente, at ministeriet ikke kendte til naturforholdene på stedet, hvorfor de d. 27/9 1858 rettede henvendelse til stiftamtmand H. C. Nielsen i Ribe om at tage sagen op igen til ny vurdering, idet de fremførte, at naturforholdene har ændret sig, således at passagen over Hobodyb nu ikke længere frembyder nogen hindring i adgangsforholdene til Skallingen, da der er sket en tilvækst af sand på stedet, således at »passagen nu ikke mere kan betragtes som et dyb, idet man nu bruger dette terræn om sommeren til høslæt og om efteråret til kreaturgræsningssted«. Man fremfører ligeledes, at Skallingen ligger i Ho sogn, og at man har gjort alt muligt for at gøre de skibbrudnes tab så minimalt som muligt. Man henviser til, at vejen fra en stranding på Skallingen til Ho og videre til udskib-

ningspladsen i Ho, det være sig den bjærgede ladning m.v., er tab nok for de skibbrudne, men som forholdene er nu, må det bjærgede fra Skallingen over Blåvand til udskibningspladsen i Ho, en fordyrende omvej, mener Hoboerne. De henviser til, at en strandet Fanøboer har frabedt sig denne fremgangs måde. Det var Hoboerne naturligt at inddrage Fanø i sagen, da man havde et nært forhold til skibsfarten på øen, samt at skibstrafikken gik fra Ho til Nordby, og at Fanøboerne var trofaste opkøbere af vrug og gods på de offentlige auktioner, der blev holdt efter strandingerne, samt på de årlige strandauktioner. Desuden skete der ikke så få strandinger med Fanøskibe på grund af de besværlige besejlingsforhold mellem Fanø og Skallingen.

Man anmoder stiftamtmand Nielsen foranledige, at der afholdes en synsforretning »over hvem af Ho og Oksby sogns beboere, der for tiden bedst og lettest kan bjærge, hvad der på den kongelige forstrand Skallingen inddriver«. Man foreslår, at synsmændene udpeges blandt Fanøs beboere, idet der strandede lige så mange Fanøskibe som fra andre steder tilsammen.

Stiftamtmanden svarer, at han mener, at synsmændene bør udpeges blandt Hjerdingboere, såfremt der skal foretages syn, idet disse folk har nærmere kendskab til, hvilke vanskeligheder naturforholdene kan frembyde for en bjærgning over Hobodyb end Fanøboere, »det er nemlig ikke et spørgsmål, om Ho eller Oksby ligger nærmest, men om hvorvidt forholdene i de samme år (1856-58) har forandret sig således, at passagen over Hobodyb ved ualmindeligt højvande og vestlig vind ikke længere vanskeliggøres«. Stiftamtmanden mener dog ikke, at en synsforretning vil føre til noget, man han vil heller ikke nægte en sådan, men tilføjer, at det vil være rimeligt, at strandfogderne i de to sogne samt politimesteren bør medvirke.

Samme år sker en stranding på Skallingen, og der rettes en henvendelse til strandingskommissær M. Møller i Lemvig om bjærgningsforholdene. Han svarer, at Hobodyb var yderst vanskeligt at passere, og at strækningen måtte gøres til fods, idet

Udsnit af kort fra 1870 over Ho-Skallingenområdet. Langs den gamle kystlinje løber Havnegrøften. Hobodyb er sandfladen mellem Havnegrøften, Benknolde, Højknolde og Svenskeknolde. Generalstabens atlasblad, repr. Geodætisk Institut, tilladelse A486/75.

man trods gode heste måtte opgive at slæbe den tomme vogn gennem »det løse sand og vand, hvoraf sletten består«.¹

Der følger nu flere udtalelser i sagen, og en af de første er fra 11 mænd i Sønderho på Fanø, der udtaler sig til Oksbyboernes fordel, idet de i 1854 havde akkorderet med kaprajnen

på en fransk brig »Courier de Marseille«, der var strandet på Skallingen d. 18/8.² De skulle sætte skibet på land og losse det for tømmer samt sætte skibet ud igen. Arbejdet varede fra september 1854 til 9. juni 1855 på grund af de mange storme og højvande. I ovennævnte periode havde de bygget et hus på Skallingen og anfører, at de til enhver tid kunne køre langs stranden på havbanken til Oksby, hvorimod det i flere dage ikke var muligt med nogen samfærdsel til Ho, da »den store slette stod blank af vand imellem os og Ho, i Hobogabet var der vistnok i disse dage 4 fod vand på det tørreste sted«. Desuden anfører de, at højvandet indtræder to timer senere i Hobodyb end på stranden, hvilket vil medføre hindringer for Hoboerne ved redning af skibbrudne, samt at Oksbyboerne fra deres huse har udblik over stranden fra Oksby til Skallingende, og de derfor hurtigere bliver opmærksom på en stranding.¹

Også strandfogderne i Oksby indgiver deres bemærkninger, idet de lader et brev udarbejde af toldassistent Wolters og toldkarl H. P. Søgård. De forsvarer sig med, at der altid er sikre adgangsforhold fra Oksby, medens der ikke er nogen kommunikation mellem Skallingen og Ho. De nævner også, at der på den omtalte sandslette findes steder, der ved lavvande kan være så bløde, at heste har megen besvær med at trække selv en tom vogn igennem. De henviser også til de to sidste strandinger, der krævede hurtig hjælp, og hvor vandet flere gange gik over Hobodyb og sandsletten.¹ Til støtte for Oksbyboerne indløber kort før jul 1858 til herredsfoged J. A. F. Bagger i Varde, der behandlede sagen, breve fra den svenske vicekonsul Knud Christensen og fra den nederlandske vicekonsul A. C. Mannestei i Varde og fra de 4 strandfogder i Blåvand og Oksby. Herredsfogden videresender brevene til stiftamtet til vurdering dér.¹

Stiftamtmanden har imidlertid udpeget skønsmændene, strandfoged Peder Andersen, skipper og gæstgiver C. H. Christensen, begge fra Hjerding, og man afventede nu deres syn på forholdene omkring Hobodyb.¹

Uden at afvente skønsmændenes rapport skriver Hoboerne H. C. Grønborg og G. Poulsen til stiftamtet i Ribe d. 7. marts 1859, at de har erfaret om skønsmændenes vurdering. De beretter om selve synet, at de havde forevist mændene den nye vej, købt af Hoboerne. Vejen fører over en lod »til Ho sogns fælles ejendomme den vestlige, eller den del af Skallingen, der støder til Oksby mark, eller sandfladen ved havet, der er 3 à 400 alen bred fra bemeldte tilvoksede ejendom til havet«. Ligeledes havde man forevist, hvor stor Hobodyb var i 1819 og nu i 1858. Skønsmændene blev ført over omtalte vej over Havnegrøften, som må betegnes som en afledningsgrøft og ikke som førhen et dyb. Der argumenteres også for, at sandfladen nu er så tilvokset, at den er højere end sandfladen ved havet. Den opkøbte vej går fra Hosiden over til Høj og Svenskeknoide på Skallingen. Her beså man de nævnte knolde, »der afgav en pålidelig foreløbig opbjæringsplads, for at det opbjærgede ikke under nogen stormflod kunne bortskylles, og, udtalte mændene, hvor vogterens (fårehyrdens) hus står, ønsket om, at Hoboerne dér ville lade opføre et pakhus for at modtage strandet gods og folk«. Derefter retter H. C. Grønborg og G. Poulsen i deres brev et skarpt angreb på synsmændenes udtalelser, først om tilvoksningen af sletten, dernæst om at de i stille vejr havde foretaget besigtigelsen, trods det at der blæste stiv kuling fra nordvest, dernæst at skønsmændene angiver at have passeret et dyb, skønt de kun kan have passeret Havnegrøften, som ikke kan karakteriseres som et dyb, idet »det ord dyb betyder i vor danske marine ordbog, at skibsløb, ligesom Listerdyb, Grådyb etc., man kunne let fristes til at tro, at vi har været mirakelmænd, når vi virkelig har passeret med heste og vogn over et sejløb, men vi forsikrer, at det kun var en 4 alen grøft med vadested«.

De mener fortsat, at bjæringsforholdene er lige så gode fra Ho som fra Oksby, samt at afstanden fra Skallingen til udskibningspladsen i Ho er betydelig kortere, idet man henviser til sidste stranding, hvor kaptajnen fik yderligere udgifter

ved bjærgningen af ladningen, indtil folk fra Ho kom til, og sammen med nye forbjærgere fra Fanø bjærgede skibets ladning af jernbaneskiner. Desuden kan man ikke godtage, at strandinger på Skallingen kun indtræffer i stormvejr, når de fleste strander i magsvejr. Til sidst retter man voldsomme angreb på skønsmændenes procedure, og beder stiftamtmanden om at udnævne andre mænd, »der mere selvstændigt udtaler deres anskuelser uden senere indvirkning og forhaling« af sagen.¹

Klagen tilbagevises af retten i Varde, der erklærer, at skønsmændene ikke har afsluttet sagen, da de ikke har haft mulighed for at bese stedet ved vestlig vind og ualmindeligt højvande, hvilket var stiftamtets udgangspunkt i synsforretningen.

Amtet bifalder denne afgørelse af retten, og det fremgår ikke af sagen, at den er afsluttet, og der sker ikke noget før i 1876, hvor sagen rejses på ny.¹

Af den nye sag, der påbegyndes d. 27/3 1876, fremgår det, at såfremt der skulle være fremkommet en tidligere synsforretning, må den være faldet ud til Oksbyboernes fordel, idet stiftamtet modtager en skrivelse fra beboerne i Ho sogn om, at man agter at gå til ministeriet, for at der af to mænd kan afholdes synsforretning over de af naturen ændrede forhold på sandsletten mellem Skallingen, stranden og det faste land ved Ho. Man foreslår, at skønsmændene må udvælges af Varde Vesterherreds ret eller Fanø birk, »da vi antager, at beboerne af disse egne er bedst kendte med forholdene«. Andragendet er underskrevet af 34 Hoboere.¹

Det er altså den gamle sag, der tages op igen, men hvorfor netop nu. Årsagen kan være flere sammenfaldende omstændigheder.

Naturforholdene omkring sletten Hobodyb kan have ændret sig så meget i de forløbne år, at det ville være rimeligt med en ny vurdering af sagen, men desuden kan anføres, at redningsvæsenet har planer om opførelsen af en ny rednings-

station med båd ved Svenskeknoide på Skallingen. Redningsvæsenet planlægger den betjent som bistation under station Blåvand og med mandskab fra Blåvand. En tredje årsag kan være de mange strandinger, der er sket i de foregående år på Skallingen, vel især i den frygtelige oktoberstorm i 1874, hvor Blåvand redningsmandskab kom ud for helt umenneskelige anstrengelser med de mange strandinger, der skete i området, og hvor man kun kunne hjælpe få af de skibe, der strandede, og hvor man i tre dage slet ikke kunne komme ud på Skallingen. Hertil kommer, at fra et af skibene har vi underretning om omfattende bjærgning af en meget kostbar last af stykgods. Det drejer sig om skibet »Esperance« af København, der var på vej fra Hamburg til Rio de Janeiro, men forliste på Horns Rev, og hele mandskabet omkom.² Der har her sikkert været arbejde til bjærgningsfolkene fra Blåvand igennem længere tid, og måske også mere, end Hoboerne syntes, at de kunne overkomme, men selvfølgelig er det kun antagelser, som ikke anføres i officielle skrivelser.

Herredsfogden i Varde foreslår, at der udvælges to mænd fra Fanø til synsforretningen, men stiftamtmand Nielsen er af en anden mening, idet skønsmændene fra Fanø ikke vil kunne komme frem i dårligt vejr, og det var netop i dårligt vejr, at stedet skulle beses. Han er klar over, at man må vælge nye, da den ene af de tidligere er død, og den anden er svagelig. Han foreslår, at der findes to uden for Oksby sogn; der ligeledes har kendskab til stedet. De nye skønsmænd bliver strandfoged P. O. J. Høy fra Houstrup og skibsfører Christen Jessen Nielsen fra Lønneklint.³ I marts rykker Hoboerne for et møde og en afgørelse i sagen, men herredsfogden meddeler, at sagen endnu beror hos de to skønsmænd, der ikke har kunnet afholde syn, da vejret ikke har været det ønskelige.¹

Synet sker først den 16. og 17. marts, og sagen afgøres med udtalelserne fra de to ved retten i Varde d. 18 april 1877. De skulle altså afgive skøn over, hvorvidt beboerne fra Ho sogn i strandingstilfælde med samme hurtighed og lethed som folk

fra Oksby ville kunne foretage bjærgning fra Skallingen ved hjælp af dertil hørende befordringsmidler. »I denne anledning begav vi os den 16. marts d. å., da det blæste en storm fra vest med snebyger, og der således var udsigt til en usædvanlig høj flod, på rejsen til Skallingen, men nåede ikke den dag længere end til Oksby, hvor vi overnattede, da vi på grund af natten ikke kunne afholde forretningen. I nattens løb forandrede vejret sig imidlertid således, at stormen ophørte, og vinden drejede sig om til sydøst med jævn kuling. Vi nåede Ho den 17. om formiddagen, og efter at have konfereret med strandfogderne i Ho, besluttede vi os til, uagtet de forandrede vejrforhold at tage lokaliteterne i øjesyn. I forening med strandfoged K. Nielsen i Ho begav vi os derpå til vogns til Skallingen kørende ad den vej, som efter strandfogdens opgivelse var den nærmeste. Skallingen begynder ved de såkaldte Benknolde og fortsætter derpå ca. $\frac{1}{4}$ mil i det såkaldte Sand, en jævn sandflade, som under almindelige vandforhold er over havets niveau. Efter denne sandflade følger ud mod havet en klitrække, som benævnes Højeknolde og til slut de såkaldte Svenskeknolde. Efter strandfogdens anvisning var den nærmeste vej fra Ho til denne del af Skallingen, som ligger på den for Ho modsatte side af sandfladen, og som ved nærværende forretning formentlig kun kan blive tale om, fra det sidste hus i Ho, som er beliggende ca. $\frac{1}{4}$ mil fra Benknolde tæt ved bemeldte sandflade, over denne i lige linie til Svenskeknolde, hvilken vej også af os skønnedes at være nærmest. Med denne begav vi os som foranført til vogns. Sandfladen var en del opblødt, men stod dog ikke under vand, da havet, uagtet det på denne tid var flod, på grund af den indtrådte østlige vind var meget lavt. Selve sandfladen er lavere end den egentlige forstrand, hvorfor den også i tilfælde af høj flod før bliver overskyttet end denne, hvilket sker ved det laveste sted på forstranden, som er beliggende i nærheden af Benknolde, hvor vandet fra havet strømmer ind på fladen. Under almindelige forhold kan den nævnte vej over sandfladen til Svenskeknolde passeres, og da

ca. 1/3 kortere end vejen fra Oksby til bemeldte Knolde, men ved indtrængende høj flod kan den ikke benyttes og efter den tilstedeværende strandfoged K. Nielsen tillige med Bakken Sørensen, strandfoged i Oksby, som ligeledes var kommet til stede, hans påvisning af det laveste sted, skønnede vi det var tilfældet, at der ofte kunne hengå nogen tid, selv efter at havet var blevet lavere, inden vandmassen fra floden kunne strømme ud, og således hengå længere tid inden den nærmeste vej kunne befærdes. Når sådant er tilfældet, må bjærgere fra Ho, som ville til Skallingen, lægge vejen om ad Benknolde, hvor også vejen fra Oksby støder til, men denne vej er lige så lang, som vejen fra Oksby til sidstnævnte Knolde og ikke så god at befære, da den fører over en del løs sand, hvorimod vejen fra Oksby går langs den faste strandbred. Efter således at have gjort os bekendt med alle de lokale forhold, afsluttedes forretningen med følgende skøn: Så længe der fra Ho sogn over fornævnte sandflade ikke fører en vej, som til enhver tid med sikkerhed og lethed kan befares, og som skønnes at måtte gå i denne foran angivne retning, hvorved den ville blive ca. 1/3 kortere end vejen til Oksby, må vi under de nuværende forhold anbefale vejen langs strandbredden til Oksby, da denne vil kunne passeres på den tid, da formeldte vej fra Ho til sandfladen vil være utilgængelig. Det fornævnte laveste sted på strandbredden beliggende i nærheden af Benknolde, må rigtignok passeres af Oksbybjærgere, når de vil til Skallingen, men selv om også dette står under vand i flodtiden, skønnes det dog at måtte kunne passeres i ebбетiden, hvad der ikke vil kunne blive tilfældet på sandfladen, hvor vandet, som foran bemærket, ikke så hurtigt falder, og som desuden består af løsere sand end den egentlige strandbrød. Endnu bemærkes, at fornævnte laveste sted i strandbredden også må passeres af Ho sogns bjærgere, når de følger den længere vej om ad Benknoldene, som foran er omtalt, at måtte følges under høj flod«.¹

Efter at sagen er afgjort til Oksbyboernes fordel, indløber en

udtalelse fra bestyrelsen for redningsvæsenet, konsul A. Andersen, der udtrykker store betænkeligheder ved en ændring af adgangforholdene og mener, at en vej fra Ho til Skallingen må være af store dimensioner for at kunne modstå vandmassernes tryk, og han kan kun anbefale, at man bibeholder den nuværende ordning.¹ Hoboerne tabte deres sag om bjærgningsretten til Skallingen, og sagen er ikke siden taget op.

I indledningen nævntes det, at problemet omkring bjærgningsretten opstår kort efter redningsvæsenets oprettelse, men noget tyder på, at det ikke er første gang, Hoboerne har følt uretfærdighed på dette felt. I bogen »En dansk bondeskippers historie« fortæller Søren N. Rasch fra Ho i sine optegnelser, at kort før jul 1838 strandede en hollandsk smække på Skallingen, og købmand Rygård, Holstebro, købte skibet for senere at sætte det ud. Skibet blev imidlertid vrags og måtte ophugges, og Ho sogns beboere påtog sig opgaven, og - fortsætter Søren Rasch - »Det er første gang, noget fra Skallingen er oppebjærget til Ho, uagtet det dog er vore ejendommers forstrand, bjærgningsretten burde da også høre hertil i stedet for til Blåvand, hvortil der er længere transport og bekostning, så ejeren havde næppe fået 1/3. Vi har hidtil blot været tilskuere, mens Oksbyerne benyttede stranden og den skibbrudnes ejendom til deres egen tarv. Jeg havde da også opfordret Hoboerne til at ansøge om at få bjærgningsretten.«⁴ Som den fremskridtsmand Søren Rasch var, kan det ikke udelukkes, at han rettede Hoboernes opmærksomhed på muligheden af at kunne opnå rettighederne, idet det var nøjagtig den samme udformning af sagen, der dukkede op i 1856. Søren Rasch var da død, og det var hans gode ven H. C. Grønborg, der fremlagde kravet.

Vi fornemmer, at Blåvand bjærgningslav allerede da eksisterer. I årsskriftet for Fiskeri og Søfartsmuseet i Esbjerg 1963 har Andreas Møller skrevet en artikel om »Bjærgelavet »Blåvand« og dets båd«. Det har ikke været muligt for ham at finde lavets oprindelse, men anfører, at i dets love har de taget højde for

Den hollandske skonnert »Speculant« strandet den 18. okt. 1917 på Skallingen, her ses skibet bjærget op på stranden for senere at skulle sættes ud.

rettigheden over Skallingen, idet der ved valg af lavets medlemmer står, at hvis »Skallingen er eller bliver bebygget, have de dersteds bosatte personer samme adgang til lavet«, de har ligesom villet sikre sig alle eventualiteter.

Hoboerne var ikke blinde for de økonomiske aspekter ved bjærgningen af ilanddrevet gods eller ved vrag, idet der i strandingsloven angives, at bjærgelavet må hjemtage gods, hvis værdi skønnedes at være over 500 kr., hvad der lå herunder tilfaldt strandfogderne. Ved den nye lov i 1928 ændredes det til, at bjærgelavet fik 10% af, hvad det inddrevne gods indbragte på strandauktionerne. At det var endnu bedre at bjærge strandede skibe fremgår tydeligt af et eksempel, som Andreas Møller fremfører i sin artikel, og ligesom sætter Hoboernes sag i relief. Det anførte eksempel er vedrørende bjærgningen af det strandede skib »Speculant«, der inddrev på Skallingen den 18. oktober 1917 uden besætning, idet denne var blevet redet i rum sø:⁵

Vedrørende bjærgning af ladningen:

For arbejde og vagt	3.207,00 kr.
For kørsel	2.160,00 kr.
Overskud til 60 mand	1.980,00 kr.

Vedrørende bjærgning af skibet:

Arbejde	2.639,00 kr.
Kørsel.....	182,00 kr
Overskud til 62 mand.....	3.720,00 kr.
I alt	13.888,00 kr.

KILDER OG NOTER

1. Øster og Vester Herreders Justitsprotokol 1873-1879 B 83-5010 sag nr. 45/1876. Landsarkivet for Nørrejylland.
2. S. Manøe Hansen »Strandinger og redningsaktioner fra Skallingen til Nymindegab 1852-1975«. Historisk Samfund for Ribe Amt 1977, side 13, 15f, 45.
3. Strandfoged P. O. J. Høy kan være identisk med den kaptajn P. J. Høy, der i oktoberstormen 1874 strander på Skallingen med skibet »Line Mondberg« af Horsens, og som oplevede, at redningsmandskabet i 3 døgn ikke kunne komme dem til undsætning, da Skallingen var ganske afskåret fra det faste land på grund af stormen og højvandet. Han var derigennem blevet kendt med de besværlige forhold på stedet. Han sejlede for et Horsensrederi - som flere andre vestjyske kystboere - og stammede fra Houstrup.
Skibsfører Christen Jessen Nielsen var fører af skonnerten »Dorthea« af Nymindegab. Se kilde nr. 2, side 41 og 192.
4. H. K. Kristensen »En dansk bondeskippers historie, Søren N. Raschs optegnelser«. Historisk Samfund for Ribe Amt 1977, side 155f.
5. Årsskrift for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg 1963, side 54-59.

Søren Manøe Hansen, f. 1934, museumsleder, Løkkevang 18, 6870 Ølgod. Har udgivet Strandinger og redningsaktioner 1852-1975, 1977. Endvidere artikler i Mark og Montre 1969 f. og Fra Ribe Amt 1972 f.

Den efterfølgende artikel er i 1978 udgivet af Esbjerg typografiske Laug som medlemspublikation. Da denne udgivelse således kun har været tilgængelig for en snæver kreds, har årbogens redaktion i dette tilfælde fraveget princippet om at optage stof, der har været trykt andetsteds i håb om, at den vil glæde læsere i vor medlemskreds.

Redaktionen takker familien Håkonson og Esbjerg typografiske Laug for tilladelse til at bringe artiklen.

Forord

Min opgave i forbindelse med offentliggørelsen af snedker-svend Chr. Håkonsons erindringer kan ikke på nogen måde være at kommentere det meget dygtigt tegnede billede af Esbjerg i den sidste del af 1800-tallet og et årti længere frem, som dette her jo i virkeligheden er. Et stykke Esbjerg-historie, set fra en arbejderfamilies små vinduesruder med en stor iagttagelsesevne, en forbløffende god hukommelse og ikke mindst en prisværdig sans for detaljer i tilværelsen. Chr. Håkonsons beretning kan sagtens stå alene.

Men unægtelig slutter beretningen noget brat. Det er som om, man kunne forvente en »fortsættelse følger«, og jeg vil tro, at det nok også har været meningen.

Vi mangler at få at vide, hvem Chr. Håkonson egentlig var, noget om resten af hans liv, hans tilværelse som snedkerlærling og svend og som fagforeningsformand her i Esbjerg.

Derfor vil dette være et forsøg på at finde ud af, hvad der senere skete med drengen fra Torvegade 3.

Mathias Christian Håkonson, som hans fulde navn var, blev født på Egeris mølle i Nr. Vium sogn, Ringkøbing amt, den 10. december 1881. Hans far, Mathias Håkonson, var, som navnet antyder, svensk. Han var møllebygger og stammede fra Asarum i Blekinge. Hans mor, Sophie Frederikke Jensen, var fra Heager nord for Ringkøbing.

Mathias Håkonson var forpagter af Egeris vandmølle, men han kunne åbenbart ikke klare sine økonomiske forpligtelser dér og måtte flytte derfra med gæld. Det er ikke godt at vide, hvad der i 1883 fik møllebyggeren til at søge næringsbevis som

Torvegade 3, hvor Chr. Håkonson boede det meste af sit liv. Huset blev bygget i 1870-erne, billedet må, efter de to personers påklædning at dømme, være taget ca. 1910-20. Formentlig er det Chr. Håkonsons fader og yngre broder.

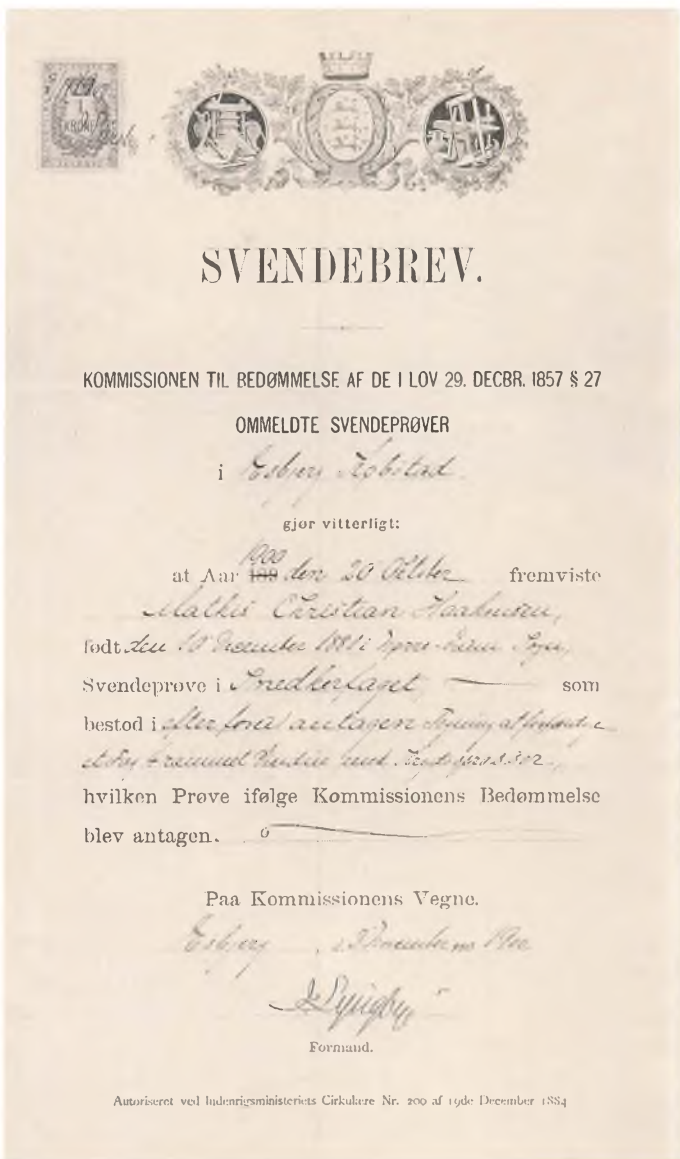
bager i Nr. Vium sogn og året efter også som møller, for derefter straks at måtte give op.

Som så mange andre i de tider, der ikke kunne klare tingene, hvor de var, drog han til Esbjerg, de store muligheders by, for at skabe familien en ny tilværelse.

Hans svigerfar fra Heager købte huset i Torvegade 3 til dem, men tilskødede det til den 3-årige dattersøn Chr. Håkonson i form af et gavebrev. Det drejede sig naturligvis om på den måde at omgå faderens gældsforpligtelser til Egeris mølle.

Trods gavebrevet var der dog aldeles ikke tale om en foræring. Chr. Håkonsons forældre skulle nemlig på sønnens vegne afdrage gælden på huset fuldt ud, uden at det derfor nogen sinde blev deres eget hus.

Chr. Håkonson interesserer sig ikke i barndomserindringerne om dette stykke familiehistorie, som jeg har kunnet læse

Chr. Håkonsons svendebrev fra 1900.

Oktober 1900. Chr. Håkonson med sit svendestykke »et Fag 4-rammet Vindue med Krydssprosser«. Læremesteren er Jens Mortensen Nielsen, Kirkegade 10 i Esbjerg.

mig til - til dels mellem linjerne - i den ret store dyngede efterladte papirer, jeg har lånt af familien.

Det er, som om livet for ham først begynder med, at han kom til Esbjerg i 1884. Den barndom, han så fint og klart har beskrevet her.

Han fik svendebrev som bygnings-snedker i oktober 1900, »efter forud antagen Tegning et Fag 4-rammet Vindue med Krydssprosser, hvilken Prøve ifølge Kommissionens Bedømmelse blev antagen«.

Svendebrevet er undertegnet af selve Jørgen Lyngbye, Esbjergs første borgmester. Dengang var et svendebrev en seriøs ting, der kom det offentlige ved.

Hans læremester hed Jens Mortensen Nielsen. Han var født

1860 i Ødis Bramdrup i Vejle amt. Han kom til Esbjerg 1884, og byggede værksted bag Kirkegade 10 et par år efter. I forhuset var der begravelsesforretning.

Et halvt års tid senere drog Chr. Håkonson på valsen, som næsten alle unge svende gjorde dengang.

Han rejste nu ikke langt bort i første omgang, det blev til en tur rundt i det slesvig-holstenske på et års tid. Han arbejdede i Westerland på Sild, i Tønder og i Augustenborg (hvor snedkermester Peter Hess skrev en anbefaling til ham på dansk). I vinteren 1902 arbejdede han en tid i Hamborg.

Den store rejse kom først i 1905-07. Først en tid igen på Sild. Derfra til Kiel, hvor han bl.a. får arbejde hos Fried. Krupp på Germaniawerft. I foråret 1906 arbejder han i Münchenstein, hvor det så end er henne, og dukker så op i Schweiz, hvor han arbejder i Bern hele sommeren. Vinteren 1906-07 tilbringer han på Blohm & Voss' skibsværft i Hamborg.

I 1917, under 1. verdenskrig, rejste han ud igen et års tid, denne gang til Norge. Jeg erindrer, at andre snedkersvende har fortalt om, at de har været deroppe de år. »Dengang jeg arbejdede i Kristiania«.

Chr. Håkonson var først ansat som tømmersmand på en folkehøjskole i Søgne len, og derefter arbejdede han i Kristiansand.

Hjemkommet derfra giftede han sig i 1919 med Ane Jensen Bi, der stammede fra Assendrup ved Vejle. De blev ifølge vielsesattesten borgerlig viet på rådhuset i Esbjerg.

Han meldte sig i Snedkerforbundet, straks han var udlært i 1900, noget der dengang ikke var så selvfølgelig som nu, og tilsyneladende kom han ret hurtigt ind på den fagpolitiske arena.

Vi finder ham i to perioder som formand for Snedkernes Fagforening i Esbjerg. Først fra 1912 til 1917 (da han rejste til Norge), og igen fra 1921 til 1925.

Snedkersvendenes forhandlingsprotokol fra de tider er ganske inspirerende læsning, jeg har før haft fat i den i anden

anledning. F.eks. tør jeg nok sige, at hvad man her ikke kan få at vide om »De Herrer Snedkermestre«, som de oftest betegnes i protokollen, det er simpelt hen ikke værd at vide.

Årene under 1. verdenskrig (hvor formandens løn var 35 kroner om året) var brydsomme nok. Kampen for at få lønningerne til at stige i takt med de store prisstigninger og problemerne med at skaffe penge til at låne svendene, så de kunne købe brændsel til vinteren. Det kunne også brænde på, når medlemmerne skulle bruge penge til at betale skatte-restancer for at kunne stemme ved kommunevalgene.

Samtidig gik den evige strid med Tømrerforbundet om, hvad der var tømrer-, og hvad der var snedkerarbejde dengang. Og der var også, selv om snedkerne var nok så gode socialdemokrater, til tider smårivninger med redaktør J. P. Sundbo på »Vestjyllands Socialdemokrat«.

I øvrigt var Chr. Håkonson til byrådsvalget i 1917 opstillet på socialdemokraternes liste som nr. 17. Han kom ikke i byrådet, hvad han næppe heller selv havde ventet. Byrådet kom ifølge »Vestjyllands Socialdemokrat« til at bestå af »9 Socialdemokrater, 8 Antisocialister, 1 Radikal og 1 Løsgænger« Redaktør Sundbo var Socialdemokratiets spidskandidat.

Håkonsons anden formandsperiode faldt i 1920-ernes nedtur efter krigen, hvor arbejdsløsheden var stor, og hvor dyrtidsreguleringens pristal faldt. Vel nok som noget enestående i dansk fagbevægelses historie skete der det, at timelønningerne faldt.

Reaktionerne mod dette var selvsagt store, og fagforeningsbestyrelserne havde det ofte ikke så godt. Samtidig var stærke politiske brydninger ved at trænge sig på i fagforeningerne, jeg mener at kunne huske, at noget sådant stod bag, da Håkonson ved formandsvalget i 1925 faldt på en enkelt stemme.

Chr. Håkonson var jo udlært bygnings-snedker, men blev mest kendt som en meget dygtig maskinsnedker. Måske blev hans interesse for det nye, som maskinerne jo var omkring 1900, vakt ved hans rejser sydpå.

Jeg arbejdede sammen med ham i 1929 hos Albert Graabæk

i Norgesgade. Mesteren var en kolerisk og meget opfarende mand, der på det grusomste kostede rundt med vi unge svende på værkstedet. Vi fandt os i meget, fordi det jo ikke var morsomt at bliver fyret og få 18 kroner i understøttelse om ugen.

Derimod var Graabæk tydeligt nok bange for Håkonson, der roligt gik rundt og passede sine maskiner i det tempo, der passede ham. Tørnede de to sammen alligevel, tog Håkonson gerne sin hat og gik sin vej.

Man kunne så hente ham, når der var ro på værkstedet igen, henne på hjørnet af Torvegade på Cafe »City«. Der fortælles, at han kunne finde på at tage nogle af maskinjernene med i lommen, når han gik, men det behøver nu ikke at være rigtigt.

Der er gået mange fine ting gennem Håkonsons maskiner i de mange år, han virkede. Langt det meste sidder anonymt gemt i Esbjergs bygninger, men personligt husker jeg et par markante ting fra 1929, der virkelig viser, hvad der kan laves på en snedkerimaskine. Han udførte 2 barokprægede udvendige døre af teaktræ, tegnede af arkitekt N. Chr. Nielsen.

Den ene sad i Gasværkets kontorbygning på Darumvej, men da Falcks Redningskorps overtog bygningen, blev hele dørpartiet taget ud og afleveret til Esbjerg Museum, hvor det desværre endnu fører en magasintilværelse.

Den anden dør kan ses i brug i Hallerrestaurantens facade på Fiskerihavnen.

Chr. Håkonson døde på De gamles Hjem i 1963, hans kone døde i 1950 i hjemmet i Torvegade 3. Ægteskabet var barnløst.

En og anden vil måske mene, at hans livsforløb blot har været som så mange andres, og det kan godt være rigtigt.

Men der er den forskel, at snedkersvenden har formået og evnet at skrive noget ned af virkelig værdi. Derfor bliver det nu trykt, og det vil komme til at stå som et stykke lokalhistorie, der har sin betydning, og som der er brug for, når kommende historikere vil studere det gamle Esbjerg set fra Chr. Håkonsons synsvinkel.

Niels Thomsen.

Chr. Håkonson: Erindringer

Vi flyttede til Byen 7. April 1884. Min Fader arbejdede de første Aar paa det daværende Jernstøberi og Maskinfabrik som Møllebygger og alt andet forefaldende Arbejde, derefter et Par Aar som Søfyrbøder og overgik i de senere Aar til Maskinsnedkeri. Moders Hjælp ved Opretholdelsen af Hjemmet bestod i Vask og Rengøring for fremmede. Da mine Forældre flyttede til Esbjerg i 1884, var det første Sted vi boede i Havnegade, den yderste Gade til Statens Arealer for Havneanlægget. Lige overfor var det højeste Punkt, som kaldtes Bavnehøj, hvor nu Vandtaarnet staar - Esbjergs Vartegn.

Det var et etetages Hus med høj Kælder, der var Indgang midt paa Huset, som har skiftet Udseende. Da det første Telefonanlæg kom, blev der bygget Taarn til Telefonnettet og indrettet Central, og der blev Indgang i Gavlene med Trapper op. Da Gaden senere blev afgravet, blev Kælderen dets Stueetage.

Vi boede i Loftslejligheden med Gavlvindue mod Øst, hvorfra der var vid Udsigt nedover aaben Mark til Torvegade, hvor der laa et etetages Hus, som er bygget af Lokomotivfører Andersen, som kørte det første Tog fra Lunderskov til Esbjerg, da Banen blev aabnet.

Far og Mor blev saa indtagne i Huset, at de købte det. Det har ikke skiftet Udseende og er endnu som dengang, og hvor jeg er bosiddende endnu.

Husstanden bestod af Far, Mor og 3 Søskende. Huset rummede to 2-værelses Lejligheder i Stueetagen og en Loftslejlighed, som vi beboede. Den ene Stue i Gavlen var møbleret som pæn Stue, som var Skik paa den Tid og blev jo kun benyttet ved særlige Lejligheder. Møblerne bestod af en Sofa, Bord, 4 Stole, en Skænk, Pyntebord og Bogreol, Traadgardiner, og almindelige Potteplanter. Over Sofaen et Spejl med Olietryksbilleder af Morten Luther og Melangthon paa hver Side foruden andre gudelige indrammede Skrifter. En kommode til Opbevaring af Linnedtøj, og paa Gangen var et stort Skab til

Gangtøj. I Soverummet var der et Kvistvindue, af Pladshensyn to dobbelte Udtrækssege med Tangmadrasser og Dynner, som var sammenskudt om Dagen for at give mere Gulvplads. For Ophold om Dagen fandtes der et mindre Bord og Stole, et Vægur i en firkantet aflang Kasse med Lodder, senere blev tilføjet en Feltseng, som blev fjernet om Dagen. I Stue og Soverum var der Kakkellovn, Brændslet bestod delvis af Tørv og Kul, væsentligst Kul. Stuen blev kun opvarmet ved særlige Lejligheder, Soverummet naar der ikke var fyret op i Komfuret. Belysningen bestod af Petroleumslamper, en Fladbrænder og en ti Liniers Staalampe, i Stuen en lille Hængelampe, som senere blev udskiftet med en fjorten Liniers. Lys anvendtes kun højst nødvendigt. Gulvene var oprindeligt malede, senere blev de afætset og ferniseret. Væggene var oprindelig kalkfarvede og derefter tapetseret. Jeg husker, at min Far subscriberede paa en Billedbibel, og Omslaget af Hæfterne - der havde en mørkgullig Farve med Motiver - blev anvendt til Tapet i Opholds- og Soverummet. Dørene i Stueetagen var fire Fyldingsdøre, i Loftsetagen to Fyldingsdøre. Vinduerne var firrammede med seks Ruder, Gavl og Kvist torammede og seks Ruder. Køkkenet havde et firerudet Tagvindue og var derudover forsynet med fast Bord og Vask, Komfur og et løst Bord. Fødevarerne opbevarede i Skabe under Køkkenbordet og i et mindre Kælderrum, Brændsel delvis i dertil indrettede Rum i Gaarden, i Kælderen og i Tagskraaning. Vandforsyning fra Brønd med Vinde.

Afledning af Spildevand fra Vask og Vaskehus skete ved Rendesten ledet ud til Gaden, hvor der ligeledes var Rendesten, der førte det videre til lavere Terræn og Grøfter. Toiletforholdene var en almindelig Retirade i Gaarden. Dagliglivet formede sig mest for Fars Vedkommende ved Udearbejde, Mors for det meste hjemme. Mor var som Regel den første, der stod op for at tilberede Morgenmad.

Arbejdsdagen begyndte Kl. 6. Vækkeur kendtes ikke, saa man maatte vaagne rent instinktmæssig til fornyet Gerning.

I stadstøjet. Måske i anledning af hans byråds-kandidatur i 1917.

Morgentoilette foretog man i Køkkenet ved Vasken, til daglig Hænder, Arme og Ansigt. Een Gang ugentlig noget mere gennemgribende. Far havde et velplejet Fuldskæg, Mor Skilning og Fletning sat op i Knude. Tandbørstning kendtes ikke. Brusebad eller andet Bad var der ingen Adgang til, udover Søbade, saa der maatte anvendes et Kar, naar der skulde foretages gennemgribende Renlighed. Klipning forestod Far og blev gjort, naar det tiltrængtes. Paaklædningen bestod for

Børns Vedkommende af en kortærmet Skjorte, Livstykke, Knæbenklæder, Strømper og Trøje. De voksne anvendte Undertøj efter Aarstidernes Behov. Specielt Arbejdstøj var ikke saa stærkt anvendt, for det meste brugtes Molskinds Benklæder i blaa, graagul og hvide Farver, ogsaa i hele Klædninger, og ved udendørs Arbejde om Vinteren en islandsk Trøje. Kvinderne anvendte deres Tøj, eftersom det blev fornyet, det meste blev brugt til Arbejde og Rengøring. Til yderligere Beskyttelse brugtes et Sækkelærredsforklæde. Til Skolegang anvendtes ikke særlig Paaklædning. Skift fra Arbejdstøj til almindeligt Tøj skete, naar det var særlig snavset Arbejde, der var udført. Nattøj anvendtes kun af mindreaarige og af Kvinder. Det bestod af en Nattrøje og for ældre en Kappe (Nathue), som Regel skiftedes der ugentlig, også Sengelinned. Udover Smaavask vaskedes der som Regel een Gang maanedligt, som foretoges i et dertil bygget Vaskehus. Mor var for det meste ene om Arbejdet. Gangtøj - hvad ikke købtes - blev dels syet af Syerske, i særlige Tilfælde af Skræddere. Reparationer forestod Mor. Hvad der kunde anvendes til Omsyning blev jo udnyttet. Noget til at skænke væk blev der saa at sige ikke, da Tøjet som Regel var udslidt. Som Fodtøj var mest anvendt Træfodtøj. Kvinderne brugte dengang Klodsertræbunde med høj Hæl og uden Kappe. Pudsning var fælles Arbejde, Reparationer udførte Far. Læderfodtøj blev gerne sendt til Lappekomager.

Dagens Maaltider bestod af Morgenmad, Middag, Aftensmad og til Tider Eftermiddagskaffe. Far fik gerne en Frokostpakke med. Oprindelig var vi tre, Far, Mor og jeg, senere blev vi fem, da jeg fik to Søskende. Maden indtoges i Køkkenet. Efter nogle Aars Forløb blev en af Lejlighederne i Stueetagen taget i Brug, og der blev Soverum i Loftsetagen, hvorved vi da fik særlig Spisestue. Der blev dækket med hvid Dug, Mor rettede an og forestod det fornødne. Nogen fast Kostplan havde vi ikke, og Kosten bestod af Fisk og almindelige Kødretter, Ærtesuppe, Kaal og Kødsuppe. Fødevarerne købtes ved

de faa Handlende og Slagtere. Senere - da der kom Andelsslagteri - var der lettere Adgang til Slagtervarer, til Pølser, Sylte og andet. Drikkevarer bestod af Kaffe, The og hjemmebrygget Øl, hvortil jeg som mindreaarig hentede Malt ved Møllen i Jerne paa en Trillebør, som min Far havde fremstillet dertil. Mælk købtes hos de nærmestboende Landbrugere, indtil der kom Mejeri.

Arbejdsdagen begyndte Kl. 6 med Afbrydelser af Spisetider, Frokost og Middag, og sluttede Kl. 18. Min Far arbejdede paa et Jernstøberi og Maskinfabrik, og der var ikke langt til Arbejdspladsen - 5-10 Minutters Gang, Cykler kendtes ikke som Befordring. Far havde Frokost med og var iklædt Arbejdstøj, Omklædning anvendtes ikke, og Kantine fandtes heller ikke. Ved Hjemkomsten efter endt Arbejdsdag var det første som Regel at faa Snavset vasket af Hænder og Ansigt. Min Mor havde en Del Udearbejde ved husligt Arbejde, Rengøring og Vask, saa det hjemlige huslige Arbejde maatte jo saa tilrettelægges derefter. Min første Skoletid var i en Privatskole, senere i Kommuneskole, hvor man skulde være Kl. 8. Skolemaden bestod af nogle Stykker Smørrebrød belagt med Paalæg, hvad Mor kunde finde anvendeligt. Maden var indpakket i Papir, gerne Købmandsposer. Efter Skoletid tilbragtes Tiden i Samvær med jævnaldrende. Lektielæsning, som bestod i at lære Salmevers, Katekismus og Bibelhistorie udenad, Geografi og Danmarkshistorie, som man maatte se at finde Tid til. Sengetid var Kl. 8-9. Da man blev ældre, fik man Byplads, senere kom man paa Landet som Hyrdedreng de seks Sommermaaneder. Efter endt Arbejdsdag var der altid noget at varetage. Da Andelsslagteriet kom i Gang, forsøgte min Far sig med Svinehold, saa der var jo altid noget at røgte, med Tilberedning af Svinefoder og Renholdning. Vi hentede Valle paa Mejeriet i en Tønde, som var anbragt i en Jernbøje, saa den kunde trilles. Sengetid varierede altsaa noget, eftersom de forskellige Pligter var naaet.

Søndagen adskilte sig ved, at da var Far hjemme. Til Tider

Den smalle, brolagte gård bag Torvegade 3. Læg mærke til afløbsrenderne af træ. Bag på fotografiet har Håkonson skrevet: »Hurtig Udrykning, der er Penge at tjene - - - det er kun smaa Job, jeg har haft 1½ og 2 Uger«. Formentlig er billedet fra tiden efter 1930, hvor hans fagforeningsbog røber en del arbejdsløshed.

var der et eller andet Arbejde at udføre, men Søndagen blev ogsaa anvendt til at trække i Søndagstøjet og til Kirkegang. I de første Aaringer skulde man til Jerne Kirke, hvor min yngre Broder er døbt. I Esbjerg var der kun anlagt Kirkegaard med et Klokkestativ. For mit Vedkommende var Kirketuren en hel Oplevelse, da jeg gerne blev taget med op at køre af Familien

Breinholt¹ og fik efter hjemturen gerne fyldt Lommerne med Smaakager. Søndagsmiddagen var gerne Oksekødsuppe, til Tider en Høne. Naar der var Anledning dertil Besøg hos Naboer. Vi havde ingen nære Slægtninge. Udflugter var der ikke noget af, da der var ret øde rundt om. Min første Udflugt var til Hjerting med Hestekøretøj. Senere opnaaede jeg at komme med til Kolding og Ribe.

Fester i Familien var ikke mange eller imponerende. Min Konfirmation formede sig under ret smaa Foranstaltninger, der kom enkelte Gratulanter, som blev beværtet med Kaffe, Brød, Kager og dertil hørende Drikkevarer. Fødselsdage festligholdtes ikke, udover at der serveredes Chokolade, Kaffe og Brød. Mine Forældres Sølvbryllup fejredes med Musik paa Morgenstunden, og til Aften var min Fars Arbejdskammerater og Arbejdsgiver inviteret, og Aftenen forløb under ret almindeligt Samvær.

Jul og Nytaar var jo Aarets største Højtider, derefter kom Paaske og Pinse, de øvrige Mærkedage var mindre paaagtede. Til Julen blev der bagt forskelligt Bagværk og Smaakager og tilberedt forskellige Slagtervarer, Sylte, Pølser og andet hvad dertil hørte. Festmaaltidet bestod gerne af Flæskesteg og Risengrød. Vi havde Juletræ og fik Godter og Smaagaver. Træet blev bevaret til Hellig Tre Konger. Den første Juletræsfest, jeg var med til, var, da Fabrikant Poulsen inviterede alle sine Arbejdere med Familie til Juletræ, som blev afholdt i et Lokale paa Fabrikken, der normalt blev anvendt til Udstilling og Lager af Bygningsstøbegods. Daværende Lærer Langvad,² senere Overlærer ved Skolevæsenet, var Nissemand og forestod Uddelingen af Gaver. Da jeg modtog min, fik jeg Paalæg om at sige til Familien Breinholt, daværende Eksportør, hvor han vidste, at jeg havde fri Adgang, at Bavnehøj vilde komme til at staa paa fire røde Pæle til Nytaar. Breinholts boede lige overfor. Bavnehøj havde Form som en stor Gravhøj, der førte en Sti op til Toppen, hvorfra der var vid Udsigt, da det var det højeste punkt. Senere blev der anlagt Trappe op og opsat

Bænke, hvor man kunde sidde og nyde Udsigten. Mon det var en Forudsigelse for, at Vandtaarnet senere skulde blive bygget her? Engang flyttede en Fiskerfamilie til Blaavand, og det foregik ad Søvejen. De havde nogle jævnaldrende Børn, og da stod jeg paa Bavnehøj med et lille Flag til Afskedshilsen saa længe Fartøjet kunde ses.

Ferie kendtes ikke dengang. Min Mor og jeg, senere mine Søkende, tilbragte en kort Tid om Sommeren hos mine Bedsteforældre på Landet. Da jeg kom ud at tjene i Sommermaanederne, var der ikke Tid til at holde Ferie og heller ikke i Læretiden.

Familielivet foregik uden større Udsving, som det nu kan forme sig i et mindre Arbejderhjem.

Gaden, vi boede i, havde sit Udspring ved Havnegade og fortsatte over Torvet (deraf Navnet Torvegade) til Nygaardsvej, hvor der laa en Landejendom kaldet Nygaard. Paa modsat Side af Gaden, hvor vi boede, var der Kornmark. Den første Beplantning blev foretaget paa Statens Jordareal mellem Havnegade og Havnen. Det var Bjergfyr og Gran, som plantedes i dertil gravede Render for at yde dem Beskyttelse mod Vestenvinden. Der var ingen, der troede paa, at der kunde vokse Løvtræer. Min Bedstefar kaldte Esbjerg for Saharas Ørken. Dr. Brun, Esbjergs første Læge, fik overladt det sydøstlige Hjørne og forsøgte her med Løvtræer.³ Hjørnet kom til at hedde Dr. Bruns Anlæg, hvor der findes en Buste af Dr. Brun, som var en af Foregangsmændene i al Beplantning. Resultatet er blevet en smuk Bypark. Øst for Havnen var der et Højdepunkt (Esbjerg Klev) nu kaldet Bavnehøj med en stejl Skrænt mod Stranden. Her var der Jordhytter, som beboedes af Stenhuggere, som var indforskrevet fra Schlesien af Ingeniør Carlé ved Bygningen af Havnen. Fra et af Besøgene der husker jeg, at en Høne faldt ned på Hovedet af mig og baskede mig om Ørerne. Loftet i Jordhytterne var af Ballinger med Tang over, hvor den havde tabt Fodfæstet og gaaet igennem.

Paa Hjørnet af Englandsgade og Havnegade laa et lille Hus,

nærmest noget Selvbyggeri. Det blev kaldt »Den lille Kirke« ved det, at der var Antydning af et Taarn ved den ene Gavl. Huset rummede kun et Par smaa Stuer, Køkken og et mindre Rum ved Indgangen i Gavlen og beboedes af en Lappeskommager. Op langs Havnegade laa der nogle enkelte Huse. Paa Hjørnet af Havnegade og Torvegade laa Telegrafstationen, som kom samtidig med Havnens Aabning for Sejlads. Posthus fandtes ikke i de første Aaringer, Posten blev lagt ind paa Spangsberg til Afhentning. Paa Hjørnet af Torvegade og Borgergade var der et Bageri med Udsalg, og overfor var Byens første Apotek. Paa det tredie Hjørne var der en større Købmandsforretning med Lagerbygning langs Borgergade, stor Gaardsplads, Hestestald og Gennemkørsel til to Gader. Nedenfor Købmandsforretningen laa Lægeboligen, som var bygget i samme Stil som Købmandsforretningen, og der residerede Byens første Læge.

Landevejen (Kongensgade) var jo Hovedfærdselsaare, hvor der var en Del spredt Bebyggelse med forskellige Forretninger. Der var Grøfter langs Gaden, saa der var lagt Overgang over til Ejendommene. Torvet var et øde firkantet Areal med Lyngtotter. Senere blev der brolagt med toppede Haandsten og anbragt en Pumpe. Grøfterne langs Kongensgade blev fyldt op og afløstes af en bred Rendesten og Fortov. Havnegade, Borgergade og Torvegade var med Grusbelægning og Rendesten for Afløb. I Kongensgade var der en større Købmandsforretning, hvor Landboerne holdt ind dels for Salg af deres Produkter og dels for Indkøb. Fra Gaarden var der Indgang til en Bagstue, hvor der var Adgang til at faa Piben stoppet og faa Kaffe med Snaps til. I Butikken var der sandstrøet Gulv, og der fandtes alle mulige Varer. Luften var godt krydret af tjæret Tovværk, Klipfisk og andet.

Forretningernes Lukketid var gerne de to sidste Dage i Ugen Kl. 22, om Søndagen var der aaben fra Kl. 8-9 og Kl. 16-18. Borgergade var oprindeligt tænkt som Forretningskvarter, men det blev Landevejen (Kongensgade), der tog Magten. Borger-

gade endte blindt ved Smedegade i Vest og i Øst ved Østre Havnevej, hvor der paa Hjørnet laa en Bygning kaldet »Rundetaarn«. Hvoraf Navnet? Det saa nærmest ud, som det var blevet afbrudt under Opførelsen. Der var Kælder og høj Stueetage, hvorover der var en lav Tagrejsning med Paptag. Ved den østlige Del af Kongensgade mod Jernbanen laa en lang Bygning kaldet »Kasernen«. Den var indrettet til Stald for Heste beregnet til Export. I den vestlige Ende var der lidt Beboelse og Kontor. Vejen førte over Banen og langs dermed og kaldtes Jernbanevej, hvor Stationen laa i den nordlige Del af Terrænet. I den sydlige Del ved Jernbaneoverskæringen blev de første Exportstalde for Kreaturer bygget. Her nedenfor - Øst for Jernbanen - var der en stor Faarefenne for Opsamling til Export, og naar Faarene skulde lastes, var det jo noget for os Drengene ved det, at de blev drevet løse til Havnen og om Bord i Skibet, og saa faldt der jo gerne en Skilling af for Hjælpen.

Faderen til Esbjergs Motto: »Rask maa det gaa« var en kørende Handelsmand, der kom ind til Byen vestfra og da kom i Tale med Værten fra Hotel Spangsberg. Da han havde faaet de fornødne Oplysninger, svippede han med Pисken og udtalte: »Rask maa det gaa«, ⁴ Esbjerg blev hans Endestation, ved at han slog sig ned som Handelsmand med Frugt, Grøntsager og Fisk, og naar han handlede med Folk, var altid hans Udtryk: »Rask maa det gaa«. I en Periode boede der en Mand, der hed Glarvind, som var meget omtalt blandt Folk, og hans Beboelse omgaves af en vis Mystik. ⁵ Gadehandel var ikke saa udpræget, der var enkelte Slagtere, der huserede ved Dørene, en Kone med Kager og en Mand med Sennep, som bar Navnet Sennepsmikkel. Ellers de øvrige, der handlede, var gerne paa Gennemrejse. Blandt dem var en Kolportør med een Arm. Naar han blev beruset, var han ikke god at komme for nær, da han som Erstatning for den mistede Del af Armen havde en Slags Jernarm med Klo, saa han med Lethed kunde slaa sin Mand ned, og det førte til, at han blev forbudt at bruge den.

Barokpræget dør af teaktræ i Hallerrestaurantens facade. Den er tegnet af arkitekt N. Chr. Nielsen, og maskinsnedkerarbejdet er udført af Chr. Håkonson i 1929.

En Spaakone, som havde Hang til Flasken, fandtes ogsaa, hvad der godt kunde føre til lidt Fest i Gaden. En Klokke-mand hørte jo ogsaa til for at advisere forskellige Nyheder og Udbud af Varer fra de Handlende: Af vandrende kom der ret jævnlig een, som kaldte sig Grev Schack. Hvor meget han var i Slægtskab med Grevskabet vides ikke, men det økonomiske

lod ikke til at volde ham Besvær. Af Originaler kan der siges, at der var en Marskandiser, som - naar der verserede et eller andet Rygte - affattede Annoncer over Ting, han havde til Salg, som kunde anvendes til dette eller hint Formaal for at holde Rygterne i Gang. Blandt andet satte han et Billede af Kong Christian d. IX i Vinduet med en Seddel, hvorpå der var skrevet »Buh - Buh, den Mand koster Landet 1 Million om Aaret«. Saa stod han Vagt, indtil de paagældende havde set det for saa at fjerne det, saa naar Politiet kom, var der ikke noget. Der var ogsaa en Mand, der blev kaldt for Tusindkunstneren. Det kan godt siges, at han var 50 Aar foran sin Tid. Han eksperimenterede med al Mekanik, Telefon og elektrisk Lys. Han demonstrerede det elektriske Lys fra sit Værksted ved Hjælp af en Motor, Dynamo og Kulbuelampe. Jeg sad sammen med ham paa en Brandtomt i 1896 og rensede Sten, og da fortalte han om Elektricitetens Muligheder, blandt andet at det skulde være saaledes, at Folk kunde købe det med hjem i en Kræmmerpose.

»Den jyske Smed« kom til Byen, og da hans Ankomst var adviseret Dagen forud - en Lørdag - var der stort Opbud af Folk ved Stationen for at faa et Førstehaandsindtryk af den berygtede Mand. En Dag var der nogle Drengene, som irriterede ham, og som han derfor løb efter. De løb ud over Skrænten til Østre Strand og Smeden bagefter, men ukendt med Terrænet som han var, var han saa uheldig, at han faldt og brækkede det ene Ben. Efter dette var Modet stækket, og han blev derefter i en Aarrække Afholdsagitor.⁶

Torvedagene var præget af Landboere, som kom med deres Produkter: Tørv, Kartofler, Fjerkræ og Smaagrise. Derudover var der Byens Handelsgartner, Fiskehandel, Landslagtere og Byens Slagtere. Slagterne var de, der havde de bedste Stader med Solsejl over, de øvrige Handlende fra Vogn eller Bordplader. Hestene var opstaldede paa Landbohjem, senere paa Højskolehjemmet, hvor der var stor Gaards- og Staldplads. Befordringsmidler var almindelige Hestekøretøjer. I 1890-erne

sattes der en hestetrukken Omnibus i Drift med Rute fra Jernbanestationen til Hotel Spangsberg og enkelte Ture til det da opstaaede Forlystelsessted »Tivoli«. Desuden var der en enkelt holdende Drosche paa Torvet. Hotel Spangsberg og senere opstaaede Hoteller havde deres egne Vogne, der kørte til Stationen. Havnen og Jernbanen var knyttet til hinanden og var selve Livsnerven for Byen. I Begyndelsen af 1880-erne begyndte man paa Udvidelser af Havnen, Bygning af Englands-kajen og Udgravning af en Fiskerihavn. I 1890-erne begyndte man paa Østre Havn, Uddybning af Dokhavnen med Udvidelse af Kajplads og Anlæg af ny Fiskerihavn. Da der stadig var Udvikling i Exporten og Fiskeriet i sidste Halvdel af 1880-erne og fremover i 1890-erne, medførte det, at der kom flere Folk til Byen, og der kom mere Fart over Tilværelsen. Kongsgade fortsatte over Jernbanen og svingede om og fulgte Jernbaneterrænet mod Nord og kaldtes Jernbanevej. Øst for Vejen var der noget enkelt Bebyggelse samt et Par Landbrug, hvorfra der hentedes Mælk af Byens Beboere. I den nordøstlige Del laa Jernbanestationen, som var opført paa nybyggervis i Form af en stor Træbarak. Overfor laa Hotel Esbjerg.

Esbjerg Station har været Endestation for mangan Emigrant, forinden Rejsen over Nordsøen tiltraadtes. I Slutningen af 1880-erne sejlede min Far med Exportbaaden »Riberhus«, og da havde jeg den Oplevelse at være med to Gange til Parkeston og Newcastle og saa for første Gang det elektriske Lys i Form af Kulbuelamper.

Ved Udsigten til de store Beskæftigelsesmuligheder strømmede der jo Folk til Esbjerg. Det medførte stort Byggeri og Spekulation i Byggegrunde. Forretninger startedes i alle Brancher, og Haandværkere etablerede sig. De ubebyggede Arealer blev indhegnede ved Stolper med et Stykke krydsskaaret 4'' x 4'' Tømmer som Overligger. Det markerede de afstukne Gader, saa det hele lignede een stor Markedsplads med Kreaturfold. Der blev bygget under Højtryk, og Esbjerg fik Tilnavnet »Danmarks Chicago«. Det skabte et helt Eldorado

for Ejendomscommissionærer, der kom daglig tilrejsende Købere af Jord, der til Tider dannede hele Køer paa Torvet ud for Centralhotellet, hvor Slutsedlerne blev skrevet og Lidkøbene nydt.

De første Pengeinstitutioner var Nordby Sparekasse og Gjesing Sparekasse, men den stadig stigende Udvikling af Forretninglivet, Haandværk og Byggeforetagender medførte, at Bankerne etablerede sig. Den første var Varde Bank, derefter fulgte Esbjerg-Fanø Bank, Vestjyllands Landmandsbank og en Filial af Handelsbanken. Selv en Kreditbank, der fremstillede sine egne Kreditbanksnoter, oprettedes. Noterne anvendtes som Betalingsmiddel hos Byens Handlende.

Strandby Kro var noget af det ældste ved Esbjergs Tilblivelse. Kroen var nær tilknyttet Færgevejen, dengang Forbindelse mellem Fanø og Fastlandet. Efter det var der Hotel Spangsberg i den vestlige Bydel og Hotel Esbjerg i den østlige overfor Jernbanestationen.

Ved Torvet byggedes der et Gæstgiveri kaldet »Skandinavien«, som senere ombyggedes til Centralhotellet. Da der ingen Sal var tilknyttet Hotellerne, anvendtes Rejsestalden som saadan, ved at der blev lagt Træplader til Gulv, hvor saa Dansen kunde foregaa. I Hotellet var der Skænkestue med Buffet, hvor de daglige Gæster opholdt sig, og saa var der tilstødende Lokaler, hvor tilrejsende kunde opholde sig og en Kælderbeværtning, hvor Arbejderne søgte til. I Havnegade var der et Par Beværtninger, hvor Søfolkene holdt til, og hvor det til Tider kunde gaa ret voldsomt til, naar Blodet kom i Kog. Det skete undertiden, at der blev opbragt nogle engelske Trawlere, og naar Folkene saa kom i Land og fik noget over Tørsten, morede de sig med at smide Kobbermønter i Grams, og for os Drengene var det jo om at komme i Bevægelse for at faa Del i Byttet. Under den voldsomme Tilvækst i 1890-erne og Bygningen af Havnen opstod der flere Beværtninger, særlig Klubber, vel omkring 100, hvor enhver kunde blive Medlem mod et mindre Indskud, som de i Reglen fik Naturalier for.

Af Ildebrande forefaldt der een i Byens tidligste Tid, hvorved der omkom et Menneske. Senere brændte Andelsslagteriet, to Savværker og Maskinsnedkerier, tre Trælastlagre, hvor Ildskæret fra det ene kunde ses helt til Helgoland. Af alvorlige Ulykker skete der ved Udgravning af Kloak en Sammenstyrtning af en nyopført Ejendom, hvorved tre Arbejdere dræbtes.

Byens Opdeling i Kvarterer kan nærmest skildres i tre Dele: en østlig, vestlig og dertil Centrum, hvor Torvegade hørte til. I Centrum var Haandværkere og Handels- og Forretningskvarter. Den østlige Del beboedes af Folk, som dels var beskæftiget ved forskelligt Arbejde og Teglværkerne. I den vestlige Del boede mest Folk med Tilknytning til Havn og Fiskeri. Naar der var Ebbe, var der et Mylder af Kvinder paa Stranden med opkiltede Skørter og Træskostøvler. De var optaget af at grave Orm til Agn for Fiskerne, som paa den Tid anvendte Liner med Kroge. Noget nævneværdigt Modsætningsforhold kan der ikke siges der var, alt var jo i sin Vorden. Indbyggerantallet var ikke ret stort, den første Tælling begynder med 200, som saa efterhaanden stiger til 3.000 - 5.000 - 7.000.

Landbrug som Tilknytning til Byens Erhverv kan der ikke siges, der var. Af Virksomheder var der i Begyndelsen: Jernstøberi, Maskinfabrik, Teglværk og saa selvfølgelig Havnen og Fiskeriet. Forbindelsen udadtil var jo Søvejen og Jernbanen. Oplandet maa siges at være noget tyndt, da det nærmest var tilknyttet de ældre Byer Varde og Ribe.

Bybilledet ændrede sig Aar for Aar. I 1884 startede J. Lauritzen med Trælasthandel, senere Kulimport og Skibsrederi. Lauritzen var medvirkende ved Oprettelsen af flere større Importfirmaer og Virksomheder: Trikotagefabrik, Tøvværksfabrik, Forsøg med Sildefiskeri ved Island med dertil specielt byggede Baade. I 1888 byggedes der Andelsslagteri, derefter Aktieselskabet Schaub & Co. Tarmrenseri. Som Følge af Englands Forbud mod Indførsel af levende Kvæg byggedes der et Faareslagteri paa Havnen, som senere overgik til Slagtning af Kreaturer til Export. Der oprettedes flere Virksomheder: Ma-

DFDS' Hjuldampskib »Ribethuus«, bygget 1875, ombygget 1884. Skibet åbnede Englandsruten 1875. Fotografi efter maleri 1909.

skinfabrikker, Blikvarefabrik, Savværk og Maskinsnedkeri, Cement- og Margarinefabrik og Ølbryggeri, som udvidedes til at omfatte Sprit og Gær. Teglværkerne udvider og nye bygges. Gaderne istandsættes og kloakeres. Hovedgaden asfalteredes i 1898. Der bygges Gasværk og anlægges Vandværk, hvorved Byen fik Vandforsyning i 1897. Efter den stærke Spekulation og Byggehetz fra Begyndelsen af 1890-erne indtraadte der en Periode i nedadgaaende Retning for senere at glide over i roligere og mere faste Former. Ved Aarsskiftet 1898-99 fik Esbjerg Købstadsrettigheder. 1902 paabegyndtes der Bygning af ny Banegaard paa modsat Side af Baneterrænet, som medførte, at der byggedes Tunnel ved den sydlige Del og en Bro ved den nordlige Del af Spornettet.

Telegrafvæsenet flyttede i 1896 til større Lokaler. Postvæsenet havde nogle smaa Lokaler i Postmesterens Privatbolig i Havnegade. Den første Pakkepost bestod af en tohjulet Vogn trukket af et Postbud, men eftersom Byen voksede, krævedes

der mere Plads, og hele Postmesterboligen maatte anvendes til Postkontor, indtil der i 1908 byggedes Posthus ved Torvet, hvor saa Post- og Telegrafvæsenet rykkede ind. Samtidig rejstes der stærke Krav om yderligere Udvidelser af Havnen, som delte Borgerne i to Lejre, en Del for en total Udvidelse mod Vest og den anden Part for at udvide Trafikhavnen mod Øst og Fiskerihavnen mod Vest. Vestpartiet sejrede ved, at Reder og Konsul Lauritzen gav Løfte om at ville anlægge et Jernskibsværft mod Øst, hvortil Arealet var udset, og Havneudvidelsen gik da i sin Helhed i vestlig Retning. Løftet om Jernskibsværftet blev ikke indfriet.

Verdenskrigen kom og greb chokerende ind og lagde sin lammende Haand over Havn og By, men trods økonomiske og politiske Vanskeligheder med Modstand fra de ældre Byer arbejder Esbjerg By videre for med sin geografiske Beliggenhed at placere sig som en af Danmarks førende Byer.

Esbjergkredsen var en af de største i Landet om ikke i Tal saa i Udstrækning, saa det kunde nok være et opslidende Hverv for Rigsdagskandidaterne at komme igennem alle de tilsluttede Sogne. Forud for Valghandlingerne - som fandt Sted i Esbjerg - var Byen præget af de mange Landboere, og man kunde se dem dinere med et flækket 10-øres Franskbrød og en røget Sild. Tribunen var anbragt paa Torvet. Der kunde sikkert være nedskrevet mange Episoder med Humor i ved de forskellige Vælgermøder. Kommandør Bluhme var Esbjergkredsens repræsentant paa Tinge i en lang Aarrække. I 1903 opstillede Socialdemokratiet Redaktør J. P. Sundbo.

Ved et Valg til Byraadet kunde Socialdemokratiet have besat alle Pladserne, men nøjedes med Flertallet. Under dette Styre forefaldt det, at der ved en Licitation af Skole- og Sygehusbyggeri, at Bystyret kasserede de indkomne Tilbud. Det førte til, at Mestre og Leverandører boykottede Kommunen, som saa udførte Arbejdet uden Mestrenes Medvirken. Boykotningen døde hen af sig selv, da Arbejdet alligevel blev udført. Forud for de forskellige Valg udfoldede der sig en ret livlig og om-

fattende Agitation med Møder og Husagitation. Ved et Vælgermøde udtalte Kommandør Bluhme engang: »Naar vi har Socialdemokratiet til at skubbe os i Ryggen, skal det nok gaa altsammen«. Det siges ogsaa, at da en Repræsentant for Afholdsbevægelsen spurgte, om Bluhme vilde medvirke til, at der gennemførtes en Spiritusbegrænsning, svarede han: »Nej, Gu' vil jeg ikke nej være med til at fratage den fattige Mand hans Snaps«.

Paa selve Valgdagen blev der gjort alt for at faa Vælgerne af Hus, og for at faa de sidste træge med, søgte man at trække Afstemningen ud længst muligt. Efter saadan en Valghetz søgte hvert Parti at notere sig Fremgang eller argumentere over Aarsagerne til, at Resultatet ikke var blevet bedre.

Den første lokale Presse var Esbjerg Dagblad, som var meget frisindet og lokalpræget, som saa afløstes af Esbjerg Avis, der var Venstres og Landbrugernes Talerør, desuden Folkebladet, som var radikalt indstillet, og dertil senere Esbjergposten, som repræsenterede Højre. I 1898 kom Arbejdernes Presse, Vestjyllands Socialdemokrat, som varetog Arbejdernes Interesser, Byens lokale og udenbys problemer saavel politiske som Byens Udvikling i sin Helhed. Redaktør var J. P. Sundbo.

Byens første Myndighed bestod af en Landbetjent. I Sprøjtehuset var indrettet en Celle. Hvis der krævedes yderligere politimæssig Assistance, maatte dette tilkaldes fra Varde. I en Aarrække var her Gendarmer, og da dette opløstes, gik de over i Politiets Tjeneste. Først i 1890-erne byggedes der Raadhus, hvorved Skads Herred og Fanø Birk fik Sæde i Esbjerg med Herredsfoged Jespersen som Herredsfoged og Politimester. Byen lededes af et Sogneraad indtil Aarsskiftet 1898-99, hvor Byen fik sin første Borgmester. Kirken opførtes i Slutningen af 1880-erne og blev derved selvstændigt Kirkesogn med Sognepræst.

Skolevæsenet førte den første Tid en hel Nomadetilværelse i lejede Lokaler, indtil der blev bygget en Skole med 4 Klasseværelser og Bolig for 2 Lærere. 1889 byggedes der en Skole

Udsigt fra vandtårnet mod øst ca. 1900. »Anlægget«, der nu hedder Byparken, er helt nyplantet. Pavillonen er ikke bygget, kvarterets beboere har tørreplads på stedet. I Englandsgade, midt i billedet, den ret store bygning, som endnu er bevaret. Efter sigende skal der engang have været emigranthotel dér. Lidt længere tilbage ses det ældste sygehus, hvor der nu er fabrik for chokolademælk. Helt i billedets baggrund ses de store teglværker, ligesom man kan se »Østre badeanstalt« med badebroer.

med 8 Klasser og i 1890 en Realskole. Derefter byggedes yderligere en Skole med 8 Klasser og en haardt tiltrængt Gymnastiksal. I 1896 byggedes der 2 Forskoler, en i den vestre og en i østre Bydel med 8 Klasser i hver. Ved Aarhundredskiftet byggedes der en Skole med 24 Klasser, hvorved Behovet var dækket indtil 1908, da der yderligere krævedes flere Klasseværelser. Socialdemokratiet ved J. P. Sundbo gjorde her et stort og indflydelsesrigt Arbejde for hele Byens Skoleforhold og Hospitalsvæsen. Fra et mindre Sygehus, der var bygget først i 1890-erne, byggedes der et større og mere tidssvarende Sygehus, hvortil kom, at Katolikkerne havde opført og aabnet et Sygehus i 1904. Det gamle Sygehus blev saa anvendt som

Alderdomshjem, indtil der blev bygget et Alderdomshjem med tilhørende Aldersrenteboliger.

Da der ikke var nogen Badeanstalt, var Byens Borgere henvist til - med Skolemyndighedernes og Sygehusets Billigelse - at benytte Skolernes og Sygehusets Badeanlæg, saa det var paakrævet at faa opført et offentligt Varmtvandsbad, som ogsaa lykkedes efter meget Tovtrækkeri. Endvidere opførtes der et Elektricitetsværk i 1909.

Bibliotek var det smaat med indtil i Begyndelsen af 1900, da der blev stillet 2 Klasseværelser til Raadighed i Danmarks-gades Skole, et som Læseværelse og det andet til Udlaan af Bøger.

Af Anlæg var der Anlægget ved Havnegade, hvortil Arealet var overladt Byen af Staten mod Vedligeholdelsespligt. Dertil Strandskoven med Skovvej langs Bygrænsen og senere Vognsbøl Park, som fra et Morads og sur Mosejord blev omdannet til en smuk og meget søgt Park.

Af Foreninger stiftedes der jo flere, efterhaanden som Byen voksede. I 1888 stiftedes der en Arbejderforening, som fik Navnet Arbejderforeningen af 1888, som var en Mellemting af Fagforening og en Borgerforening, den overgik da ogsaa til helt at pleje det selskabelige Samvær med Juletræsfest, Fastelavns- og Fugleskydningsfester. Socialdemokratisk Forbund varetog det politiske. Efterhaanden som der kom flere Arbejdere i forskellige Brancher, stiftedes der Fagforeninger i de forskellige Fag, Snedkernes stiftedes i 1887. Ligeledes var der en Haandværkerforening, som omfattede Mestrene. Den fik senere Navnet Haandværk- og Industriforening, der skulle varetage de industrielle og haandværksmæssige Interesser. Hertil kom yderligere Handelsforening, Kunstforening og andre forskellige Sammenslutninger.

Af Idrætsforeninger var der Esbjerg Gymnastikforening og Hermod. En del interesserede i Cykel- og Sportsforeninger dannede et Konsortium og anlagde en Cykelbane med Restaurationspavillon og Totalisator, som blev drevet en Aarrække,

men blev saa nedlagt med ret følelige Tab for de implicerede.

Forlystelser - Hotel Spangsberg opførte en Koncert- og Teatersal paa den Plads, som var optaget af Rejsestalden, hvor de første Skuespil og Revyer opførtes. Der spillede en Sommerrevy med Titlen »Købstadsliv i Landsbyen«, som var ret træffende, da Byen kun var Landsby. Senere opførtes der et rigtigt Teater ud til den tilstødende Gade. Dertil kom Hotel Esbjerg, hvortil der ogsaa blev bygget Sal med Scene, og hvor der var en hyggelig Have, som blev meget søgt. Der afholdtes Koncerter og Foreningsfester.

I Tivoli var der Varieté. Der var Badestrand, som blev meget benyttet om Sommeren. Børsens Have med Koncert- og Solistoptræden, og Dankwardts Have, som var en hel lille idyllisk Prydhave, samt Palmehaven, som var en hel Attraktion ved sin Originalitet, hvor Byens Borgere og mangen tilrejsende kunde tilbringe en Hyggeaften.

Af Cirkus kom der de aarlige omrejsende. I 1880-erne kom der et efter sin Tid ret stort Dyremanageri. Paa Fabrikken, hvor min Far arbejdede, holdt de en Fritime for at faa den Oplevelse med at se dets Indtog med alle dets Vogne, Elefanter, Kameler og alt hvad tilhører et saadant Foretagende, som var Byens første Besøg af sin Art.

Af store Dage var der ikke særlig mange. Der var kun een Markedsdag, og engang var der kun tilført et enkelt Dyr, saa den er ganske uden Betydning. Derimod var der de ugentlige Exportmarkeder, hvorom der udfoldedes et ret livligt Liv af fremmede Opkøbere og Sælgere. Skiftedage var ikke særlig mærkbare. Dyrskuer begyndte ganske i det Smaa for senere at blive mere omfattende baade hvad angaar Dyrebestand og Landbrugsmaskiner. Engang afholdtes der et stort Ungskue, hvortil der var tilført et stort Antal Dyr, og alt hvad der var af Landbrugsinteresse foruden al det øvrige festlige Arrangement, og Byen var præget af ret stort Besøg udefra.

I 1893 fejredes der 25 Aars Jubilæum for Loven om Esbjerg Havns Vedtagelse og Anlæg. Festen varede tre Dage, og Byen

Esbjerg Jernstøberi og Maskinfabrik (Jensen og Olesen) på hjørnet af Kronprinsensgade og Havnegade ca. 1920. Grundlagt som et smedeværksted allerede i 1868 af Frantz Møller, og var dermed den første virksomhed i det hele taget. Til venstre direktørboligens fine have og kontorbygningen med svungne renæssancegavle. I baggrunden til højre Gl. Royal med beværtning i kælder.

Fabrikken ejedes og dreves fra 1884 til 1896, mens Chr. Håkonsons fader arbejdede dér som møllebygger, af fabrikant N. J. Poulsen.

var klædt i alt sit Festskrud. De kongelige var ogsaa repræsenteret. Der var Vognoptog og mange festlige Islæt, som trak mange besøgende til Byen. I 1897 afsløredes Rytterstatuen af Kong Christian d. IX ved en større Festlighed.⁷

Af større Bisættelser maa nævnes Exportør Poul Breinholts. Han var kendt af saavel store som smaa, og saa godt som hele Byens Befolkning deltog. I 1898 - ved en Nybygnings Sammenstyrning, hvorved tre Arbejdere omkom - var der stor Deltagelse, som bevægede Sognepræsten til at give Tilladelse til, at Fagforeningsfanerne fik Lov til at komme ind paa Kirkegaarden. Togulykken ved Bramminge, hvorfra de forulyk-

kede blev ført til Esbjerg, prægede ogsaa Byen ved Deltagelsen i Sorgen over de omkomne og de efterladte.⁸

De fleste aarlige Mærkedage fejredes i Hjemmene. Da Byen var ny og Befolkningen ung, kunde Nytaarsskifterne være ret kaade. Et Aar var der tiltraadt en ny Dommer og Politifuldmægtig, som havde sat sig for at neddæmpe Kaadhederne og Gemytterne, og dertil anvendtes Brandvæsenet til at give Menneskemængden en kold Straale fra Straalerørene, hvad havde til Følge, at Brandvæsenet fik deres Slinger skaaret over, som Politiet senere maatte erstatte. Politistationen blev belejret af Befolkningen, saa den aldrende Politimester og Herredsfoged maatte træde til og fra Raadhustrappen tale Gemytterne til Rette og ønske et godt Nytaar, saa skred man ind i det nye Aar uden større Tumulter.

1. Maj stod i Arbejdernes Tegn med Demonstration gennem Byen til Festpladsen, hvor der holdtes faglige Taler, og efter den alvorlige Del af Festen var der Underholdning, Koncert og Dans. Grundlovsdagen formede sig noget lignende, dog noget mere af politisk Karakter.

Fremmede i Byen vakte ikke nogen stor Opsigt. Da Byen stadig var i Vækst, var det en daglig Foreteelse, at der kom fremmede, og at der flyttede Folk til, saa det hæftede man sig ikke saa meget ved. Derimod kunde der ved enkelte Fraflytninger gives Anledning til en Del Kommentarer.

NOTER

1. Der boede medlemmer af Breinholt-slægten både i Havnegade 33 og 39, så det er usikkert hvem der hentydes til.
2. N. K. Langvad, begyndte som leder af en privat skole i 1873, og oparbejdede gennem ca. 30 år som førstelærer, overlærer og senest skoleinspektør Esbjergs skolevæsen.
3. Distriktslæge O. J. L. Bruun, Esbjergs første læge. Han byggede Havnegade 35, og virkede i Esbjerg fra 1875 til sin død 1898.
4. Det var sønderjyden Hans Philipsen, der skabte mundheldet »Rask må det gå«, som senere blev Esbjergs valgprog. Han kom til Esbjerg som arbejder i 1869 og blev senere handelsmand.

5. Lavst Glavind, der havde været »klog mand« på Holstebro-egnen, døde i Esbjerg 1891, 83 år gammel.
6. »Den jyske smed«, smedesvend Hans Jensen udgav i 1905 en lille, ikke uinteressant skildring af sit liv som smed, drukkenbolt og afholdsagitor.
7. En fejlhuskning. Kongestatuens blev afsløret den 7. juni 1900.
8. Brammingeulykken den 26. juni 1913, hvor bl.a. den socialdemokratiske folketingsmand Peter Sabroe omkom.

Billedmateriale fra Byhistorisk Arkiv, Esbjerg.

Niels Thomsen, født 1906. Snedkermester. Formand for Esbjerg og Omegns Museumsforening. Adr. Torvegade 111, 6700 Esbjerg. Artikler i Fra Ribe Amt, Mark og Montre, Skalk, Kuml m.fl. Medarb. ved Politikens Med arkæologen Danmark rundt.

Jernalderlandsbyerne ved Vorbasse

Af Steen Hvass

I årsskriftet fra 1977 er der givet en oversigt over de udgravninger ved Vorbasse, der blev foretaget fra 1974 til 1976.¹ Nu er gravningerne fortsat i 1977 og 1978, således at der i alt i disse 5 år er udgravet et areal på ca. 100.000 m². Det bliver herved en af de største fladeudgravninger, der er foretaget i Danmark. Udgravningerne er foretaget hos flere lodsejere, gårdejer Egå Thornbjerg, gårdejer Peter Hansen, forpagter Svend Erik Knudsen og gårdejer Erik Heick. Uden deres store imødekommenhed og velvilje under arbejdet havde det ikke været muligt at gennemføre udgravningerne på en så tilfredsstillende måde, som det har været tilfældet.

Efterhånden som udgravningerne skred frem, viste det sig, at der også var andre bebyggelser end de først fundne. Der er fundet 3 grave samt gruber fra en tidlig del af yngre stenalder, altså for ca. 5.200 år siden, og fra en senere del af yngre stenalder, for omkring 4.500 år siden, en større boplads fra enkeltgravskulturen. Der er nu udgravet to huse, det ene særdeles godt bevaret, det andet desværre dårligt bevaret, samt flere gruber.² Enkelte af disse gruber har indeholdt et meget stort flintmateriale, og det viser sig, at det er flintsmedens værksted. Denne bebyggelse har en udstrækning på over 250 m, det er første gang, man herhjemme har fået et virkelig indgående kendskab til bopladserne i enkeltgravskulturen i den yngre stenalder.

Senere igen, i den yngre bronzealder for ca. 2.800 år siden, må der have været en boplads i nærheden af det udgravede område, da der er fundet enkelte gruber fra dette tidsrum, men først omkring Kristi fødsel kommer der en række bebyggelser, der dækker jernalderen i et næsten 1000-årigt forløb, og det er disse bebyggelser, der har været udgravningernes vigtigste opgave at få klarlagt.

I dag - efter 5 års undersøgelser - er der afdækket en række bebyggelser fra Kristi fødsel og til ca. år 500, og igen fra ca. 800 til ca. 1100. Disse bebyggelser vil vi i det følgende beskæftige os mere indgående med, men lad os først se lidt på selve terrænet, der har været bestemmende for bebyggelsernes placering.

Vorbasse er beliggende i Midtjylland mellem Grindsted og den østjyske fjordby Kolding. Fra nord til syd gennem Vorbasse sogn ligger grænsen for den sidste istids yderste fremstød, hvad der dog ikke gør sig særligt gældende i terrænet, da israndens hovedopholdslinie lå længere mod øst, men det kendes på jordbunden, der øst for denne linie indeholder meget moræneler, selv om det i dag er dækket af meget flyvesand, mens området vest for denne linie er mere sandet. På selve israndslinien ligger de to større bakker, Store Bavn og Lille Bavn. Den store landsbyudgravning med de fleste bebyggelser findes på vestsiden af bakken Lille Bavn, hvor undergrunden består af sand og grus med partier af moræneler. Det område, bebyggelserne dækker, falder ca. 5 m mod nordvest. Nord og nordvest for landsbyerne har der tidligere været store engområder. Landsbyen er således beliggende på kanten af en ganske flad bakkeø, og det er denne beliggenhed mellem engområderne på den ene side og de lidt mere moræneholdige områder på den anden side til de dyrkede marker, der har været bestemmende for bebyggelsen.

Fra omkring Kristi fødsel og til ca. år 100 e. Kr. er der afdækket to gårde, der er bygget sammen. (Fig. 1). Hver gård har som den primære bygning et 16 m langt hus med beboelse i den ene ende og stald med båseskillevægge til kreaturer i den anden, tidens almindelige typehus, der er bondegårdens hovedbygning. Til det ene langhus har der været to mindre huse som udhuse. Disse huse er omgivet af et selvstændigt hegn med åbninger både mod nord og syd. Det er den ældst placerede gård. Senere er der opført et tilsvarende 16 m langt hus med stald og beboelse, der viser, at der er opført yderligere en

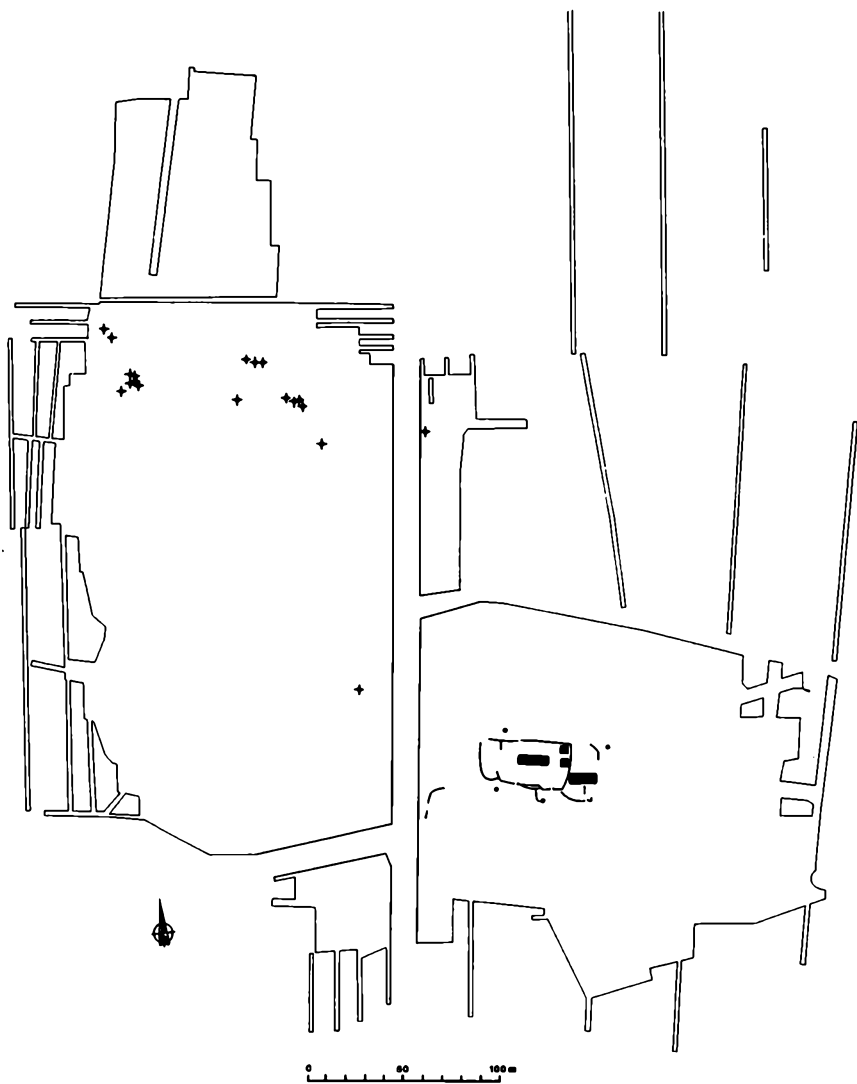

Fig. 1. Samlet plan over bebyggelsen fra 1. årh. e. Kr. f.

selvstændig gård ved siden af, også med egne indhegninger. Rundt om disse to gårde er der ikke bebyggelse, og der er udgravet et så stort stykke udenom, at der er sikkerhed for, at der ikke har eksisteret andre bebyggelser i tilknytning til disse.

Lige uden for hegnene er der fundet i alt 4 jernudvindingsanlæg. De er af en type, vi ikke kender ret mange af fra tidligere udgravninger i Danmark. De har bestået af en ca. 1 m bred lerovn, hvor der i den ene side, markeret med to store sten, har været en indfyrringsåbning, og uden for åbningen har der været en større grube, nedgravning, i jorden, der var helt fyldt med slaggeaffald. (Fig. 2). Her har man selv brændt myremalm til den jernmalm, som smeden har brugt til fremstilling af jernredskaber.

Fig. 2. Jernudvindingsanlæg fra 1. årh. e. Kr. f. under udgravning.

Uden for gårdsanlægget er der fundet flere affaldsgruber, hvor man har smidt ituslåede lerkar fra den daglige husholdning, og hvor vi finder de forskellige brugstyper af lerkar, der har været almindelige på dette tidspunkt.

Det er så heldigt, at vort kendskab til dette samfund kan udbygges endnu mere, da der er fundet den formodentlig tilhørende gravplads. Ca. 70 m nordvest for den vestlige gård er der fundet en urnegrav med de brændte rester af en 40-60-årig, gigtsvag mand. Yderligere 130 m derfra er der fundet 18 urnegrave. Både de fundne smykker og bestemmelserne af knogler viser, at her kun er begravet kvinder, der døde i en alder af 20-60 år. De 18 grave samler sig i tre adskilte grupper, der må repræsentere tre forskellige samtidige gravpladser. Hertil er der enkelte urnegrave, der findes spredt i nærheden. Disse tre gravpladser må være familiegravpladser, hvor hver familie altså har haft hver sin plads. Selv om de tre gravpladser er samtidige, er der alligevel forskel på gravskikken. På kun en af pladserne var der i samtlige grave medgivet de døde 8-11 lerkar, der havde været med på ligbålet. Lerkarrene repræsenterer et fuldkomment bordservice med vase, hankekar og forskellige fade. (Fig. 3). Øverst er der to vaser, der er henholdsvis 18,5 og 22 cm høje. Den ene af dem har den eneste udsmykning, som er almindelig på denne tid, nemlig en ganske tynd pølse lige under mundingsranden med indpressede fingeraftryk. Til udstyret hører der også en ca. 12 cm høj kop samt en ganske lille kop og flere former for flade skåle, både med og uden hank. Nederst er der et meget stort fad, der ikke har paralleller i det materiale, vi hidtil har kendt fra jernalderen. Det er 16 cm højt og 39 cm i diameter. Ved den ene side er der en flad hældetud og ved den anden side et vandret håndtag. Denne specielle form genfinder vi i nogle bronzefade. Der er ikke fundet eksempler på disse i Danmark, men der er fundet enkelte i Nordvesttyskland i nærheden af Elbens munding.³ Disse bronzekar er ikke lavet i Norden, men må være importeret fra Mellemeuropa, hvor de blev fremstillet. Måske

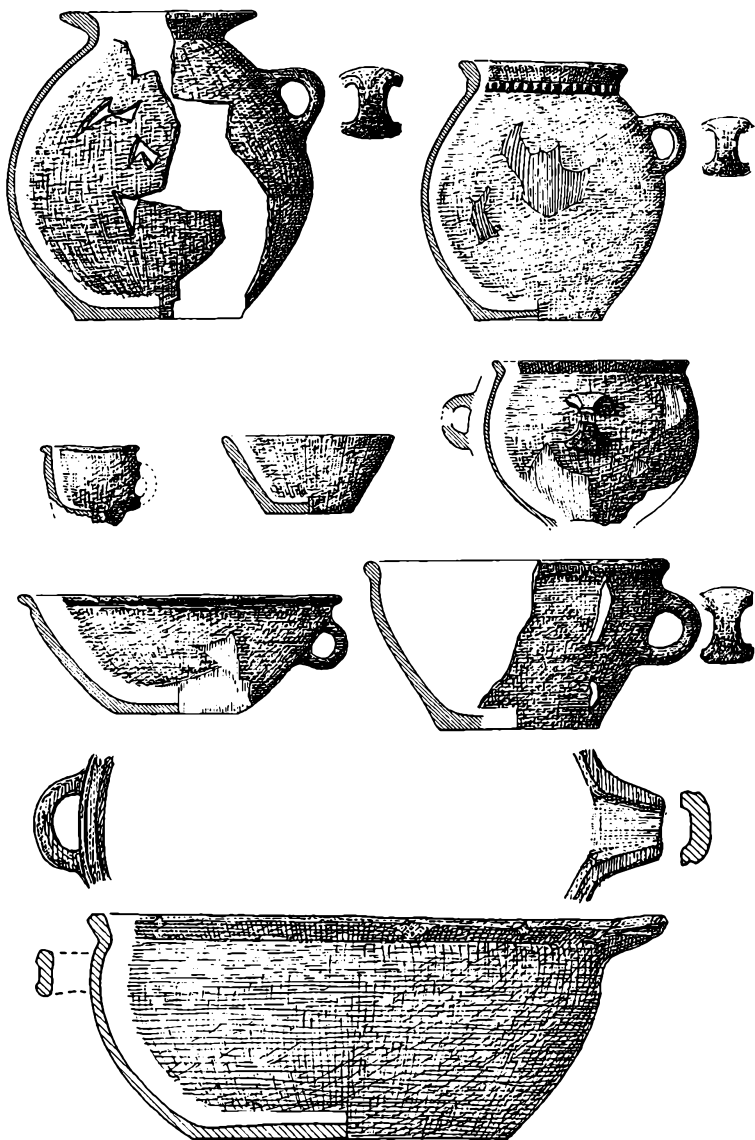

Fig. 3. Et udvalg af bordservice hørende til en af kvindegravene fra omkring Kr. f. Tegning: H. Ørsnes, København.

er det store, flade fad fra Vorbasse en hjemlig kopi af sådan et importeret bronzekar.

Fra området ved Vorbasse kender vi yderligere to samtidige mandsgrave, der begge indeholdt våben, et sværd og dele af et skjold. Den ene er fundet 200 m vest for det udgravede område. Den anden fandtes i 1967 lige syd for Vorbasse ved den nuværende markedsplads. Det må betyde, at vi nu kender tre adskilte gravpladser udelukkende med kvindegrave, samt enkelte mandsgrave i omegnen, men vi har kun fundet to gårde. Det vil derfor ikke undre, om der i området ved Vorbasse kan findes flere tilsvarende enkeltgårde fra det første århundrede e. Kr.

Der er tidligere udgravet en meget stor landsby ved Hodde kun ca. 30 km fra Vorbasse.⁴ Her fandtes der inden for en stor, fælles indhegning 28 gårde, der var sluttet sammen i en landsby. Denne landsby ved Hodde er fra ca. 100 år f. Kr. og til omkring Kr. fødsel. Det viser, at der i samme landsdel har været virkelig store landsbyer samt enkelte gårde liggende spredt i landskabet.

Disse enkelte gårde i Vorbasse efterfølges ikke af en yngre bebyggelse samme sted, men ca. 600 m mod øst på østsiden af Store Bavn er der foretaget mindre udgravninger i en bebyggelse, der dækker det efterfølgende århundrede, nemlig fra ca. år 100 til ca. år 200 e. Kr. Her drejer det sig om en bebyggelse, der har dækket et område på ca. 150 x 150 m med flere grupper af huse, der formodentlig repræsenterer flere gårde samlet inden for et mindre område, en landsby. Ved prøveundersøgelsen fandtes der nogle meget store gruber med et meget stort keramikindhold, heriblandt en hel jernøkse. Fundene viser, at vi her er i den efterfølgende bebyggelse til de enkeltgårde, vi tidligere har omtalt.

Gravpladsen til denne landsby kender vi også. Resterne af den blev udgravet i en lille sandbanke ca. 200 m syd for landsbyen af rigsantikvar P. V. Glob i 1939. Der fandtes her rester af flere skeletgrave, der hører hjemme i 2. århundrede e. Kr.,

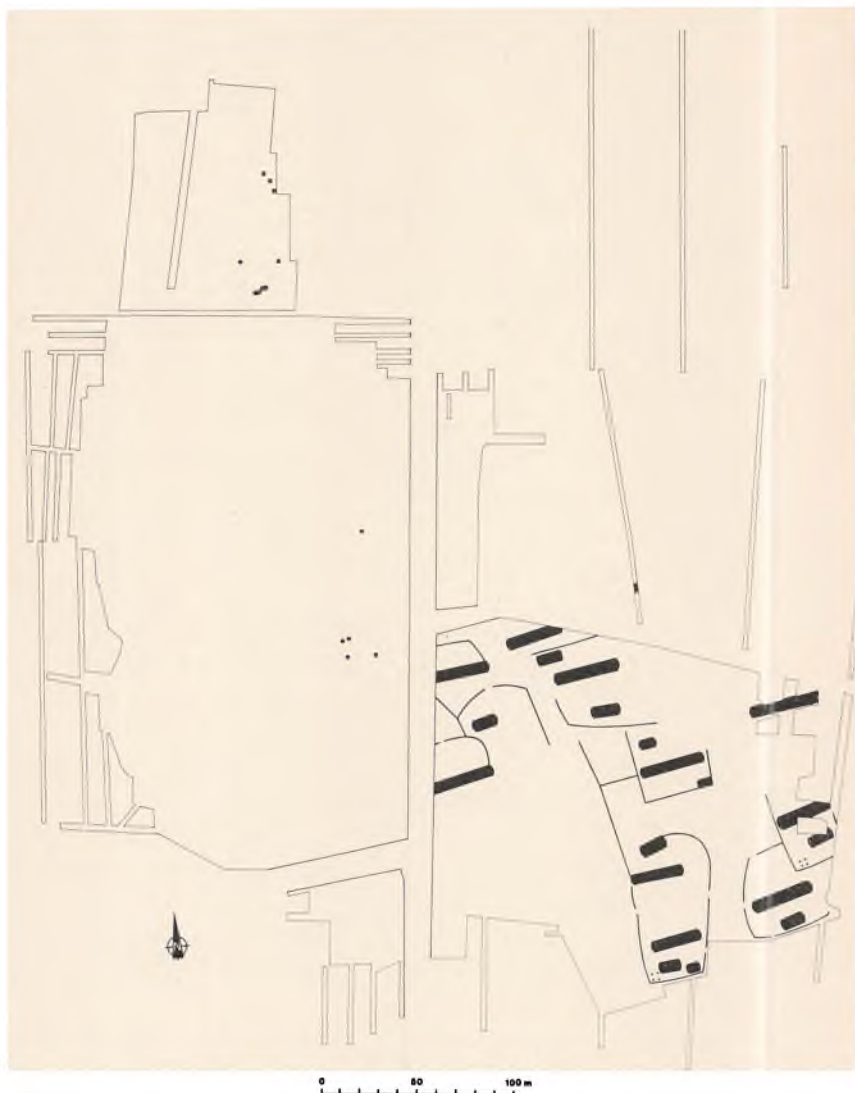

Fig. 4. Samlet plan af en samtidig landsby fra 3. årh. e. Kr. f.

altså samtidig med landsbyen, således at vi også her har både landsbyen og den tilhørende gravplads. Ligesom ved enkeltgårdene har man kun boet på stedet i omtrent 100 år.

På grund af fundforholdene ved enkeltgårdene fra 1. årh. kan man se, at denne bebyggelse er blevet overpløjet. Der har altså været marker på stedet, efter at bebyggelsen var ophørt. Disse marker må høre til den bebyggelse, som fandtes på øst-siden af Store Bavn fra det 2. årh. e. Kr.

I tidsrummet fra år 200 e. Kr. til ca. år 300 e. Kr. har man så flyttet landsbyen tilbage til det sted, hvor man boede tidligere, i det 1. årh. e. Kr. (Fig. 4). Denne bebyggelse fra 3. årh. e. Kr. er desværre ikke så godt bevaret, da den findes under den senere bebyggelse dels fra 4. og 5. årh., dels de store bebyggelser i vikingetiden.

3. årh.-bebyggelsen omfatter en række gårde, der hver består af et langhus og 1-2 mindre huse og er omgivet af selvstændige hegn. Den gård- og hustype, vi finder her, er fuldstændig anderledes end de gårde og huse, der hørte til 1. årh.-bebyggelsen, og som er almindelig i hele Jylland i århundredet før Kristi fødsel og i århundrederne lige efter. Denne nye gårdsform (Fig. 5) har forbindelser til områderne i Nordvesttyskland og Holland på samme tid, således at hele dette område sammen med Danmark må opfattes som nært sammenhørende.

De vigtigste ændringer, der er sket ved disse gårde, er, at hovedbygningen, langhuset, er anderledes end tidligere. Det er bygget med en kraftigere trækonstruktion og er meget længere end før med en længde på mellem 20 og 48 meter. I modsætning til tidligere kan det være opdelt i indtil fem forskellige rum, der hver havde deres funktion.⁵ Også det indhegnede gårdsareal er betydeligt større end tidligere. Gennemsnit af det indhegnede område er ca. 2500 m² eller omtrent 4 gange så stort som enkeltgårdene fra 1. årh. Der er altså sket en virkelig ændring af bondegårdene. Det er en ændring af hele gårdens opbygning, der må have sin rod i videreudvik-

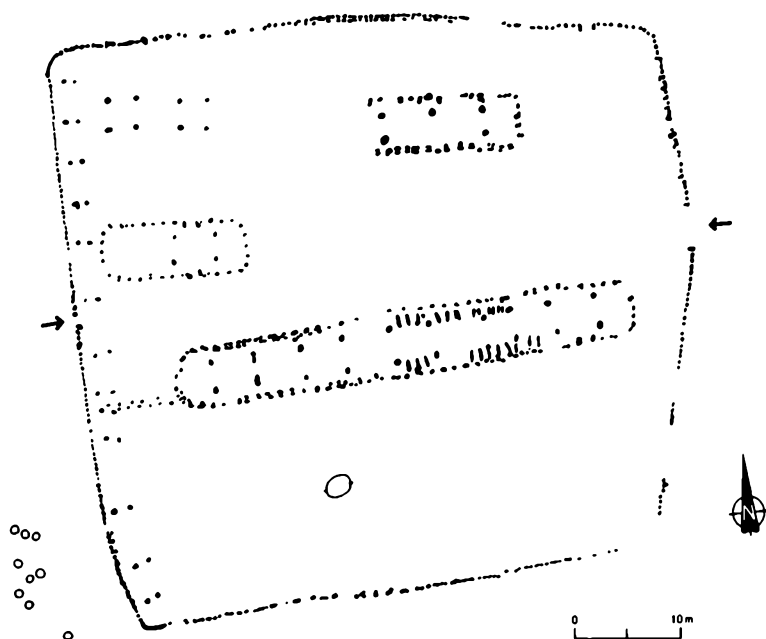

Fig. 5. Gården i 3., 4. og 5. årh. e. Kr. f. med et 43 m langt hus i midten, en stald til ca. 30 kreaturer samt 2 ca. 15 m lange udhuse og i det nordvestlige hjørne 2 små staklader. Et af udhusene har været smedje med 9 tilhørende jernudvindingsovne uden for gårdens omgivende hegn.

ling, en intensivering af landbruget i forhold til gården fra den ældre del af vor jernalder, hvor det altså er blevet nødvendigt med et betydeligt større gårdsareal. Den nye gårdstype, der begynder i 200-tallet, fortsætter op til ca. år 500. Derefter kan vi ikke følge den længere, da vi ikke kender gårde eller landsbybebyggelser fra 600- og 700-tallet.

Den fundne 3. årh.-landsby dækker et areal på ca. 250 x 200 m og består af ca. 10 sammenhængende gårde, alle af lidt forskellig størrelse. Gårdenes placering i forhold til hinanden synes ikke at vidne om nogen fast planlægning, og i modsætning til de yngre gårde fra 4. og 5. årh. synes gårdene fra 3. årh. også at være lidt mere tilfældigt indrettet. Hegnene er

mere rundede og ligesom mere tilfældigt placeret i forhold til hinanden. (Fig. 4). Flere steder ved gårdene i 3. årh.-bebyggelsen er der fundet grupper af jernudvindingsovne, og vest for bebyggelsen er der fundet enkelte spredte jernudvindingsovne, der hører til denne bebyggelse. Der er også fundet enkelte skeletgrave. Ca. 200 m nordvest for bebyggelsen er der fundet to, begge kvindegrave. I den ene fandtes der lerkar, en jernkniv og 13 glas- og ravperler. Ved den anden grav fandtes en lille tenvægt liggende ved skulderen og 7 glas- og ravperler, men der er ikke fundet andre samtidige grave i nærheden af disse.

Denne 3. årh.-bebyggelse efterfølges af en større landsby i 4. årh. (Fig. 6). Det kan meget tydeligt følges, hvordan 3. årh.-bebyggelsen ganske gradvis flyttes, 1-2 gårde ad gangen lidt mod vest. Den nye landsby i 4. årh. dækker et område på 400 x 250 m og synes at have en meget fast plan. Gårdene findes i en lang række mod vest. Så er der et åbent område til de næste gårde, der er placeret i en ring med et åbent område i midten. Gårdenes indhegning er meget firkantet og omslutter hver sin gård. To steder kan man se, at der har været et vist landbrugsmæssigt fællesskab mellem to gårde, da de omgives af et fælles hegn. Senere kan det følges i gårdenes udvikling, hvordan de får selvstændige hegn, der adskiller dem. To steder i 4. årh.-bebyggelsen er der uden for landsbyen fundet en gruppe jernudvindingsovne, der viser, at der er foregået jernudvinde. Det ene sted er der fundet klare tegn på smedevirksomhed, og smeden har her uden for haft sine jernudvindingsovne.

Længst mod øst i 4. årh.-bebyggelsen er der fundet en gård, der er betydelig større end nogen af de andre. Denne store gård har et hegnet område på 74 x 54 m med det største langhus i midten på 44 meters længde. Hertil findes der 3 mindre huse samt et mindre hus lige uden for den østlige indhegning, således at der til denne meget store indhegnede gård har hørt 4 mindre bygninger. Denne gård må opfattes

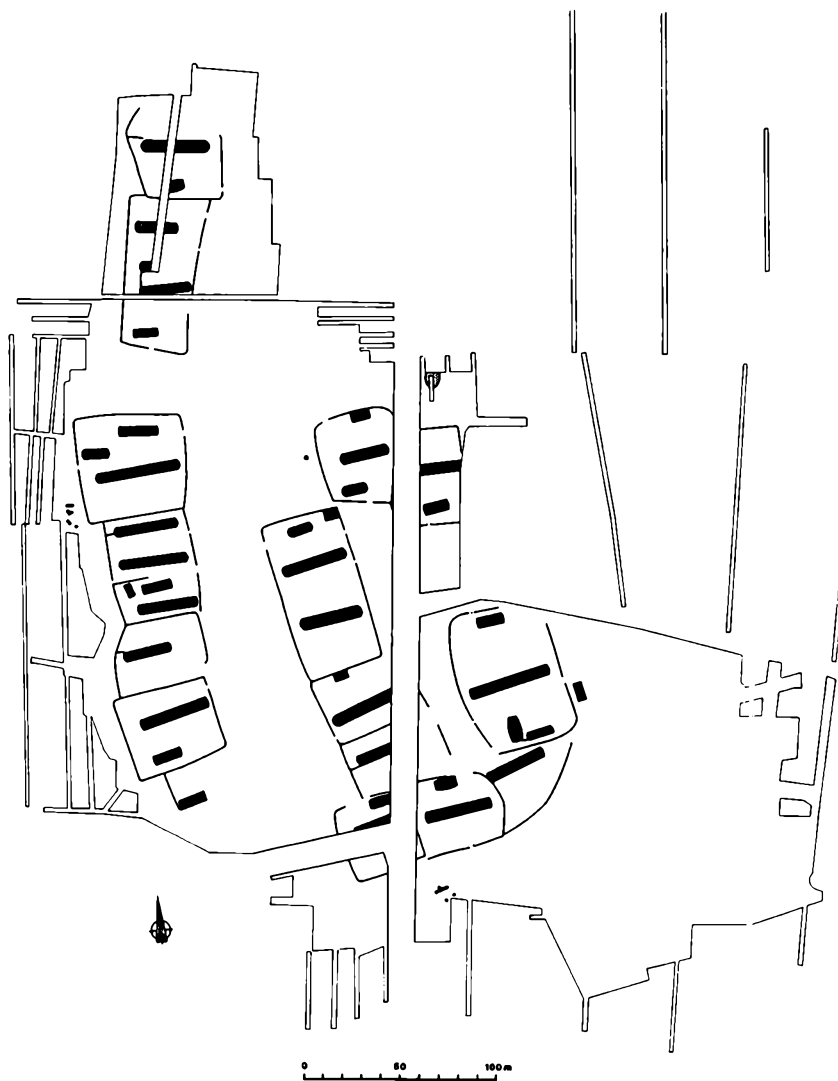

Fig. 6. Samlet plan af den samtidige landsby i 4. årh. e. Kr. f.

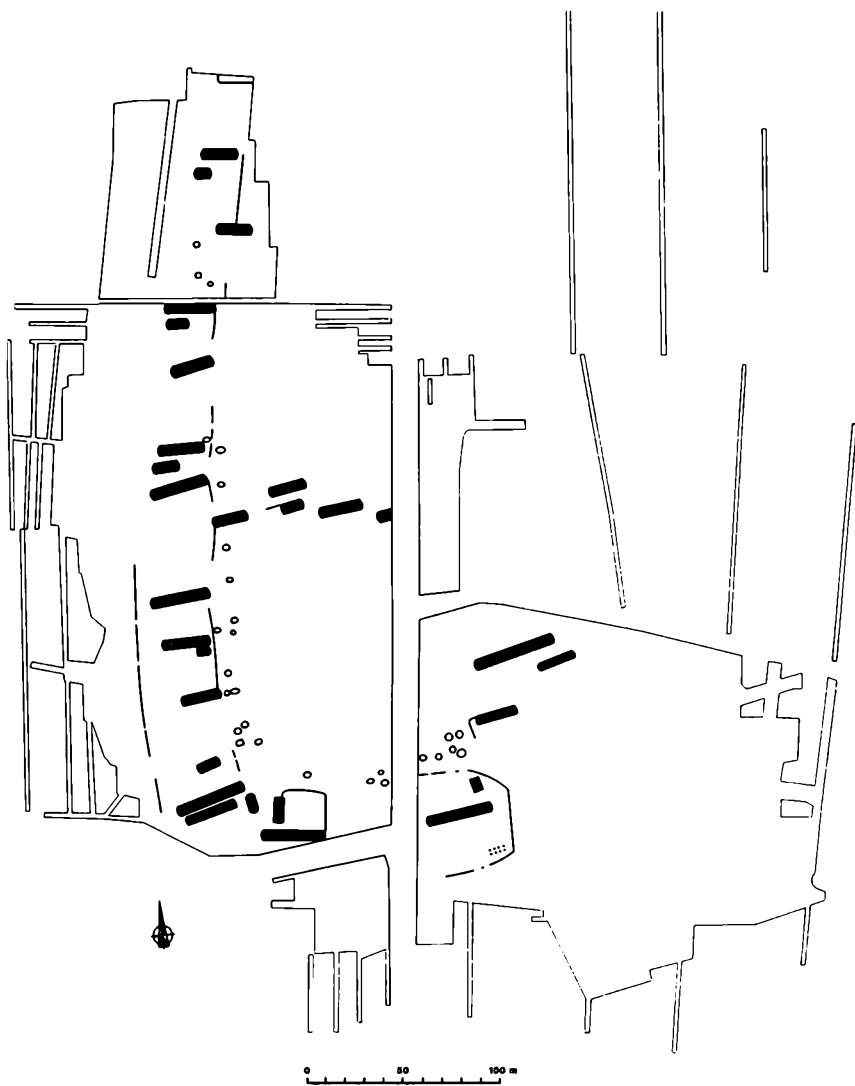

Fig 7. Samlet plan af den samtidige landsby i 5. årh. e. Kr. f.

som en regulær stormandsgård i forhold til landsbyens øvrige gårde. I alt har der i denne 4. årh.-bebyggelse eksisteret 20 samtidige gårde.

I 5. årh. ændres bebyggelsen igen totalt. Den er beliggende på samme sted som før og har samme størrelse, men landsbyens grundplan er en helt anden. (Fig. 7). Der er nu i midten et stort åbent område på ca. 150 x 120 m. Den vestlige række gårde findes omtrent samme sted som før, men er ligesom rettet ind på en lang, buet linie. På indersiden af gårdene, ind mod det åbne område, findes en hel række små huse, grubehuse, der er gravet indtil 1 m ned i jorden. Disse grubehuse samler sig ligesom i små grupper uden for de enkelte gårde, så formodentlig har der hørt et grubehus ad gangen til hver gård. Hvad grubehusene har været brugt til, ved vi ikke med sikkerhed, men da der ofte er fundet vævevægte i nærheden af dem, har det formodentlig drejet sig om en form for vævehytter. I den senere vikingetids grubehuse findes vævevægtene i rækker på gulvet. Her er der ikke tvivl om, at det er væverier.

Denne meget store forandring, der sker ved landsbyens omdannelse i 5. årh. kan have flere årsager. Måske kan den opfattes som en stor, planlagt regulering, hvor næsten alle landsbyens gårde placeres ind i en meget fast landsbyplan med en stor, åben plads i midten. Gennem udviklingen af de enkelte gårde kan det iagttages, at der ved overgangen til denne sidste fase sker væsentlige ændringer. Gårdenes antal bliver mindre, og vigtigst er det nok, at antallet af staldpladser afslører, at dyreholdet er gået væsentligt ned ved overgangen til denne sidste fase.⁵ Det må være vidnesbyrd om, at landsbyen her i 5. årh. er inde i en økonomisk krise. Det er tænkeligt, at reguleringen af landsbyen skal ses som et resultat af en omstrukturering i forbindelse med den begyndende krise for landsbyen. Hvordan landsbyen slutter, er det ikke muligt at afgøre. Hegnene er desværre for dårlige i den yngste bebyggelse til, at man kan se, om der foregår en enkeltvis fraflytning af bebyggelsen eller en stor, samlet fraflytning.

I 4. årh.-bebyggelsen kunne man se, at der fandtes en større gård længst mod øst. Også i 5. årh.-bebyggelsen findes det længste langhus på dette sted. Det er nu udbygget til en samlet længde på 48 m. Det må være den samme store gård, der er fortsat op i 5. årh.

Landsbyens dominerende erhverv var uden tvivl kvægavl sammen med noget agerbrug. Ud fra antallet af båseskillevægge i de enkelte stalde kan vi se, at hver større stald har plads til mellem 15 og 30 dyr. Dvs., at i 4. årh. og tildels i 5. årh., hvor der har eksisteret 20 samtidige gårde, kommer vi op på mellem 400 og 600 kreaturer. Vi har tidligere set, hvordan landsbyen er placeret i terrænet. Også denne placering vidner om, at kvægavl har været vigtig for landsbyen, da den netop ligger på kanten af større engområder, der har været forudsætningen for græsning og høslæt til det meget store kreaturhold.

At det er muligt at se alle disse omskiftelser i en bebyggelse, der på næsten det samme sted har eksisteret gennem 300 år, skyldes dels at iagttagelsesmulighederne er gode, da nedgravede fundamentsgrøfter og stolper står meget fint bevarede med vægfundamenter med inddelinger ved skillevægge og båseskille rum og ofte også med ildsteder. Vigtigt er det, at der også er bevaret fundamentsgrøfter fra hegn, der har stået i

Fig. 8. Lodret oversigtsbillede af samtlige huse og hegn i stormandsgårdens sydøstlige hjørne.

forbindelse med gårdene. Disse hegn ses meget tydeligt og er utallige gange blevet udskiftet. Disse forskellige udskiftninger er meget lette at se, og det er ofte tydeligt, hvordan husene og hegnene skærer ind over hinanden som på fig. 8, der viser det sydøstlige hjørne af stormandsgården.

Vi må regne med, at man i landsbyerne har været selvforsynende med jern, da der er fundet 1-2 smedjer til hver bebyggelse. Uden for smedjerne uden for de omgivende hegn er der fundet flere ovne fra jernudvindingen. Det fremgår tydeligt, at smeden ikke har været selvstændig erhvervsdrivende. Han har hørt ind under en større bondegård, da smedeværkstedet altid er et mindre hus, der hører til et langhus med stald, altså en bondegård. Myremalmen til jernudvinding har han fået fra de omgivende moser og enge.

Vi kan også se, at der har været bestemte stenhuggere i landsbyen. Der er affald fra tilvirkning af de mange drejekværne, som findes i samlede koncentrationer, der må betyde, at man bestemte steder har tilhugget kværnene.

Der er fundet mange potteskår. Efterhånden er det store keramikmateriale ved at være samlet, således at vi får et indblik i de forskellige karformer, der har været brugt. Der har været grove forrådskar til opbevaring af korn, mad osv., og der er mindre, finere kar, der ofte er smukt udsmykket. Men det har også vist sig, at karrene har været genbrugt. Man kan flere steder se, at hvor et lerkar er gået i stykker, og der er dannet en større flade på ca. 10 x 10 cm, er kanterne på skårene meget slidte. Det må betyde, at de har været genbrugt som en slags

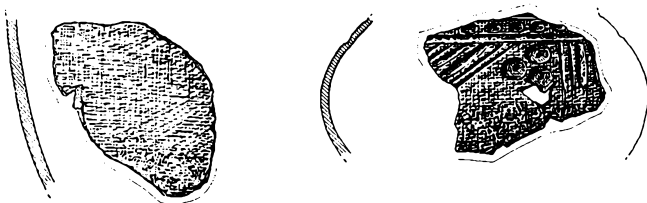

Fig. 9. 2 skår fra ituslåede lerkar, genbrugt som øse eller »grydeske«. (Den tynde linie rundt om skårene viser de slidte kanter). Tegning: H. Ørsnes.

øse eller stor grydeske, som eksemplet viser, (fig. 9) dels et stykke, der har været pænt udsmykket, dels et grovere forrådskar.

De forskellige lerkar er blevet lavet i landsbyen, både de grove og de fint udsmykkede. Der er fundet rester af det tiloversblevne ler fra lerkar fremstillingen, men der er også fundet et enkelt, ganske lille skår af et lerkar, der ikke er lavet her i landet. Derimod er det meget karakteristisk for den romerske keramik, som blev lavet i 300-tallet i værksteder i Nordfrankrig og Sydtykland. Vi kender fra Danmark enkelte tilsvarende lerkar, der er importeret hertil sammen med de øvrige romerske handelsvarer.

Der er fundet mange væbevægte, som vidner om, at man også selv har spundet garn og vævet det tøj, man har gået i. Der er eksempel på en væbevægt (fig. 10), hvor der oven i købet er slidt en fure af tråden, den har hængt i. Væbevægte skulle holde snorene stramme i den opretstående væv.

Vi må også regne med, at der i bebyggelsen har været en form for bygningstømrere. Da grundplanerne i husene er så

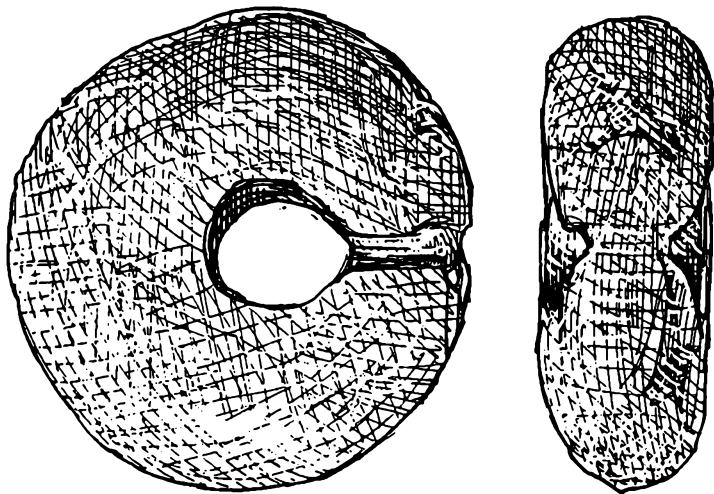

Fig. 10. Væbevægt. Tegning: H. Ørsnes.

Fig. 11. Tværsnit af tilsandet brønd.

ens og målene ligeså, må de være lavet efter samme mønster. Det tyder på, at der har været særlige bygningstømrere, som har stået for udmålingen og opførelsen af husene.

Inde i landsbyen har man ikke været selvforsynende med vand. Der er kun fundet enkelte brønde i landsbyen, og formodentlig på grund af det løse sand har de kun været åbne i ganske kort tid. Derimod har de store engstrækninger umiddelbart nord for landsbyen været velegnede steder at hente vand. Brøndene er næsten alle lavet på samme måde. En enkelt har vist sig at bestå af en udhulet træstamme. Alle de andre er skaktformede i den øverste del, som så ender i et 1-1,5 m dybt hul med lodrette sider, som det er vist på fig. 11. .

Af færdige jerngenstande er der ikke fundet ret mange i landsbyen, man har åbenbart passet på jernet, og når det gik i stykker, blev det smedet om. Der er kun fundet enkelte nagler, nogle få mindre stykker af knive o.l., dog fandtes der en hel jernøkse liggende i en grube. Men ellers er der ikke fundet større jerngenstande fra denne del af bebyggelsen.

Vi må således regne med, at landsbyen har været selvforsy-

nende med alt, hvad der har hørt til et sådant landsbysamfunds daglige eksistens. Dog er det ikke utænkeligt, at det meget store kreaturhold har været en eksportartikel til områderne syd for Danmark til Tyskland og måske længere mod syd. Vi ved, at det romerske kejserrige, der beherskede hele Middelhavsområdet, et stykke af Tyskland, Belgien og en del af England, har haft meget stort behov for landbrugsvarer. Ikke mindst huder har været meget eftertragtede, da der bruges store mængder til de romerske hæres udstyr.

Det vigtigste resultat af disse udgravninger i Vorbasse har været, at vi er i stand til at følge et samfund igennem 500 år fra omkring Kristi fødsel og til ca. år 500 i forskellige landsbyplaner. Dateringerne, der hviler på et stort keramikmateriale fra de forskellige bebyggelser, overlapper hinanden, og det er derfor rimeligt at antage, at det er den samme befolkningsgruppe, der kan følges gennem alle disse 500 år.

Vi kan også se ved placeringen af gårdene i 4. og 5. årh., at der i hvert fald på dette tidspunkt har været en fast styrelse eller organisation bag ved hele landsbyen, og her er det naturligt at se på den store gård i bebyggelsens vestlige del som den mulige organisator og styrer af hele landsbyen.

Tidligere har vi ikke i Danmark haft mulighed for at følge et jernaldersamfund over så lang tid. Vi har haft en del jernalderbebyggelser fra de første århundreder efter Kristi fødsel, og vi har haft kendskab til enkelte i 4.-5. årh. Nu kan vi altså følge en hel række bebyggelser gennem 500 år frem til omkring år 500.

Selv om der ikke er fundet genstande af guld i bebyggelserne, ved vi, at man har været i besiddelse af guld, da der er fundet en ganske lille slibesten med guldstøv på. Måske er det en slags probersten, hvormed den trænedede guldsmed ved at stryge guldet på stenen kunne afgøre, om det havde den rigtige lødighed.

Efter at landsbyerne fra år 200 til år 500 nu er totalt udgravede, som den oprindelige plan var med dette projekt, skulle

undersøgelserne i Vorbasse være afsluttet, men som ofte ved arkæologiske udgravninger dukkede der noget uventet op, da det hele var ved at være slut. I den sidste uge fandtes nemlig gravpladsen til en del af bebyggelsen. Fire grave blev udgravet med det samme, og hvilken overraskelse: Gravene fandtes tæt ved siden af hinanden i nogle prøvegøfter i den yderste del af det udgravede område, således at der er begrundet formodning om, at der her findes en større samling grave. De var alle meget rige på gravgaver, smykker og lerkar.

Lad os se på et par af dem. I en af dem fandtes et barn med særdeles fine tænder. Tandlæge Verner Alexandersen fra An-

Fig. 12. Den lille piges grav.

tropologisk Institut ved Københavns Universitet har undersøgt tænderne og siger, at de svarer fuldstændig til tænderne hos et barn i dag. Der er dels mælketænder, dels blivende tænder, der viser, at det er et barn, der døde i en alder af $4\frac{1}{2}$ - 5 år. Ud fra tænderne er det ikke muligt at kønsbestemme barnet, men efter gravgodset at dømme må det dreje sig om en lille pige. Hun havde nemlig en perlekæde om halsen, og ved hver skulder sad der to bronzesmykker som en slags sikkerhedsnåle, der har holdt tøjet sammen. Ved albueleddet har hun haft en lille kæde af ravperler, og ved håndleddet har der ligget en lille kniv. Hertil er der fundet et lille stykke sølv ved siden af pigen. Der blev fundet rester af hendes tøj ved et af bronzesmykkerne. Hen over kisten har der stået tre lerkar. (Fig. 12). Et af de små bronzesmykker, der sad som hægte ved skulderen, har

Fig. 13. 3 lerkar i fodenden af en mandsgrav.

form som et retvinklet hagekors, belagt med sølv og med et lille blåt glasstykke i midten. Det er en form, som ikke kendes i Norden. Det nordligste stykke stammer fra Elbens munding, men når vi kommer ned til Sydtyskland, til den romerske rigsgrænse, der kaldes »Limes«, finder vi mange af disse smykker, altid ved grænsens kasteller og vagttårne. Det viser, at det er et smykke, som de romerske soldater har brugt. Vi ved, at de romerske kasteller bryder sammen i året 259-260 efter Kr. f. på grund af mange og stadige angreb fra de germanske stammer. Hvordan kan sådan et lille smykke havne hos en lille pige i Vorbasse? Det er ikke utænkeligt, at folk fra Vorbasse har deltaget sammen med andre germanske stammer i angrebene på den romerske rigsgrænse. Vi ved fra skriftlige kilder, at adskillige germanske stammer fra et meget stort område var med.

En anden grav havde også tre lerkar (fig. 13), men her var der kun en jernkniv ved bæltestedet og ved den ene skulder et sølvsmykke. Da vi gravede det ud, troede vi ikke, vi kunne få meget ud af smykket, men efter konserveringen på Nationalmuseets Konserveringsanstalt er det meget fint bevaret, endda så man tydeligt kan se, hvordan hammerslagene er ført på smykket.

Den sidst udgravede grav var betydeligt rigere end de andre. Det var en voksen kvinde, der fandtes i en næsten to meter dyb grav. Hun har ligget i en kiste, formodentlig af en udhulet træstamme, som vi fandt flere rester af. Ser vi på dens indhold, (fig. 14) har der ved fødderne stået en træspand med brede bronzebånd sammen med et mindre lerkar. I nærheden fandtes der to små sølvringe, som kan have siddet på den dodes tæer. Lidt længere oppe i graven fandtes en fint bevaret tenvægt af bronze og to mindre lerkar, den ene en ganske lille skål. Ved siden af fandtes en kam af jern, fint bevaret, og en række søm i nærheden af kammen vidner om, at den sikkert har siddet i et etui. Hun har haft et bælte om livet med et spænde af jern til at holde det sammen. I bæltet har der siddet

Fig. 14. Den rigeste kvindegrav.

Fig. 15. Nærbillede af perlekæden i den rige kvindegrav.

en jernkniv i en skede, der efter de foreløbige undersøgelser ser ud til at være beklædt med flere rækker bittesmå sølvstifter. Ligeledes i bæltet har der været tre mindre jernstænger, som vi endnu ikke rigtig kan give nogen forklaring på. Fra bæltet og op om halsen findes en lang perlekæde med store, flerfarvede glasperler placeret skiftevis med store ravperler, således at de største og smukkeste perler er nederst og de mindre, især ravperler, findes omkring halsen. (Fig. 15). Nederst i kæden findes en bronzering, og midt på brystet har der siddet et stort smykke, formodentlig af bronze belagt med sølv og guld og med indfattede blå glasstykker. Det er et hagekors-

lignende smykke, som vi kun kender i et yderligere eksemplar i Jylland. Derimod kender vi mange af dem på Sjælland, og man regner med, at de er lavet dér. På skulderen og brystet har kvinden haft yderligere fire bronzesmykker til at holde klædedragten sammen. Også her er der rester af stoffet. Ved hovedet har der stået et mindre lerkar. Denne kvindes rigdom ligger noget over, hvad der ellers er almindeligt i Jylland på denne tid.

I alt er der i de fire grave fundet 14 lerkar, der har fuldstændige paralleller til den keramik, der er fundet i landsbyerne. Der er et eksempel på fig. 16, nederst et af lerkarrene fra graven, øverst to tilsvarende lerkar fra bebyggelsen. Der er således ingen tvivl om, at det er den tilhørende gravplads til i hvert fald en del af landsbyen, vi har fundet. Gravene hører alle hjemme i 3. årh. og begyndelsen af 4. årh.

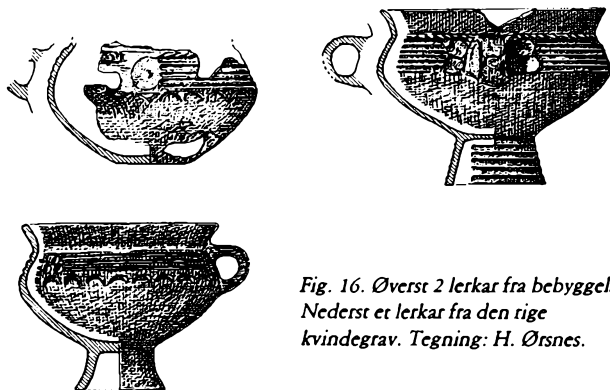

Fig. 16. Øverst 2 lerkar fra bebyggelsen. Nederst et lerkar fra den rige kvindegrav. Tegning: H. Ørnes.

Fundet af denne gravplads åbner en række nye muligheder for forståelsen af dette samfund. I bebyggelsen har vi fundet de dagligdags brugsting. På gravpladsen har vi derimod deres personlige udstyr og smykker. Smykkerne er vi i stand til at datere meget mere nøjagtigt, end vi kan gøre det med brugsgenstandene. På grund af disse dateringer er det muligt at placere de enkelte omskiftninger i landsbyerne mere nøjagtigt,

end vi ellers har mulighed for. Smykkerne viser også, hvilke kontakter befolkningen har haft med andre egne både uden for og inden for Danmarks grænser.

Ligeledes siger den forskellige rigdom i gravene noget om beboernes økonomiske status, og på grund af den store lighed mellem keramik fra gravene og bebyggelsen skulle der også være mulighed for måske at bestemme, hvor de døde fra de enkelte gårde findes begravet. Dette er meget vigtigt for den videre bestemmelse af de økonomiske og sociale forskelle, der har eksisteret i dette samfund. Det er en af de få gange, hvor vi herhjemme har både en totalt udgravet landsby og også har fundet den tilhørende gravplads.

Som tidligere nævnt standser denne bebyggelse omkring år 500. Men vi har fra ca. 650-700 et enkelt fund af et lille bronzesmykke, der blev fundet på marken. Ellers er det først, når vi når op omkring år 800, at der igen har været en større bebyggelse på stedet, men i det 300 år lange tidsrum mellem, at bebyggelsen standser omkring år 500 og til en større bebyggelse starter omkring år 800 er der altså bevis for, at der har været mennesker på stedet. Vi har endnu ikke fundet bebyggelserne, måske har de blot været et andet sted i nærheden.

Bebyggelsen i 800- og 900-tallet findes i den østlige del af det udgravede område, hvor der i dag er udgravet to gårde. Nord for marken, hvor der er lavet søgegrøfter, er der fundet rester af hegn og huse, formodentlig efter en eller flere lignende gårde. Derimod kender vi endnu ikke den østlige afgrænsning af vikingetidsbebyggelsen. (Fig. 17).

Bebyggelsen i 800- og 900-tallet har været placeret på begge sider af en 8-10 m bred vej eller gade, der har været hegnet på begge sider. Denne gade findes i den nordøstlige del af udgravningsfeltet. Syd for denne gade er der udgravet to gårdsanlæg, begge med flere huse. I midten af hvert anlæg er der fundet en stor hovedbygning. Det er et 32 m langt hus, der ved skillevægge er delt i tre næsten lige store rum, hvor der i den østlige trediedel er båseskillevægge til en stald med plads

Fig. 17. Samlet plan af hele bebyggelsen fra omkring år 800 til omkring år 1100.

Fig. 18. 800- og 900-tallets langhus. Lodret fotografi af stald delen.

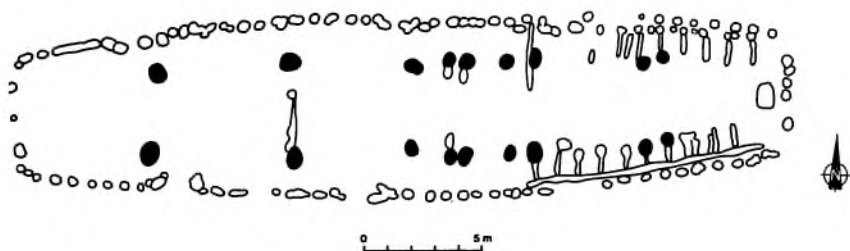

Fig. 19. 800- og 900-tallets langhus, 32 m langt.

til ca. 22 kreaturer. Det er første gang, vi i vikingetiden har fundet så store langhuse, hvor der er stald i en del af bygningen. (Fig. 18 og 19).

Selve husets opdeling er helt i fortsættelse af jernalderens langhus, der næsten altid havde stalden i den østlige del. I et af disse langhuse fra vikingetiden er der fundet adskillige vævevægte, som viser, at her har været en beboelse med en vis værkstedsaktivitet. Omkring denne hovedbygning har der været flere mindre huse, der er placeret på indersiden af de om-

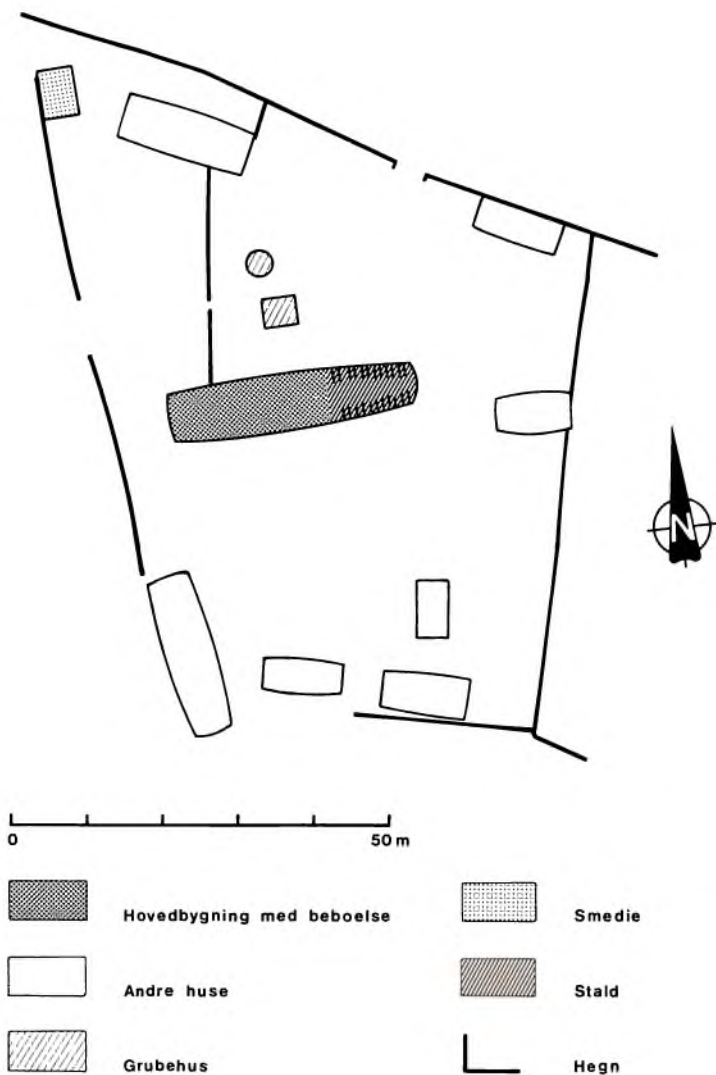

Fig. 20. 800- og 900-tallets gård.

Fig. 21. Lodret fotografi af et nedgravet grubehus med en firkantet fundamentsgrøft til væggen udenom. I det nederste højre hjørne findes væbevægtene.

givende hegn. Disse gårde dækker et indhegnet område på ca. 80 x 80 m med langhuset i midten og de øvrige huse på indersiden af hegnet, dog således at der er åbne områder ud for begge langsiderne af det store hus. (Fig. 20). Nord for dette findes grubehusene og øverst findes hegnet ud til gaden, hvor der er en åbning i hegnet. Til den anden side, syd for langhuset, er der også åbninger ud til de omkringliggende huse. Kun langhuset har stald, ingen af de andre. Et enkelt

lille hus kan bestemmes som et smedeværksted, der er placeret helt ude i hjørnet af gården. I de nedgravede grubehuse er der fundet mange vævevægte. Ofte ligger de endnu på plads i bunden af grubehuset, som var de lige faldet ned fra en opretstående væv. (Fig. 21). Der er ikke tvivl om, at hovedparten af grubehusene i denne bebyggelse er regulære vævehytter.

Den her omtalte gård er typisk for den ældre vikingetid. Vi genfinder den til dels i den store udgravning ved Sædding lidt nord for Esbjerg, hvor der kan lokaliseres flere formodede gårde inden for det udgravede område.⁶

Ved de to udgravede gårde kan det iagttages, at den østlige gård er den ældste, og gården, der ligger lige vest for, er senere

Fig. 22. 9 små heste, klippet ud af bronzeblik. Foto: N. Elswing.

bygget til. Det er ikke utænkeligt, at der længere mod øst i det ikke udgravede område findes gårde, der måske er ældre endnu. Vikingetidsbebyggelsen fortsætter i hvert fald mod øst.

Der er et meget stort fundmateriale fra disse gårde fra 800- og 900-tallet. Foruden hjemlig keramik i adskillige former er der bevaret ret meget metal, især jern. Bl.a. er der fundet flere større jernbarrer, og desuden er der knive, sakse og nagler. Af importerede genstande er der flere. Der er klæberstensmateriale, der stammer fra stenbrud i Norge. Ligeledes den karakteristiske basaltlava, der er brugt til drejekværne, og som stammer fra Rhin-området. Det er formodentlig drejekværne, der er handlet via Hedeby. Der er enkelte fragmenter af den såkaldte Pingsdorf-keramik, importerede lerkar, der også stammer fra Rhin-området. Der er også fundet 9 små heste, ca. 2 cm lange, klippet ud af bronzeblik og med små nittehuller. De har uden tvivl siddet på et skrin, en skede eller lign. (Fig. 22).

Denne bebyggelse, der starter i 800-tallet, fortsætter også op i 1000-tallet, samtidig med at der foretages en udvidelse af bebyggelsen mod vest, hvor tre nye gårde opføres. Fra denne 1000-tals bebyggelse i den østlige del af udgravningsfeltet stammer to sølvmonter. Den ene er en halvbrakteat, der er slået 975-980, formodentlig i Hedeby, den anden er en nordtysk mønt fra Stade, der er slået mellem 1038 og 1040, en datering, der svarer meget godt til den yngste bebyggelse på stedet.

Den vestlige udvidelse drejer sig om tre gårde, dels den såkaldte stormandsgård, dels to kun halvt så store bygget på samme måde, som findes nord for. Stormandsgårdens østlige afgrænsning er nu udgravet, således at det indhegnede areal i alt er på 120 x 215 meter. (Fig. 23). Hovedbygningen er et 24 m langt såkaldt Trelleborghus, der ved den østlige gavl har en mindre, indelukket gårdsplads med et hus, hvor der både har været smedje og bronzestøberi. Rundt om den har der

været flere større og mindre bygninger. I 5 bygninger er der fundet båseskillevægge i hele huset, der viser, at disse udelukkende er staldbygninger, hvor der har været plads til i alt 100 kreaturer, hvis alle staldbygningerne har eksisteret på samme tid.

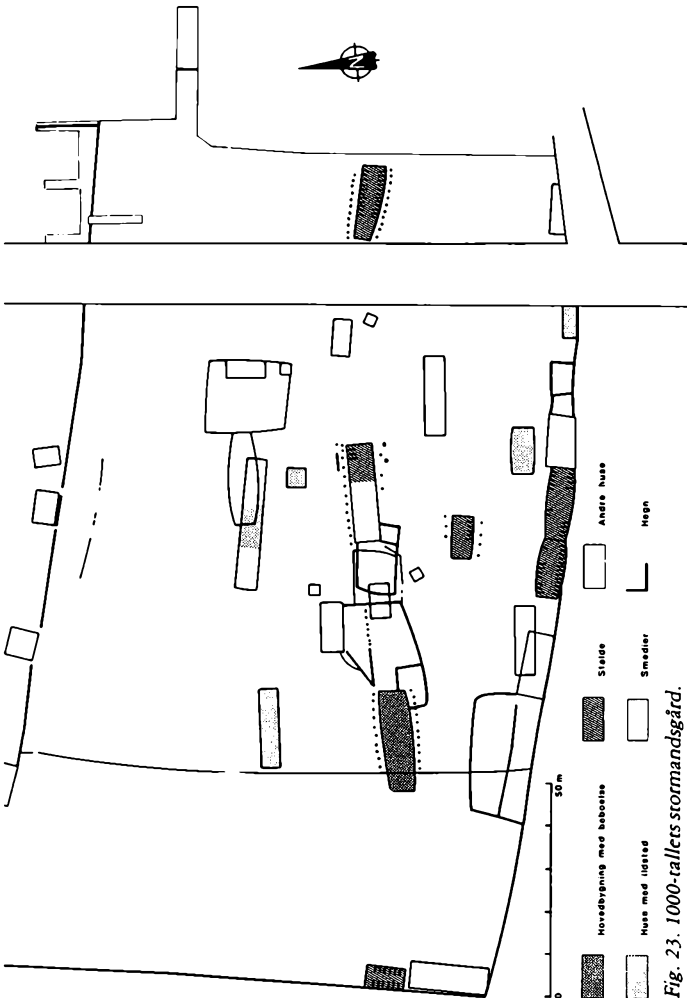

Fig. 23. 1000-tallets stormandsgård.

På planen (fig. 23) er vist den samlede plan over stormandsgården, hvor der i alt har været 20 bygninger inden for det indhegnede område. Mange af dem har eksisteret samtidig, men om enkelte af husene har afløst hinanden, har vi ikke mulighed for at afgøre.

I den store gård mod øst er der kun fundet et sparsomt keramikmateriale, der dateres i 1000-tallet, formentlig helt op mod 1100, og det samme gælder de nord for liggende mindre gårde, der er bygget på nøjagtig samme måde med et Trelleborghus i midten og de øvrige mindre huse udenom.

Det er således muligt inden for det udgravede område at følge en vikingetidsbebyggelse, der starter i begyndelsen af 800-tallet, og som kun findes i den østlige del af udgravningsfeltet, op gennem 900-tallet. Bebyggelsen fortsætter her i 1000-tallet, samtidig med at den udvides mod vest med tre større gårde. I de ældre gårde fra 800- og 900-tallet ser vi, at langhuset har stald i den østlige ende på samme måde, som det tidligere er kendt igennem hele jernalderen. Det er først med 1000-tallets store gårde, hvor Trelleborghuset er den centrale hovedbygning, at der opføres selvstændige staldbygninger, her til et meget stort antal kreaturer. Disse gårde er opført efter et mønster, vi ikke tidligere har haft kendskab til. De er med til at vise, at en væsentlig del af den hjemlige baggrund for den store ekspansion i nordisk udenrigspolitik mellem år 800 og 1100 har været store, veludstyrte bondegårde, hvor de fundne stalde giver et klart indtryk af, at kvægavl har været en meget væsentlig faktor i vikingetidens landbrug.

I tilknytning til denne sene del af bebyggelsen kan vi også sige lidt om terrænet. Ved det nordøstlige hjørne af storgården i 1000-tallet fandtes en mindre lavning, der næsten var fyldt op med mindre sten, bl.a. drejekværne, slibesten o.l. Her var bevaret et tørveagtigt lag med meget fine pollen, og museumsinspektør Brorson-Christensen fra Nationalmuseets 8. afdeling fortæller, at der er mange kornpollen, og at landskabet på det tidspunkt, hvor storgården lå dér, i 1000-tallet, har været

Fig. 24. Vorbasse kirke set fra vikingelandsbyen.

udstrakt åbent med både store dyrkede områder og store hedearealer.

I tilgift til udgravningerne af de store landsbyanlæg fra den ældre jernalder, der var udgravningernes primære formål, er der således kommet meget store og væsentlige dele frem af en større bebyggelse i vikingetiden, en bebyggelse, der er med til at give et meget klart billede af, hvordan gårdene og hele landsbyen var indrettet i tidsrummet fra 800 til 1100. For kun få år siden kendte vi intet til denne meget fundamentale side af vikingernes tilværelse i Danmark.

Den sene bebyggelse i 1000-tallet, der først slutter oppe

omkring år 1100, eksisterede mens kristendommen i Danmark har været under udbredelse i ca. 100 år. Det er ikke utænkeligt, at det er beboerne i de udgravede gårde fra 1000-tallet, der har anlagt en kristen menighed, hvor senere den nuværende Vorbasse kirke bygges. (Fig. 24).

NOTER

1. Steen Hvass: Udgravningerne i Vorbasse. Fra Ribe Amt. 1977. Samme: Jernalderlandsbyerne ved Vorbasse. Nationalmuseets Arbejdsmark. 1979.
2. Steen Hvass: A House of the Single-Grave Culture Excavated at Vorbasse in Central Jutland. Acta Archaeologica. Vol. 48. 1977, s. 219-232.
3. W. Wegewitz: Die longobardische Kultur im Gau Moswidi. 1937. (Harsfeld-gravpladsen).
4. Steen Hvass: Hodde - et 2000-årigt landsbysamfund i Vestjylland. Nationalmuseets Arbejdsmark 1975, s. 75-85. Samme: Jernalderlandsbyen i Hodde. Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer. 1975, s. 28-36.
5. Steen Hvass: Vorbasse. Fra Ribe amt 1977. Fig. 5, 7, 8, 9 og 10.
6. Ingrid Stoumann: De der blev hjemme. - En vikingelandsby ved Esbjerg. 1978.

Steen Hvass, født 1946. Magister i Forhistorisk arkæologi 1975. Adjunktvikar ved Forhistorisk arkæologisk Institut, Københavns Universitet, 1976-1978. Museumsleder ved Vejle Kulturhistoriske Museum, 1979.

Adresse: Bygaden 15, Åle, 7160 Tørring.

Litterære arbejder: Artikler om jernalderlandsbyerne ved Hodde og Vorbasse.

Erindringer fra Vejen Realskole

Af Friis Legardt Skov

Fra 1909 til 1913 tog jeg til Vejen Realskole. En 5-6 km's skolevej: fra gården ned gennem Gamst by, over bækken, som løb inde fra den gamle præstegårdshave, forbi »æ Blombank« og ad den åbne vej vestpå til Andst sogns grænse lige uden for Vejen by, hvor jeg passerede broen over åen med de rislende vande, som dannede skellet, derefter op forbi den nye kirke (1896) over for kirkegården, hvor grundstenen af den gamle kirke endnu vises, den som aldrig skulle have været revet ned. Videre gennem hovedgaden med de almindelige stationsbyhuse til Hansens Hotel og stationen, og til bommene ved banelinien. Var de nede, måtte jeg jo vente, indtil toget var bruset forbi. Så var det til højre, hen forbi fotograf Poulsens og ind på legepladsen på bagsiden af skolen. Om sommeren var jeg på cykel, om vinteren til hest, en pæn hvid russerhest.

M. Slebsager, folketingsmand og senere trafik- og handelsminister, havde oprettet og ejede skolen. Hos ham blev jeg indskrevet. I de følgende år så vi ham kun ved årsafslutningen i juni.

P. Hauge var bestyrer, havde den daglige ledelse, modtog skolepenge hver måned, af og til ekstra til brændsel, og underviste i matematik og regning. Frk. Vig gav mig begynderbog i engelsk - med »I can hop, I can run«. - Vi sad i alfabetisk orden, derfor kom jeg til at sidde ved siden af en pige, som hed Kristine Sørensen, fra Vejen by. Jeg var meget beklemt og genert og kom i en af de første timer til at sige du til læreren. Derover opløftede Kristine en hånlatter, og jeg blev meget flov, men så rejste Anna Appel sig op i den anden bordrække og sagde med harmfyldt blik: »Åh, Kristine da!«. Jo, jo - jeg fik støtte fra Askov, den skole vi i familien alle så op til, ikke mindst min afdøde fader havde gjort det. - Jysk talte de heller ikke i Vejen som i Gamst. »Hvor er mi' overkjowel?«, spurgte

Midten af Nørregade omkr. 1907 set mod nord. Til højre har vi nuværende Rosengade.

Hytten med Hansen-Jacobsens stenplads, i dag plejehjem, »Gården« er nedrevet. »Hytten«, som er bygget af Peter Holdesen, findes endnu. Til højre ligger Hansen-Jacobsens keramikværksted med brændeovnen.

jeg ude på gangen ved udgangsdøren. - »Overkjowel«, lød det grinende fra alle sider, »har du ikke en overfrakke?«.

Kaja Jensen - i familie med billedhuggeren Hansen-Jacobsen, hvis gamle gård med marker - fulde af store kampesten - jeg passerede forbi hver dag - underviste os i en tid i regning - og gik en tur med os, hele klassen, »ud at spadser« hed det, engang »helt til Skibelund«, en lang tur, hvor vi dvælede ved Hansen-Jacobsens »Modersmålet«, den »højbårne jomfru« med busterne af A. D. Jørgensen, historikeren fra Gråsten og forfatteren til »40 Fortællinger af Fædrelandets Historie«, og Edv. Lembcke med hvis danske ord vi senere læste Shakespeare. Vi så ud over Kongeåen mod syd til »det tabte land«. Et par skridt derfra var Niels Skovgårds »Magnusstenen«, hans bedste værk. Jeg husker tydeligt situationen fra hin dag, en forårsdag i 1910. Vi var på kæmpehøjen med mindestenen for Jacob Christian Lindberg. Flere mindesmærker var dengang ikke rejst i Skibelund Krat. Sidstnævntes bibeloversættelse, også kaldet Grundtvigianernes bibel, arvede jeg efter min bedstemoder, Dorthea Legardt, f. Simonsen. Den meget lærde oversætter hørte jo til kredsen omkring Grundtvig ca. 1840. Kaja Jensen

tog også klassen med om i Teknisk Skole, hvor vandreudstillingen fra København var ophængt. Det var alt sammen noget for mig - hvad der havde med historie, poesi, kunst og religion at gøre. I resten af mit liv blev det min egentlige verden. Kaja Jensen var en af de første, som i skolen kom mig i møde med de interesser.

Det var jo nemlig ikke Realskolens hovedsag, de ovennævnte emner - ak, nej, de blev i de fire år kun af og til berørt! - »Det reale liv på jord«, derom drejer det sig. Fra Heiberg har vi udtrykket om »det fede phlegmatiske Liv på Jord, hvori man på det reale tror, og faar ej det mindste Glimt at se af den magre Benrad, man kalder Idee«.

I sangtimen havde vi noget, der blev kaldt træffeøvelser, do, re, mi, fa, sol . . . Det gik vi over til, og nu var vi ellers godt i gang med Grundtvigs »Blomst kan visne før Sol nedgår, udsprungen i morgenrøden«, til melodi af Hartmann. Religionstimer har vi vel haft, jeg husker ikke noget om det. I alle fire år havde vi i historie og tysk en kandidat Hansen, som vi kaldte ham. Han var cand. theol. Til historietimerne læste jeg ekstra i R. Holms »Danmarkshistorie«, men det syntes hr. Hansen vist var den bare vigtighed. Da jeg ikke kunne svare på et spørgsmål, sagde han irriteret: »Det må du da vide, du står jo dér med en tyk bog«. Han var i en lang årrække lærer ved Vejen Realskole, boede i de første år sammen med moderen i et lille beskedent hus, ugift og ganske tilbagetrukket, tog ikke del i skolens fester og sammenkomster. De andre fag - naturhistorie, fysik, matematik og sprog (engelsk og tysk), regning og dansk - blev passet af unge lærere, lige kommet fra seminarierne. De blev ved skolen et par år eller længere og var flinke og dygtige. Ingen tænkte på at kritisere. Vejen Realskole var vist en god privat, eksamensberettiget realskole i en driftig stationsby med »Alfa«-margarinefabrik, tagpapfabrikken »Phønix«, en cikoriefabrik, som af og til sendte en ikke ubehagelig lugt af cikorie ind over legepladsen, hvor vi jo tumlede rundt i frikvartererne. - Legepladsen adskiltes fra vejen

Udsigt fra det daværende højskolehjem, nedrevet 1916 da viadukten byggedes. I huset med de to skorstene, mellem fotograf Poulsen og realskolen, boede kostelever. Alle tre nævnte huse er i dag nedrevet.

ved et hvidmalet stakit. Dér kom engang pastor Aksel Helweg fra Askov kørende forbi. I et enspænderkøretøj med kusk på bukken sad præsten ene i det bageste sæde og så smilende ud over de legende børn. De ældste elever vandrede ligesom lærerne frem og tilbage og drøftede tingene alvorligt. Jeg ser Margrete Appel vandre ved Anton Møller-Nielsens side ivrigt samtalende. Jeg traf sidstnævnte senere i København. Han var fra Gammelby ved Læborg, og vi kendte lidt til hinandens familier i Bække og Gjesten. Margrete Appel, dengang altid kaldt Pip Appel, blev senere gift med C. P. O. Christiansen, leder af Frederiksborg Højskole. Hun skrev to udmærkede interessante bøger om sine forældre og om Askov Højskole. Børnene gik på Vejen Realskole, men tog ikke alle eksamen derfra. Eksaminer har jo aldrig været højskolens sag, og deri kan den have så megen ret.

I et lille hus på pladsen boede kosteleverne, de var et eller to år ældre end vi andre - fra andre egne af landet og tog præliminæreksamen fra sidste klasse efter 2-3 års ophold.

Var der mangler ved undervisningen? Havde skolen fejl og

begrænsninger? Det kunne ikke tænkes. Fejlene var altid på elevernes side, ubegavethed, uudviklethed, manglende flid. P. Hauge styrede skolen med fast, men ikke hård hånd. Slebsager ejede som sagt skolen, men på grund af rigsdags- og ministerarbejde var det hele overladt til Hauge. Politisk tilhørte den første Venstre, den anden Det radikale Venstre. Da Frederik den 8. var død i Hamborg, maj 1912, ventede vi en fridag og drev rundt på legepladsen den dag om morgenen, budskabet var indløbet, men vi fik ingen besked. Endelig trådte Hauge frem på trappen og sagde: »Ifølge højere ordre (Slebsager) har I fri i dag«. De radikale viste dengang ikke kongehuset stor respekt.

Hauge underviste i fysik, matematik (aritmetik og geometri) og regning. Vi brugte Ellingers Fysik, den havde tegninger: hvide streger på sort bund, en udmærket og klar tegning af en dampmaskine gav god besked om, hvordan den fungerede i princippet. Alle forklaringer fandt sted foran den sorte tavle med kridt i hånd. Ingen faglokaler med dyre instrumenter og forsøg med elektriske apparater osv. som nutildags. - Måske dog et naturhistorisk skab med nogle udstoppede fugle! Forsøgene indskrænkede sig vist til hjemme i køkkenet at se en spirende ært i et glas - efter opfordring af naturhistorielæreren. - Vi samlede også planter til botanikundervisningen. Det sidste gjorde jeg meget ud af, fordi den vildt voksende flora nu engang interesserede mig. Jeg havde en mægtig slæbning bag på cyklen de 4-5 km fra Gamst. Det var min tur, og læreren - Frederik Knudsen - klappede mig på skulderen. I dansktimerne, hvor jeg også befandt mig godt, havde vi ligeledes Frederik Knudsen. Han gennemgik ikke så lidt af den gamle klassiske litteratur efter tidens skik, således at vi blev godt bekendt med den uden at tygge drøv på personkarakteristik, miljøskildring, endsige klasseforhold i samtiden osv. Knudsen sagde f.eks.: »Til næste gang har I halvdelen af 2. akt af »Hakon Jarl hiin Rige« for til læsning hjemme. Så streg ud for de linier, jeg nu nævner, og lær dem udenad!«. I den følgende

Vejens realskole, bygget 1900, (sidste dim. 1963). I dag nedrevet.

time blev afsnittet gennemgået - læst højt, nogle blev hørt i handlingen. Vi blev fortrolige med Oehlenschlägers sprog, så blev det vor egen sag, om vi ved senere udvikling også kunne bliver fortrolige med hans lyriske storhed. - Således gennemgik vi folkeviser (Dronning Dagsmars død), Holberg (Jeppe på Bjerget og Erasmus Montanus), Baggesen (Kallundborg Krønike, som jeg lærte helt udenad og så at sige kan endnu i min 81-årige alderdom), Blicher (Hosekræmmeren), Paludan Müller (Den ottende Kunst), Chr. Winthers »Henrik og Else« osv. Hjemme i dagligstuen sad jeg søndag formiddag og læste Holberg, og han kedede mig nu alligevel. Først ved at se ham på scenen, gik han op for mig i al sin storhed og morskab. Drachmann var den sidste i rækken med »Ole Pil«, som jeg syntes var grov og uskøn.

Det skriftlige, stilene, manglede jeg altid stof til. Knudsen sad på katederet med hele bunken og gennemgik hver én. Han var ikke hård, men - hvad slår han nu ned på? Hvilke dumheder havde man begået? Jeg ville gerne citere vers. Var de rigtig valgt? Hvad kunne man nu blive gjort til grin for? Jeg

var nervøs. I en stil om skolegang og dagens gerning eller noget i den retning havde jeg citeret Grundtvig (hvem ellers, af ham sang vi jo altid hver morgen, hvem kunne bedre »signe Livets Skole«) - jeg havde skrevet hans ord fra »Morgenhanen atter gol«: - »gøre gavn, mens dagen går, prøve vore kræfter, visse på, at gode kår retter sig derefter« - for straks efter stilens aflevering at tænke: »ak, de gode kår«, det bliver nok udlagt som »at tjene penge«, »god stilling« eller lignende, noget så jordbunden - og jeg gik i skræk for kritiktimen, én for én blev stilene taget frem - den kom, og Knudsen greb min stil og sagde med et stort smil: »Ja, Friis vil gerne citere vers«, så gjorde jeg et lille tegn nede fra min plads, og glad blev jeg, da stilen øjeblikkelig blev lagt til side. Knudsen forstod straks!

Jeg husker ham endnu tydeligt sidde på katederet og læse højt af Heibergs »Aprilsnarrene«, som hørte med til det opgivne eksamensstof. Noget stort dramatisk talent var Knudsen vist ikke, men jeg morede mig nede på min plads ved at høre ham, hængende hen over katederet med hævet lang pegefinger, fremsige:

Karlen: Med forlov.

Trine: O, det er min moders gårdskarl!

Karlen: Jeg skulle hilse så flittigt fra madam Rar, og gratulere fruén med en kurv, som står herude.

Fru Bittermandel: Jeg takker mangfoldigt. Hvad er der i den?

Karlen: Et dyr, fire harer, tredive dusin østers, en skjeppe æbler og fem pund vindruer.

Fruén: O, hvilken udmærket artighed!
osv.

F. Knudsen flyttede senere til Slagelse. Blev gift dér og fader til Erik og Mogens Knudsen, kendt fra litteraturens verden.

For mig var alt dette opmuntrende. Med sprogene gik det så nogenlunde men ikke med regning og matematik. I disse

fag følte jeg mig langt nede. Min stedfader måtte hjælpe mig med hjemmeregningsstykkerne, som vi atter gennemgik med kridt i hånd foran den sorte tavle. Hauge sad på katederstolen, flyttet ned på gulvet, med stok i hånd og førte an, slog i gulvet med stokken og råbte højt, buldrende, som man siger, når jeg sagde dumheder og ikke kunne finde ud af de udspekulerede regnestykker. Gråden sad i halsen, og tallene flimrede på tavlen, og bevidstheden samlede sig kun om *ikke* at briste i en ydmygende gråd, lige før realeksamen, i hele klassens påsyn, alle kammeraterne nede bagved i dyb tavshed. - Det opdagede han også godt nok, slog om og blev venlig, forsøgte at glatte ud og trøste ved at spørge ud om den store gård derhjemme, som han nok har ment, jeg kunne være lidt stolt over.

Ak, jeg havde aldrig følt, den var stor, og min interesse for husdyr og landbrug var lig nul, mit kendskab som følge deraf også meget ringe. Når så venligheden slog ud i spørgsmål om, hvor mange heste og køer, vi havde derhjemme, vidste jeg naturligvis heller ikke det. Ja, jeg havde nok set karle komme ud af stalddøren efter et spand heste - selv slæbende på en tung hammelstok til en roevogn, men da havde jeg altid tænkt: godt at det ikke er min skæbne at gå dér. Det var den rene elendighed efter en sådan dag at komme ned i stalden på Hansens Hotel, at få overtræksbukserne på og komme i sadlen på den lille hvide russer og begynde hjemvejen ned gennem bygaden forbi Bruun-Møllers boghandel, Banken for Vejen og Omegn, mejeriet, og på modsat side var kontor for Kolding Folkeblad med udhængsskab for de vigtigste nyheder, skrevne på en plakat. (Mærkeligt nok husker jeg tydeligt, at jeg engang så skrevet: Forfatteren Herman Bang er i går død på rejse i Amerika. Det må have været den 30. januar 1912. Han havde optrådt på sine oplæsnings-turnéer også i Vejen, men jeg havde ikke set ham. Hvor meget jeg skulle komme til at sætte pris på hans digtning senere hen, tænkte jeg ikke på dengang). Videre gik det forbi kirken og Frederik d. 7's mindesten ved

Nørregade set mod nord fra jernbaneoverskæringen med højskolehjemmet til højre. Til venstre rejsestalden til Hansens hotel. Hotellet så dengang ud omtrent som nu. Stalden er nedrevet, her er i dag »Byens hjørne«. Boghandler Bruun-Møllers forretning lå i huset ved siden af højskolehjemmet. Huset med markiserne er manufakturhandler Mørks - senere Bruun-Møllers.

bykroen. Der stod indridset ud mod vejen: »Hans lyse Sind har lyst i Tider mørke, hans frie Vilje os vor Frihed gav«. Nu er indskriften vasket bort af - »regnets vinterflod«. - Ved at passere den store kampesten hver dag lærte jeg indskriften. Der var mange sådanne skoletimer, som beskrevet, der bragte mit humør langt ned. Var det mon værre for min kammerat fra Holsted? Til ham sagde Hauge, da han stod foran den sorte tavle: »Du har ikke mere forstand på det end flagstangen derovre i fotograf Poulsens have!«. Fælles skade, fælles trøst. Nu kan jeg tænke: det kan være, jeg havde godt af de skrappe ord, at jeg kunne tage mig sammen og være mere flittig. Tiden har næsten visket det ud. Ja, ja, »Gehabte Schmerzen hat man gern«. Og til den endelige eksamen fik jeg virkelig ug+ i regning, til min egen og Hauges forundring. Han trak mig så og sigte frem ved ørerne. Vi havde regnet opgaverne siddende

i den store teatersal på Hansens Hotel spredt ved småborde. Måske har sceneatmosfæren inspireret mig. Jeg fulgte altid med i, hvad der kom af turneer, så også ganske enkelte forestillinger, vi måtte jo køre derned fra Gamst om aftenen med hest og vogn til Vejen. Jeg husker Bjørnsons »Poul Lange og Tora Parsberg« med Betty Nansen som Tora. I Bruun-Møllers boghandels vinduer var ofte udstillet fotografier af de kommende stykkers scenebilleder. Engang studerede jeg billederne af »Der var engang« - og Hauge kom bag på mig og sagde: »Ja, det er nok noget for dig«. Jeg var på hjemvejen ned til stalden efter hesten, og han over mod hotelindgangen. Jeg ser ham efter skoletid skrå over legepladsen bort fra skolen med stokken hængende i den ene lomme af stortrøjen og pudsende sin næse i et hvidt lommetørklæde.

Hver vinter holdtes der skolebal i den store sal på Hansens Hotel. Der blev spillet komedie og bagefter danset. Et år var det »Aprilsnarrene«, som var indstuderet med Margrete Appel som Fru Bittermandel. Drengene flokkedes omkring indgangsdøren, og pigerne sad i hvide kjoler på bænkene langs væggen salen rundt - »in schönen Kreis«. Mine søstre Johanne og Dorthea var også med.

I sommeren 1911 gik jeg til konfirmationsforberedelse hos pastor Richter i Vejen Præstegård. Præsten kendte jeg fra gudstjeneste i Vejen kirke, til ham havde vi løst sognebånd! »Rugholm« i Gamst, mit hjem, var jo i Andst sogn. Præsten i Andst var »missionsk«, mens vi hjemme fra gammel tid altid havde tilhørt de grundtvigske. At gå i kirke hos en »missionspræst« eller sætte sine ben i et missionshus var en utænkkelig tanke dengang. - Konfirmandstuen lå i baggården til venstre for hovedbygningen. Der var adgang til den gennem det cementerede vaskerum, med gruekedel osv. Rummet var hyggeligt med bænke langs væggen på de tre sider, små firerudede vinduer ud til haven. Der sad vi, alle børnene fra Læborg og Vejen, og pastor Richter stod op midt på det tomme gulv ved et lille bitte bord. Han holdt i sin hånd »Sangbog for Konfir-

Vejen gamle præstegård, bygget o. 1850 af Peter Holdesen. I dag »Rolles Fabrikker«.

mander«, som han selv havde udgivet, og vi købte af ham for 50 øre. (Jeg har den endnu, 67 år efter, og hvor mange gange har jeg ikke fundet en sang i den, når jeg forgæves havde ledt i andre sangbøger!). Vi sang: »Alle mine kilder skal være hos dig« - af Grundtvig, og vi sad i to timer med et lille frikvarter, to gange om ugen, og hørte stille og andægtige på præstens gennemgang af trosbekendelsens enkelte sætninger i de tre trosartikler, kirkeårets højtider og søndage, dåb og nadver og fadervor. Dette skete i første time. I anden time førte han os ind i kirkerummet, i fantasien altså, ikke bogstaveligt - og forklarede os hver eneste ting i kirken, dens betydning, oprindelse osv. Historiker som han var, gjorde han det alt sammen interessant, ja, til tider næsten spændende. Jeg befandt mig udmærket i det stille rum med grøngylden sol ind fra haven - langt borte fra Realskolen. »Nu sidder de nok deroppe og beviser en sætning fra matematikken«, tænkte jeg, »godt jeg ikke er dér«.

Angående troens ord havde vi ingen tvivl, vi troede, hvad præsten sagde. En sådan »autoritetstro« står i Höfddings »Re-

ligionsfilosofi«, i et afsnit om trostyper, beskrevet og benævnt som en »kulsviertro«, tro på hvad andre siger uden at klargøre sig sin egen stilling til begreberne.

I frikvartererne slog vi os ned på plænen midt i præstegården: Læborgbørnene i én flok, Vejenbørnene i en anden, og jeg midt imellem. Jeg var jo fra Gamst. Præsten kunne vi se sidde inde i sit store bibliotek (som efter hans død blev købt af konsul Lauritzen, Esbjerg, og af ham skænket til Centralbiblioteket i Esbjerg) med bog for øjnene. Nogen inladende og munter og folkelig mand var han ikke, nogen betydelig teolog ikke heller, men en god grundtvigsk præst med sans for det historisk-poetiske. Præstefamilien havde nær tilknytning til Askov Højskole. Gudstjenesterne gennemførte han med fasthed og stil, hvert ord hørtes over den ret store Vejen kirke. I sin ungdom i studietiden i København havde han vist ofte siddet i Det kgl. Teater. I forsamlingshusene læste han smukt op, gode, altid alvorlige tekster, og han sås altid i parkettet i Vejen teater, når de rejsende selskaber kom med værdifulde stykker. Jeg husker ham læse højt, »Det gamle spil om enhver« af Hugo von Hofmannthal, som på denne tid netop blev spillet på Det kgl. Teater. Jeg hører endnu hans stemmes klang. Vi blev ikke plaget med udenadslæren af lange salmer, som tilfældet var dengang hos mange præster. Vi lærte dog tre salmer, en af Kingo, en af Brorson og en af Grundtvig. Af sidstnævnte: »Var I ikke gallilæer?«

Pastor Richters konfirmandundervisning mindes jeg endnu med stor taknemmelighed. Om grunden dermed var lagt for et virkeligt kristent liv, skal jeg ikke udtale mig.

Valdemar Rørdam har i sin smukke digtsamling: »Den gamle Præstegård« også omtalt konfirmandstuen: Hyrdedrengen vågnede op under

Slutningssalmens jubelbølge!
Blev i sindet blot en salme,
blot et suk af støvets bøn,
da var dagen ej forgæves.

Det er smukt og rigtigt udtrykt.

Den sidste dag før konfirmationen havde vi penge med, indsvøbt i papir, til præsten, 2 kr. eller sådan deromkring, et slags offer. Vi blev bænket om et stort chokoladebord i præstens spisestue, og vi drak chokoladen i dyb tavshed.

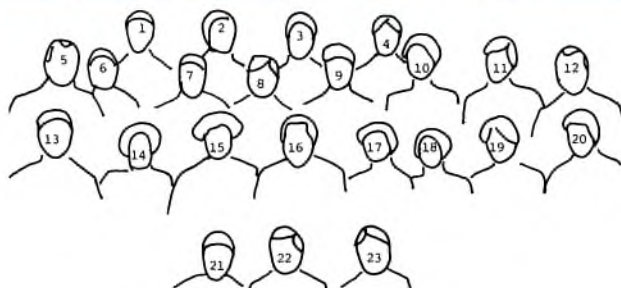
Konfirmationen fandt sted i Læborg kirke 3. oktober 1911, man skiftede forår og efterår mellem Vejen og Læborg kirke. Pastor Richter talte om: hvor der er en vilje, der er en vej, og omtalte en krig mellem Italien og Tripolis, som lige var brudt ud. Vi var alle opstillede i midtergangen, og præsten lagde sin hånd på vore hoveder, udtalte en velsignelse, og vi sang »Han som på jorden bejler« - og dermed var højtideligheden forbi. Vi blev ikke spurgt ud og aflagde ikke løfter af nogen art.

Efter konfirmationen tilbage til realskoleundervisningen - uden afbrydelse af religionspåvirkning tirsdag og fredag! Vinteren stod for døren 1911, og den omtalte lille hvide russerhest kom igen ud af stalden om morgenen, før det blev lyst. Skolen begyndte kl. 8. Når vi i skolen og i gennemgangen af folkeviserne kom til »Dronning Dagmars Død« og læste verset:

»Det da var den liden Smaadrenge,
han lod ikke længe lide,
han rykte Sadel af Bjelken ned
og lagde på Ørs hin hvide,«

- måtte jeg tænke på min egen, som var genstand for nogen opmærksomhed blandt kammerater og i Vejen by - kun ikke fra min side. Jeg syntes, den var et ganske selvfølgelig befordringsmiddel ad vinterens sølede og ujævne veje. I skoletiden stod den opstaldet på Hansens Hotel. Det skete, at et par af mine kammerater gik med om i stalden for at se mig stige til hest med sadel og stigbøjler og store overtræksbukser. De syntes vist, at jeg kunne sagtens - men for mig var det bare en træls tur. Den kunne aldrig løbe stærkt nok hverken hen eller hjem, et par gange skete det, at den snublede på forbenene, og jeg slog en kolbøtte ned over halsen på den og sad i pløret endda midt på hovedgaden i Vejen by. Engang kom en inde-

haverske af en fødevareforretning ud i en dør, iført et stort hvidt forklæde, og spurgte deltagende: »Slog du dig da ikke?«. Det gjorde jeg ikke. Godt beskidt blev jeg. Det var før asfaltens tid. Så snart foråret kom, tog jeg cyklen. I hestesadlen var jeg hævet mere op og havde godt overblik over grøftekanter og de små forhaver med alle de forskellige blomster, som groede dér. Det ærgrede mig dog, at jeg aldrig blev fotograferet - til hest! Hesten var et befordringsmiddel mellem Gamst og Vejen, skrev jeg, og det var den for mig dengang. Senere, da disse fire realskoleår for længst var overstået, dukkede samme hest atter op i min erindring som en samvittighedsanklage. Plejede jeg den med tilbørlig omhu? Jog jeg på den på hjemvejen for at få den over i galop et kort stykke vej? Jeg lod den suse ind ad gårdsleddet, når jeg ud på eftermiddagen, den mørke vinterdag efter fire, kom hjem - så hen over gårdspladsen, som tit var fyldt med stinkende røg fra petroleumsmotoren ovre ved laden - ind i stalden, op i båsen, sadlen af og krybben fyldt med hakkelse, uden kærtegn eller et stykke brød. Jeg vidste ikke, at en hest skal have en lille portion foder ofte. Jeg skyndte mig ind og sad snart efter med lektiebøgerne i den lune stue, bedstemoders forhenværende stue, med sofa og mahognibord. Så så jeg ikke til hesten før den næste morgen. Den havde da stået og savlet i alt for meget hakkelse. Alligevel, den var god at sidde på, når det om morgenen gik ad Vejen til, oftest i skridtgang. Jeg iagttog alt i naturen, de bølgende blade af vandplanter på bunden af Vejen å, de høje kongelys i Gamst, på diger og grøftekanter enten det så var fra cykel eller hest. - Mit udseende som rytter skænkede jeg ikke en tanke. I den isnende kulde i klar luft, en vinterdag, havde min moder udstyret mig med et tykt halstørklæde: Halvanden meter langt, 30 cm bredt, sennepsfarvet slags sjal med *klunker* på langsiden - svøbt rundt om halsen, så hovedet stak op af et helt lille bjerg af klunker - jeg må have set latterlig ud op gennem Vejen bys hovedgade. Ingen sagde noget derom eller drillede mig. Min hest havde jeg i fred. Dog var der engang

Vejen Realskoles afgangshold 1913.

1. Anders Kristensen Vaaben.	9. Lorenz Borst Lauritzen.	17. Marie Worm.
2. Lærer Bønnelycke Andersen.	10. Lærerinde ?	18. Emma Ragnhild Møller.
3. Oscar Christen Thura Dahl Wagn.	11. Niels Kristian Nielsen.	19. Lærerinde ?
4. Gunnar Grand.	12. Lærer, kandidat Hansen.	20. Georg Lund.
5. Lærer Frederik Knudsen.	13. Morten Gundesen.	21. Holger Jacobsen.
6. Prode Odsbjerg.	14. Else Kirstine Hansen.	22. Søren Peter Andersen.
7. Morten Søgaard.	15. Fru Hauge.	23. Aage Nissen Petersen.
8. Friis Legardt Skov.	16. Realskolebestyrer Hauge.	

en sang, som var digtet til bordet ved en afslutningsfestlighed efter eksamen, og hvori vi hver i klassen fik et par ord. Om mig stod der: »Friis sin Rosinante hjemad travet«, Rosinante, opdagede jeg først senere, var navnet på Don Quijotes hest - javel så - ligheden var træffende. »Ridderen af den bedrøvelige skikkelse«, som Cervantes romanhelt benævnes - gik jeg ind i billedet, måtte det være som idealistisk fantast i modsætning til den snusfornuftige realskole?

Holger Jacobsen fra Damgaard og jeg cyklede sammen det første stykke af hjemvejen - byen ud. Det hændte, vi satte cyklerne ved bager Trams' gavl ved kirken og gik ind i butikken og spiste en 5-øreskage. I middagsstunden sad vi i et klasseværelse og spiste vor medbragte mad sammen med et par kammerater - »together« - fra Brørup og Holsted. Alle fra byen gik ellers hjem til middag, kosteleverne spiste jo hos Huges ovenpå, hvor de vist var i gode hænder hos den rare og venlige fru Hauge. Jeg ser hende komme op fra kælderens med et fad benløse fugle - det var i eksamenstiden - censorerne blev sikkert også godt beværtet. Så snart vi var overladt til os selv i klassen, greb en dreng fra Holsted straks kridtet, gik op til den sorte tavle og tegnede uartige tegninger - med klud i hånd - hvis der hørtes skridt af en lærer i farvandet! - Jeg spiste rugbrød med margarine og sveskemarmelade. Efter hjemkomsten ud på eftermiddagen spiste jeg til middag, siddende i dagligstuen ved den nederste ende af det store hvidskurede bord, med langbænk under vinduerne, en stor sort pande med stegeflæsk, kartofler og »duels« blev trukket ud af ovnen i køkkenet og sat frem. Så læste jeg lektier resten af dagen, siddende alene i en lun stue, det vil sige: jeg faldt ofte hen i »vågne drømme« - alt for ofte. Jeg ville gerne smutte bort fra lektierne og læse »romaner« i stedet. Det enlige bogskab i havestuen blev gennemrodet. De mange dyrskuekataloger, nogle landbrugsbøger, »Svinets Røgt og Pleje« blev straks vraget, ligeledes »Opfindelsernes bog« i store smukke brune bind med fine træsnit. Jeg fandt i stedet »Saxos Danmarkshistorie« i Grundtvigs oversættelse, en roman af Dickens, »Kirkeklokkeklangen i den norske Dal« af Vilhelm Birkedal, indbunden sammen med »Mens myrterne visner«, »Musen« af Thyra Jensen, »Violin« og »Guldregn« af Jenny Blicher-Clausen, »Æ Bindstouwe« af Blicher, »I Storm og Stille« af Drachmann, »Adam Homo«, Andersens »Eventyr« i de to jubilæumsbind, Ibsens »Lille Ejolf« og mange flere. I bunden af skabet lå nogle »Juleroser« - hefter fra før og efter 1900, hvis indhold om

teater, litteratur, malerkunst jeg undersøgte til bunds, og hvis indhold for bestandig nedfældede sig i min erindring. Det var før folkebibliotekernes tid, så den nemme adgang til læsning havde vi ikke.

Juli 1913 blev vi færdige med præliminæreksamen (alm. forberedelseseksamen). I slutningen af juli besøgte jeg på en lang cykeltur min stedfaders familie i egnen om Nørre Snede, den første dag var en meget varm dag. Det var den dag, den store jernbaneulykke ved Bramming fandt sted, hvor den kendte P. Sabroe blev dræbt.

Alle billeder er stillet til rådighed af Lokalthistorisk Arkiv for Vejen kommune. Forfatter og redaktion takker arkivleder J. Wilh. Rasmussen for velvillig bistand.

Friis Legardt Skov, født 1896, pens. overlærer. Hjertingvej 56, 2. sal, 6700 Esbjerg.

Har i Fra Ribe Amt 1978 skrevet artiklen Fra Gamst o. 1900.

Fra konsumtionen i Varde

Af H. K. Kristensen

Konsumtionen var gamle dages moms. Fra engang sidst i middelalderen var der lagt en afgift på visse levnedsmidler, navnlig på øl og vin. Den kaldtes accise eller blot sise, og da konsumtionen også var en forbrugsskat på levnedsmidler, som opkrævedes ved købstædernes porte og havne, gik navnet fra accisen over på den nye skat, så man talte om accisebetjente og acciseboder, selv om det var konsumtionen, det drejede sig om.

Den første konsumtion indførtes 1657, 21. juli, med ualmindelig mange sukkersøde forklaringer og bedyrelser for at skaffe penge til den påtænkte krig mod Sverrig. For at man lettere kan se, hvad det egentlig drejede sig om, gengives her § 2 i forordningen, der angiver taksterne:

»Af alt hvis som udi købstederne indkommer til at slachtis eller forbrugis, det vere sig af hvem eller til hvis brug og behov det vere kand, skal gifvis som følger.

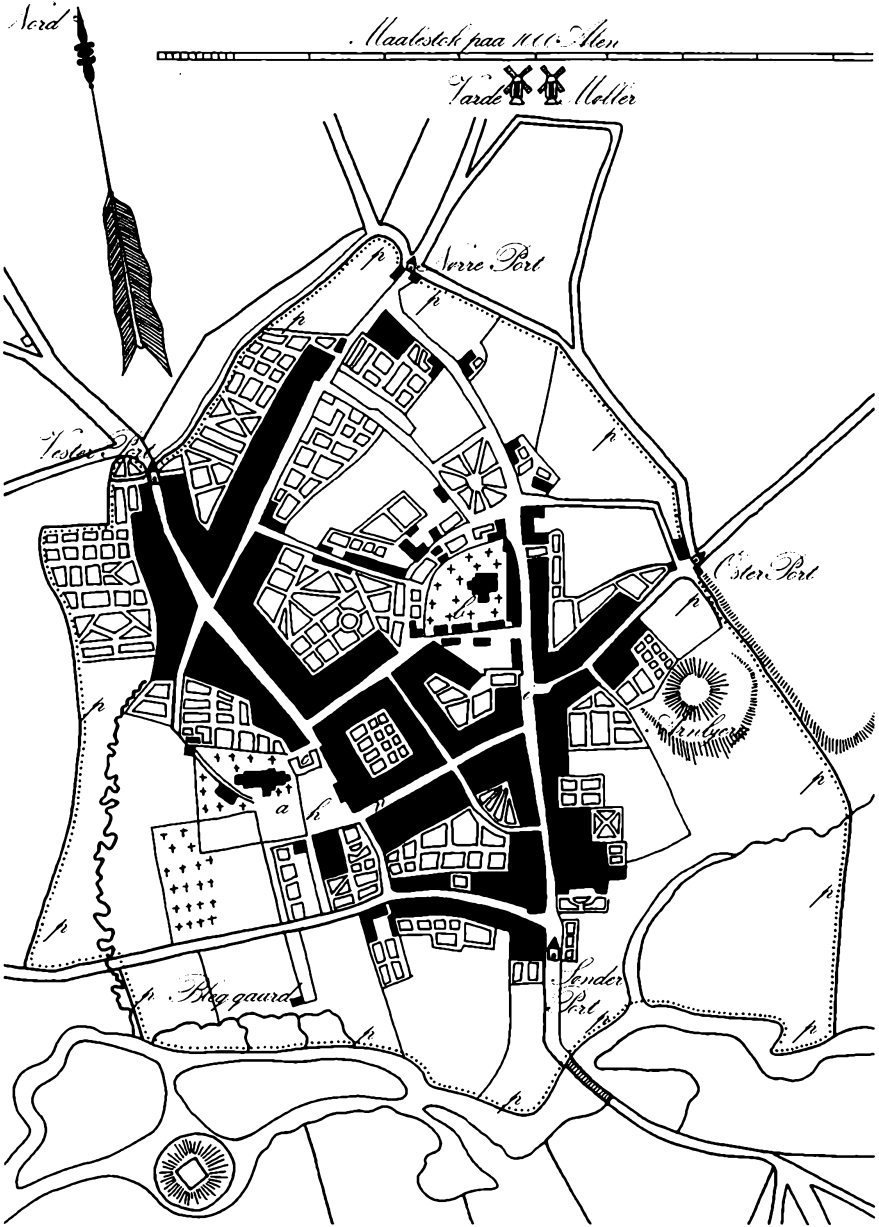
af en ox	1 rixdlr.
af en koe	3 mrk.
af en kalf gammel $\frac{1}{4}$ aar og derunder	12 sk.
af 1 svin	12 sk.
af et faar eller lam	6 sk.
af kiød, som slachtet i købstederne at selgis indføris, half saa meget.	
af hver tønne saltet kiød, som i købstederne indføris	1 sl. dlr.
af 1 kalkonske hane eller høne	4 sk.
af 1 gaas	1 sk.
af et par ender	1 sk.
af et par høns	1 sk.
af et par duer	1 sk.
af huer tønne roug, hvede eller biug samt 2 tønner arre, som maalis (males) i mel eller gryn	1 mrk.
af hver tønne malt som maalis	1 mrk.
af 1 tønne erter	1 mrk.
af 1 otting smør	12 sk.
der efter af store eller mindre vect.	
af 1 lispund ost	2 sk. *)

*) 1 rixdlr. (rigsdaler) = 6 mrk. (mark), 1 mark = 16 sk. (skilling). 1 sl. dlr. (slettedaler) = $\frac{2}{3}$ rigsdaler. Arre = havre. 1 lispund = 8 kg.

Disse takster blev flere gange forandret, men princippet var det samme. Efter Carl Gustavkrigene blev skatten som lovet afskaffet, men kort efter indført på ny, (1671). Og så havde man denne skat i mere end 175 år. Den sidste dag i året 1700 kom der en forordning, der sammenfattede konsumtionen og »de 4 species« (vin, brændevin, salt og tobak, dvs. den gamle accise) og gav regler om terminsskat, folkeskat, om afgifter af kroer og den egentlige konsumtion, »portkonsumtionen«, som den kaldtes, da den betaltes ved købstædernes porte.

For kontrollens skyld var købstæderne omgivet af et hegn, mest diger, »volddiger« kaldtes de i Varde, eller med grøfter. På vedføjede kort over Varde, tegnet ca. 1835, ser vi hegnet, konsumtionslinien, angivet med en prikket linje. Mod syd følger den åen, hvorved Sønderport, der, selv om den lå ensomt lidt uden for byen, dog lå et stykke inden for skellet. Fra åen gik hegnet så mod nord uden om Arnbjerg, hvor nu Trappehusene er, og hvor der antagelig var en grøft, hen til Østerport ved Vejle landevej, derfra fortsatte linien som et højt dige eller vold langs med og inden for en vej, der naturligt nok fik navnet Nørrevold, og som for længst er blevet en gade med samme navn, hen til Nørreport ved Ringkøbing landevej. Derefter bøjede konsumtionslinien mod sydvest uden om nogle haver til Vesterport med udfaldsvej til Vester herred og kysten. For at kunne gå uden om en anden gruppe haver dannede hegnet en knækket linie, hvorefter det gik mod syd til åen. Disse hegn var rejst for at standse kreaturerne og konsumtionssnyderes frie fart. Hver borger skulle vedligeholde sit stykke. I pløje- og høsttid brød man blot hul på diget, »hvor samme af gammel tid haver været« for at komme ud med redskaber og gødning eller ind med kornet. Derefter skulle

Tegning af udsnit af kort over Varde ca. 1835. Opmålt af C. Heinen, afkopieret af U. P. Haahr. a. Store kirke (Jacobi). b. Lille kirke (Nicolaj). c. Rådstuen. h. Torvet. i. Skovbogade. k. Østergade. n. Kræmmergade. p. Konsumtionslinien. De sorte partier angiver bygninger med og uden gårdsplads. →

hullet lukkes, eller man skulle holde et »stændigt« led på stedet. At volddigerne alligevel ikke kunne forhindre smuglerier har jeg nævnt eksempler på i Fra Ribe Amt 1971. Et »stændigt« led var der over Pramstedvejen, der førte ud til Vardes havn ved Pramstedet. Varerne, som lossedes dér, skulle dog være fortoldet i »Vardes toldsted udi Hjerting«. Borgerne havde selvfølgelig fri adgang til byens havn, men for at komme gennem leddet, måtte de vær's'go låne nøglen til bommen hos ejeren af gårdsmarken, dvs. en del af den gamle kongsgård Vardehus' jord, som vejen gik hen over. Der er nok også trukket kreaturer på græs ud af dette led, skønt de egentlig skulle gennem en af portene. Vi ved, at i Ringkøbing havde nogle fiskere deres får gående på noget magert græsland ved fjorden, og man fandt det urimeligt at forlange, at de skulle trækkes gennem porten. En toldbetjent, Børge Thorlacius, der var mere end almindelig tjenstivrig, konfiskerede fårene, når fiskerkonerne kom trækkende med dem langs fjorden, hvorved toldinspektøren fik et grueligt vrøvl, og fiskerne blev så rasende, at de bankede Thorlacius.

Lige så lidt som volddigerne var fæstningsværker, havde portene heller ikke svære tårne, men kun en bom eller led, der kunne standse trafikken. Der var 4 med navne efter verdenshjørnerne. Ved siden af hver bom var der en accisebod, hvor en accisebetjent opkrævede konsumtionen. Husene kaldtes også bomhuse. Gamle brandtaksationer giver kortfattede beskrivelser af bygningerne. I en taksationsforretning 1799 nævnes »Ved Østerport. Jørgen Nielsen Muff. Et hus i sønder og nær, 5 fag 12½ alen vid, 1 etage høj, grundmur, teglhængt, til indværelser, vurderet til 280 rdl.« Dernæst følger i listen: »Nørreport. Hans Nielsen, lejevåning. Et hus i sønder og nær, 3 fag, 7¾ alen vid, 1 etage høj, grundmur, teglhængt, til indværelser, vurderet til 120 rdl.« Ejeren avlsbruger Hans Nielsen boede i øvrigt i sin gård i Skovbogade (Storegade), som adskillige andre ejede han huse, som han lejede ud for på den måde at frugtbar gøre en kapital.

Accisebod ved Østerport. Herren i havelock og høj hat er literaten Ludvig Murtfeldt.

Ved en taksation 1818 havde prokurator Hans Bachs enke den sydligste gård i Skovbogade. Hertil hørte »et hus i sønder, 3 fag, bindingsværk, tavlmur, tegltag, til accisebod, vurderet til 190 rbdlr.« Det lå på vestre side af gaden og var boden ved *Sønderport*. - Det er åbenbart *Vesterports* bomhus, der samtidig nævnes som liggende i Hospitalsgades (Vestergades) sydlige side næst efter hospitalet (den ældgamle middelalderlige stiftelse). Bodens lå, hvor Ford i mange år har haft domicil. Taksationen omtaler kun stedet således: »Niels Kirkemans lejehus, grundtakst nr. 160. En længe, 3 fag, grundmur, tegltag, til stue, kammer og køkken. Vurderet til 480 rbdlr.« Selv boede Kirkeman på den anden side hospitalet i en vinkelbygning på i alt 22 fag, omfattende både stald og lade.

Accisehusene var alle små, de tre kun på 3 fag, men solide bygninger af grundmur, undtagen boden ved Vesterport, der var af bindingsværk, men dog med tavlmur, og alle havde tegltag, mens mange andre bygninger i staden endnu dengang

Accisebod ved Nørreport.

havde stråtag. Bodene ved Østerport var langt den største på 5 fag, og det var $12\frac{1}{2}$ alen vid. Huset står endnu, dog i stærkt ombygget og ændret skikkelse, som Voldsti nr. 1.

I den førnævnte forordning fra 1700 bestemmes det bl.a., at af varer, som blot føres igennem byen, skal ikke svares konsumtion. Videre hedder det: »Befindes nogen at begå underlæb til kongens rettigheds formindskelse, enten med varernes aflæggelse uden for porten eller hemmelig fordølgelse i carosser og vogne, hør-, halm- eller sandlæs eller i sække og klæder og ej alting oprigtig angiver og consumption deraf erlægge«, da skulle varerne konfiskeres og forfalde til den, som opdagede det. Betjentene blev derfor særdeles omhyggelige posekiggere. I Ovtrup kaldte man i forrige århundrede en særlig nysgerrig mand »æ betjænt ve æ Væsterpurt!«

For at konstatere om der var noget fordulgt i hør-, korn- eller sandlæs, havde betjenten en »søger«, en jernstang, han kunne jage ind i læsset for at mærke, om den skulle støde på noget mistænkeligt. I hver af de 4 boder fandtes en sådan søger. Sluttelig har man i alt fald ved en af boderne benyttet en fin kårdestok, dvs. en lige kårde i spanskroers skede, der kunne

Accisebod ved Sønderport.

bruges som en uskyldig spadserestok. Fæstet afsluttedes med en pyntelig knap og havde et hul til læderstrop. Den er nu havnet på Varde museum. I Ribe kunne betjentene sagtens klare arbejdet i 1700-tallet, for da var der til stadighed en underofficer stationeret i hver af byens porte. De hjalp med at holde orden. Den egentlige grund var dog den, at de skulle påse, at ingen soldater tog ud af byen uden pas. Skønt det udtrykkelig var fastslået, at alle porte måtte bruges, når man ville ind eller ud af byen, skete det dog i Varde, at en port til stadighed var lukket. Det skyldtes, at konsumtionen var udforpagtet til den mægtige og myndige borgmester Laurids Thordsen, der også var en grisk herre, og for at forøge overskuddet af forpagtningen lukkede han Østerport og henviste trafikken til Nørreport. Derved sparede han en accisebetjent. Den følgende forpagter, rådmann Laurids Nielsen, brugte samme trafik. Til sidst kom sagen dog for retten, og 1720 blev Østerport atter åbnet.

I ældre tid var det almindeligt, at købstæderne rundt omkring havde konsumtionen eller en del af den i forpagtning. 1663 havde Varde (borgmestre og råd) forpagtet maltaccisen

Accisebod ved Vesterport.

for 35 rdl. Pengene blev ikke betalt til tiden. Tolderen Jac. Bjørnsen havde »tit og ofte gjort anfordring«, men pengene kom først, da han for længst havde indsendt hele toldregnskabet. Det var jo under forarmelsen efter Carl Gustavkrigene.

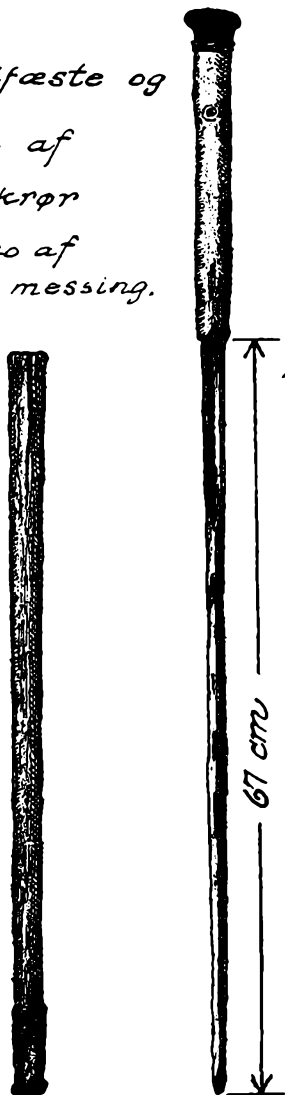
Ifølge en forordning af 15. okt. 1778 skulle der ligge et eksemplar af konsumtionsforordningen og tariffen samt et sæt segl og stempler hos betjentene. Året efter blev en del af dette sendt til Varde. I 1790-erne gennemførtes en større omordning af tjenesten ved adskillige toldsteder. Man tilstræbte en kombination af told- og konsumtionsadministrationen og samtidig en adskillelse af inspektions- og kassererforretningen. I 1794 kom turen til Hjeriting, hvor der hidtil havde været følgende overordnede tjenester: 1) konsumtionsforvalteren i Varde, 2) toldereren i Hjeriting og 3) strandinspektøren. Der blev atter tre overordnede: 1) told- og konsumtionsinspektør i Varde, 2) toldereren i Hjeriting og 3) strandinspektøren. Den gamle tolder Michael Müller i Hjeriting tog afsked ved denne lejlighed (se Zise 1979, nr. 1), mens konsumtionsforvalter Jes Mulvad i Varde fortsatte i det udvidede embede.

Håndfæste og
skede af
spanskør
Dupsko af
messing.

Sølv(?)figur i hånd-

fæstets hornknop.

67 cm

J.B. 79.

Kårdestok, brugt som søger. Tegning af Jørgen Bruun.

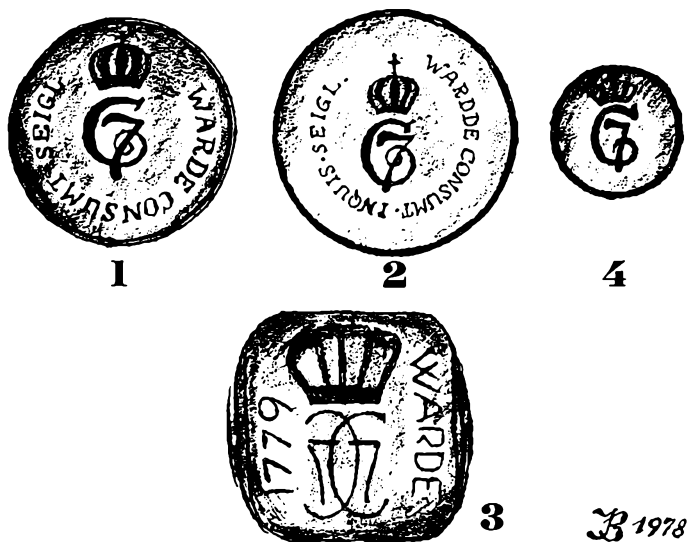
Han indsendte 1803 en fortegnelse til generaltoldkammeret over materialerne ved konsumtionen i Varde. Af den fremgår det, at der i hovedkontoret fandtes en stor vægt med jernbalance og 11 lodder, 2 *jernbrændere til kvægets ud- og indbrænding*, 1 kornskæppe og et træskilt, 1 *konsumtionssegl til brug på kontoret* (1), 1 *konsumtions inkvisitionssegl* (2), 1 *segl til stempling af malesedler* (3). Disse tre segl havde man fået 1779. Endvidere var der eksemplarer af told- og konsumtionsforordningen og 3 eksemplarer af de nye forordninger for embedsmænd og underbetjente og forordningen om tillægsafgift til et skatkammerfond.

Ved hver af de 4 porte fandtes en justeret skippunds bismervægt med stang, lænke og reb, *et jernstempel til milesedler* (4), *en jernsøger*, et træskilt samt eksemplarer af de allerede nævnte forordninger. Ved Sønder- og Nørreport havde man desuden en lygte. - Mulvad demonstrerede seglenes og stemplets tilstedeværelse ved at forsyne indberetningen med laksegl, hvortil de var benyttet. Efter disse er vedstående tegninger udført.

Nr. (1) *konsumtionsseglet* skulle bruges ved alle forretninger, til alle breve og dokumenter, og så gav det frihed for porto til generaltoldkammeret.

Nr. (2) brugtes, når der blev foretaget *inkvisitioner*, og det konfiskerede forsegledes.

Nr. (3) benyttedes ved udstedelse af *malesedler*, kaldtes også *møllesedler*. En sådan stemplet seddel var bevis for, at konsumtionen var betalt af en portion korn til møllen. Alle købstadbeboere skulle betale denne afgift, når de skulle have noget malet i mel, gryn eller skrå (knust eller grovmalet korn), hvorimod »bønderne og almuen på landet« var fri. Hver borger måtte selv personlig eller ved egne folk og ikke ved en soldat eller anden tilfældig person stille på kontoret og opgive kvanta og lade møllesedlen følge med kornet til møllen. Mulvads protokol er ordnet efter svinekorn, til brændevin, til mel, til gryn og malt til øl. Vi nævner de først indførte poster for

3 segl og et stempel fra Varde konsumtion. 1/1 størrelse. Tegning af Jørgen Bruun. 1. Konsumtionssegl. 2. Konsumtionsinkvisitionssegl. 3. Segl til malesedler. 4. Stempel til milesedler.

januar 1779: Jeppe Bertelsen 3 skp. rug, afgift 12 skilling, hospitalet 4½ skp. byggryn, 0 skilling, kancelliråd Heegaard (byskriveren) 4 skp. til øl, 32 skilling, justitsråd Bloch (byfogeden) 6 skp. rugmel og 3 skp. til øl, 48 skilling. Endnu 86 skulle have malet i denne måned, selv enlige gamle skulle have lidt til øl og mad. For at forhindre hjemmemaling blev det forbudt at have håndkværne i købstæderne, kun sennepskværnen var tilladt!

Smugleri og drilleri var »posekiggerne« jævnlig udsat for. Ludv. Murtfeldt, der var født i 1838, skrev i en avisartikel, at smugleri og bataljer hørte »så at sige til dagens orden«. Det var vel nok overdrevent sagt, men begge dele skete i alt fald ret hyppigt og vel især med malesedler. Der optrådte da i reglen to personer, den ene viste sig med en pose med noget i, det var kun sand, og mens betjenten løb efter ham, smuttede den

anden ud til mølleren med kornet, malesedlen skulle ganske vist have været med, men da mølleren næppe var nogen ynder af betjenten eller af alt det malervæsen, har han nok betjent kunden. Murtfeldt fortæller en historie om en betjent Banned Hermansen, som en aften havde taget drejer Hans Svarrers dreng med boghvedegryn, som skulle smugles ind. Drejeren hævnedes sig på den måde, at han en dag derefter udefra kom bærende med en sæk gennem porten, nægtede at standse, men løb med sækken og med den råbende accisebetjent efter sig hen til torvet, hvor drejeren lod sækken glide over kirkegårdsdiget, og mens betjenten ville anholde byttet, krævede drejerens dreng ud af sækken, omgivet af et opløb af leende tilskuere! - Ja, så grundigt brugtes drilleriet, at for København måtte regeringen ligefrem udstede en plakat om, at ingen måtte »usømmelig begegne told- og konsumtionsbetjentene« - det gjaldt også skælds- og ukvemsord.

Nr. (4) var stemplet til *milesedler*. De brugtes, når vognmænd og fragtmænd skulle betale milepenge, 4 skilling pr. mil for et par heste. Et par gange blev taksten sat i vejret, inden milepengene afskaffedes 1829.

Aftryk af de to »*brændejern til kvægs ind- og udbrænding*« fandtes ikke i protokollen eller indberetningen. Men der kunne være god brug for dem i Varde, hvor så at sige alle borgere drev landbrug, og desuden handlede mange af dem med kreaturer. Alt hornkvæg, som indførtes i stalden enten til slagtning eller for at leve, skulle fra porten sendes til hovedkontoret med en passerseddel, og dér skulle dyrene brændemærkes på det ene horn. Kort efter resolveredes det dog, at sådant kvæg, man kun agtede at opstalde en tid, frit kunne indføres, imod at udførselen senere bevistes.

Af de dyr, borgerne selv havde tillagt, skulle der svares *græsgangspenge*. De skulle betales inden 14 dage før mortensdag (11. nov.): 24 skilling af en hest, okse eller kvie, 4 skilling af et svin, får og ged. Drejede det sig om et oldensvin, skulle betalingen først falde, når svinet slagtedes. Da kvæget i sommertiden daglig blev drevet ud og ind af portene til jorderne

uden for volddigerne, kunne der indsmugles kreaturer i byen uden betaling af konsumtion. For at forhindre dette skulle også alle dyr, tillagt af borgerne selv, brændes på hornet eller mærkes i øret. 14 dage efter mortensdag skulle konsumtionsforvalteren ved hjælp af sit kvægregister konferere med enhver, der ejede kreaturer, og således konstatere, om det opstaldede antal passede, og ligeledes ved Philippi Jacobi (1. maj), når dyrene skulle på græs. Konstateredes der uregelmæssigheder, vankede der svære bøder.

Et par regnskaber over den Varde konsumtion viser, hvad disse afgifter kunne beløbe sig til som *indtægt for staten*. Det gælder årene 1783 og 1803. Først nævner vi 1783: Maleværket 1158 rdl. - (1803) 1043 rdl., afgiften i porten 589 rdl. - 593 rdl, ved indførsel af levende kvæg 45 rdl. - 39 rdl., ved kvæg tillagt i byen 11 rdl. - (er ikke nævnt i regnskabet 1803), milepenge 52 rdl. - 26¼ rdl., græsgangspenge 113 rdl. - (ikke nævnt 1803), af det i byen slagtede kvæg 68 rdl. - 55 rdl. - Af malepengene kom omtrent halvdelen fra korn til brændevinsfremstilling (347½ td.) i 1803. Fra regnskabet 1783 kan nævnes indtægtsposterne: folkeskatten 37 rdl., kopulationspenge 8 rdl., stemplet papir 3 rdl, forhandlingsafgift af tobak 8 rdl., afgift af salt 65 rdl. 67 skilling. 1803 er der desuden følgende post: »Fra kommissionen for de 2. april qvæstede 180 rdl.« Beløbet er en del af de frivillige bidrag, der i alt kom til at udgøre 2½ td. guld og indsamledes som en hjælp til de sårede og de faldnes efterladte fra slaget på reden 2. april 1801, dette mærkelige slag, der kom til at betyde en opvågning i dansk digtekunst og åndsliv og en vækkelse af folkets national- og enhedsfølelse.

Udgifterne drejede sig først og fremmest om lønninger. 1803 fik kassereren 130 rdl., overbetjenten 100 rdl., toldinspektøren 65 rdl., toldkassereren 24 rdl. + tillæg 5 rdl. 46 skilling, toldoverbetjenten i Hjørring 104 rdl., 6 underbetjente i Varde fik hver 1 rdl. 16 skilling i ugentlig løn, i alt årligt 364 rdl. Desuden fik told- og konsumtionsbetjentene i Hjørring og Varde 25% af toldintradernes overskud til deling.

Og der kunne falde noget af til dem ved konfiskationer. Hertil kom så huslejudgifter:

Hovedkontoret	18 rdl.
Boden ved Sønderport til de derudi kvarterede to betjente	13 rdl.
Bod og hus for en betjent ved Nørreport	14 rdl.
For 1 betjent ved Østerport	5 rdl.
For 1 betjent ved Vesterport	5 rdl.
For en 6. betjent	5 rdl.
Lønninger og leje blev da 852 rdl. 80 skilling.	

Der var købt bøger og journaler, og der var betalt lys og varme i hovedkontoret, Sønder- og Nørreport for omkring 10 rdl. hvert sted, men til »en anden betjent« (vel ved Vesterport) 6 rdl. 48 skilling. Og så var der givet hospitalet i byen 10 rdl. For ind- og igen udførte kreaturer var der tilbagebetalt 8 rdl. (1 rdl. pr. ko), købmændene Tranberg, N. Thorsen og løjtnant Schultz havde fået tilbagebetalt 75 rdl. 38 skilling for videresendte varer.

På landet svarede man hartkornsskat, og var ved betalingen ikke plaget af samme omstændige ordning som i byerne. Forskellige skatter som folkeskat, kopskat (af tysk Kopf), kopulationspenge ved visse vielser m.m., som ikke er nærmere omtalt i ovenstående redegørelse, skønt de egentlig var knyttet til konsumtionen, skulle også svares på landet. Men dertil krævedes ikke hele det apparat som hos portkonsumtionen. Netop denne skattelov var med til at gøre skellet mellem land og by tydeligere. Den var med til at gøre købstaden til en lille verden for sig, forskellig fra landmændenes.

KILDER

Hovedkilden er Varde toldregnskaber, navnlig pakkerne 11, 12, 13 og 16 samt 1662-82. Desuden Corp Const Dan VI 326 ff. Schous forordn. nævnte år samt V 398. Varde brandtaksationer B82 g-6. Hardsyssels årb. 1943 91. Fra Ribe Amt 1971 655 f. Ribe Bys Hist. 1730-1820, 1. halvbd. 215.

- Jeg takker pens. førstelærer Jørgen Bruun, der har været så venlig at skænke sine smukke tegninger til denne artikel.

Torstenssonskrigen 1643-45 og kongetienden af Seem, Vilslev, Hunderup og nogle andre sogne i Riberhus len

Af H. K. Kristensen

Uden krigserklæring overskred den svenske hær under anførsel af Lennart Torstensson den 12. december 1643 Danmarks sydgrænse efter ordre fra det svenske riges styrer Aksel Oxenstiärna. Den 10. januar 1644 kom den første trop, en større afdeling hestfolk under kommando af generalmajor Willenberg og oberst Israel Isachsen til Ribe.¹

Byen havde gennem flere måneder forrige år haft indkvartering af danske fodfolk, men disse var kort før svenskernes ankomst afmarcheret fra staden. Byen måtte naturligvis overgive sig og love at betale en brandskat på 6000 rdl. Snart kom endnu større styrker, og nye brandskatter fulgte.

Fjenden besatte Riberhus, hvor beholdningen af korn blev deres bytte. En del af kornet solgte de i byen, og andet brugte de til at fodre deres heste med.

Med enkelte korte intervaller var Ribe under svensk besættelse og herredømme til 24. september 1645, til mere end en måned efter fredsafslutningen. Her skal byens såre omskiftelige skæbne under denne krig ikke nærmere omtales. Blot en enkelt detalje: Hvordan gik det med den kgl. korntiende,² der skulle afleveres i 1644, da fjenden regerede her? Blev den også leveret til og forbrugt af fjenden?

Lensmanden har fundet det nødvendigt at bilægge sit regnskab for 1643-44 med bilag, der giver oplysning om dette, og det giver samtidig nogen oplysning om tilstanden i en række landsogne. Det var endnu i Jyske Lovs tid, de retsgyldige dokumenter er tingsvidner, udstedt på herreds- eller birketing efter en så fyldig formel, at det næsten kan knibe et nutids-

menneske at fatte meningen. Jeg vil derfor kort gennemgå det første, før det gengives. Det er birkefogden og 3 sandemænd (nævninger), der udsteder dokumentet og bevidner, at slotsskriveren på sin husbonds vegne fik et tingsvidne (bevis for), at »dannemænd« (retsvidner) aflagde ed på, at de så og hørte, at slotsskriveren spurgte kirkeværgerne for Seem kirke om, hvordan det forholdt sig med kongetienden, og herpå fik han et klart svar.

Anders Nielsen i Siemb, foged til Lustrup birketing,³ Poul Christensen i Hømb, Eschild Jensen i Lustrup og Anders Jepsen i Hømb, sandemænd i for^{nc} birk gør vitteligt, at år 1646 tirsdagen den 27. oktober paa for^{skr.} ting for dom var skikket velagt og forstandig mand Jørgen Pederssen, slotsskriver på Riberhus⁴ på sin husbonds, erlig og velb. mand Gregers Krabbe til Torstedlund, Danmarks Riges raad og kgl. Mayests. befalingsmand paa Riberhus, hans vegne, som eskede, begærede og fik et fuldt tingsvidne af 8 dannemænd, som er Sefren Pedersen i Siemb, Hans Pedersen, Anders Sefrensen, Jes Michelsen, Peder Sefrensen, Troels Andersen, Jes Andersen ibidem (sammesteds) og Hans Andersen i Snepsgaard, hvilke for^{skr.} 8 dannemænd alle samdrægtelig vindet med Hellig Aands ed, at de så og hørte her i dag, at bemeldte Jørgen Pedersen på forbemeldte velb. husbonds vegne stod for tings dom og tilspurgte Niels Jepsen i Hømb og Michel Jensen ibidem, kirkeværger til *Siemb kirke*, at (om) de udgav kgl. Mayests. anpart tiendekorn af for^{nc} Siemb sogn for det år anno 1643 til 1644, hvortil for^{nc} Niels Jepsen og Michel Jensen svarede på menige sognemænds vegne, at de samme års tiendekorn ikke udgav, som var rug 5 ørte, byg 5 ørte, formedelst fjendernes indfald og besværing, tilmed ej heller beholdt noget selv af samme års indavlet korn, formedelst streng indkvarterings skyld«.

Endnu flere tingsvidner, affattet efter omtrent samme formel, blev fremlagt og refereres forkortet i det følgende.

Fogeden i Gørding herred, Jacob Jensen⁵ i Tømmerby samt

Eske Søfrensen i Grisbæk og Hans Mulvad kundgjorde, at slotsskriveren fik et tingsvidne på, at der blev tinglæst et brev fra velb. Peder Lange til Kærgård.⁶ Brevet oplyste, at den afgift Lange skulle svare af kongekorntienden af *Vilslev og Hunderup sogne*, og som skulle have været ydet til fastelavn 1644 (for året 1643) ikke blev svaret, da fjenderne nytårsdagen tilforn var udi Jylland. Da blev 8 ørte byg nådigst efterladt, efterdi dette »med mere af det ganske års avl af fjenderne aldeles blev borttagen og forødt«. Brevet var udstedt af Peder Lange 25. oktober 1646. Hans foged, Jes Thomsen i Hunderup, tog tingsvidnet.

Niels Lauritsen i Tranberg, »den tid tingholder på Skast herreds ting« (midlertidig herredsfoged),⁷ Jens Hansen i Maade og Laurits Pedersen⁸ i Rovst kundgjorde, at for tingsdom var skikket ridefogden til Riberhus Peder Byrgesen,⁹ der fik et tingsvidne på, at af *Faaborg sogn* blev kgl. Mayets. korntiende ikke ydet til Riberhus uden 7 ørte rug formedelst fjendernes besværing, og at velb. frue Margrete v. Ahlefeld til Visselbjerg¹⁰ beholdt intet af kongekorntienden af *Alslev sogn* for 1643, »thi fjenderne tog det bort paa Visselbjerg«. Der blev heller intet ydet af *Bryndum sogn* uden 9 ørte rug, formedelst indkvartering. - Fru Anne Vind til Endrupholm¹¹ »lod ingen kongetiende opbjærge af *Nykirke sogn* og heller ikke ydede noget 1643. Der blev heller intet leveret af *Øse sogn*, og de, som havde det i fæste, nød eller beholdt intet«.

Et tingsvidne fra Vester Horne herred melder, at *Lønne sogn*¹² ikke udgav korntienden, »ikke heller sognemændene kunne formaa den at udgive, formedelst fjendernes haarde åg og beskatning«. Ej heller af *Ovtrup sogn* kunne beboerne levere kongetienden, så tiendeforpagterne »ingen nytte eller fordel deraf havde«.

Endvidere tinglæstes et restanceregister over kongekorntienden i Malt herred 1643-44. Af *Folding sogn* var restancen 3½ ørte rug, 3½ ørte byg, af *Brørup sogn* 10 ørte rug, 5 ørte byg, af *Lindknud sogn* 10 ørte rug, 5 ørte havre til efternævnte

tiendefæstere: Hr. Peder Nielsen¹³ i Matbek (Maltbæk), som *Folding sogn* havde i fæste, Hans Christensen i Adserbøl,¹⁴ som *Lindknud sogn* havde i fæste, Oluf Jensen i Eskelund og Jep Pedersen i Tuesbøl, som *Brørup sogns* kongekorntiende havde i fæste. »Menige sognemænd udgav ikke restancen, formedelst fjendernes overfald og røveri, ej heller beholdt eller nød de noget af for^{ne} års tiende i det ringeste i nogen måde«.

Endelig blev der fremlagt et tingsvidne, udstedt af Anders Nielsen, foged til Lustrup birk, dateret 27. oktober 1646 om, at slotsskriver Jørgen Pedersen »tilspurgte efterskrevne mænd på *Mandøe*, som er Hans Hansen, Hans Nielsen, Bunde Lambertsen, Laurids Nielsen, Simen Hansen og Anders Lauridsen, om de udgav den *rdl. officerspenge* i det år anno 1643 for^{skr.} Mandø land, hvortil bemt. mænd gav til svar, at de aldeles i det år ingen officerspenge ydte eller udgav i nogen maade, formedelst fjendernes indtog.

I forbindelse hermed fremlagdes et tingsvidne udstedt af herredsfogden i Gørding herred Jacob Jensen i Tømmerby og Hans Mulvad, skriver, om at der blev læst en »restances på officer penge, som rester af *de adelburs gårde*¹⁵ i Gørding herred 1643-44 hos Ingvard Tambesen, Karl Sørensen, Peder Hansen i *Darum* officer penge i alt 18 rdl., hos Søren Trogelsen og Jens Hansen i *Bøel* officerpenge 18 rdl. Folkene var mødt og bekendt, de intet havde ydet.

- Hvordan egnen klarede sig med »æde- og sædekorn« er det umuligt at udrede.

NOTER

1. Sidstnævnte af de 2 officerer slog sig ned i Lustrup for en tid, senere hos borgmesteren i Varde, men blev snart frygtet over det meste af Vestjylland. Efter akter fra Stockholm og Gottorp, behandlet af K.-R. Böhme i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinsche Geschichte*, Band 90, var Ribe fra januar til juli 1644 besat af kavalleri under oberst Horn og af infanteri under Wittenberg og oberst Daniels og Lohausen. Efter

samme kilde skulle svenskerne have fået 9000 rdl i kontante penge, og Varde, der lå under den samme øverstbefalende, betalte 1700 rdl., mens der af Riberhus len udsugedes et kontant beløb på 30.583 rdl. Hertil kom så naturalieleverancer og »gaver« plus røverier, hvilket vanskeligt lader sig beregne. Efter Varde bys nøjagtigt førte regnskaber er byens tab dog opgjort til 45.739 rdl. i alt.

2. I den katolske tid fik biskopperne denne tiende, da kirken og præsten også skulle have deres tiende, blev der altså 1/30 af sognets kornavl til hver af de 3. Ved reformationen blev bispetienden inddraget som herreløst gods under kronen og kaldtes kongekorntienden. Kongen lovede, at den skulle blive anvendt til gudeligt brug (hjælp til kirker, præster, hospitaler, studier og videnskab). Det skete også ret hyppigt i den første tid. Men kongen, staten, fik mere og mere selv brug for den. Den kunne være forpagtet ud for en fast årlig ydelse, i Seem var det sognemændene selv, i Vilslev-Hunderup Peder Lange osv. Tiendeforpagteren kunne atter have »tingsel«, akkord, med bønderne, der så leverede tienden »i skæppen«, den kunne også tages direkte af ageren, »tages i kærven«. I sidstnævnte tilfælde måtte kornet ikke køres ind, før tiendetageren havde været der.
3. Lustrup birk syd for Ribe havde som så mange områder ved denne by haft ret omskiftelige tilhørsforhold i juridisk henseende. Allerede ved 13. årh.'s begyndelse sorterede det under ribebispen, ved reformationen blev det lagt under Riberhus, 1555 blev det atter et birk, men kort efter blev det sammenlagt med kongeligt og kirkeligt gods i Kalvslund, Gram, Frøs og Tyrstrup herreder under navnet Sct. Nicolaj klosterbirk, men 1576 genoprettedes atter Lustrup birk, til det 1812 lagdes under Riberhus birk og 1859 under det da oprettede Ribe herred.
4. Jørgen Pedersen døde i juli 1650.
5. Jacob Jensen besad fra 1636 til senest 1666, da en søn fik skøde, en selvejergård i Tømmerby, der i juridisk henseende hørte under Gørding herred, i kirkelig henseende under Sneum sogn i Skast herred. Hans navn står i herredets segl, så han har ladet det lave.
6. Landsdommer Peder Lange til Riber Kærgaard døde 1661 ganske forarmet af krigene. To døtre døde af pesten 1659.
7. Niels Lauridsen var hjemmevant på tinget, han var nemlig kgl. delefoged, dvs. kongens anklager (og forsvarer for kronbønderne og kongens interesser) snarest en blanding af politimester og politibetjent. Herredsfogden var Hans Christensen i Tjæreborg.
8. Laurids Pedersen tilhørte den kendte slægt Barfod fra Sædding Storgård i N. Nebel. Det må være midlertidigt, han opholdt sig i Rovst, da han var fæster på en krongård i Allerup, hvor han havde en temmelig ondskabsfuld medfæster, der generede og irriterede ham i den grad, at han dræbte ham, hvorfor han selv blev henrettet 1653. Det er ham, der har skrevet de smukt førte tingbøger fra Skast herred, som er udgivet af »Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie«. Hans segl viser et bart ben og fod med seksodet stjerne på hver side. Hans

- navn står ved randen. Det ligner ganske faderens Peder Pedersens segl. Denne var herredsskriver før ham.
9. Om Peder Byrgesen, se *Fra Ribe Amt* 1971.
 10. Margrete Ahlefeld var datter af Gregorius Ahlefeld til Søgaard, blev 1631 gift med Jørgen Ahlefeld, der havde arvet Visselbjerg, blev enke 1637, måtte flygte fra gården under næste svenskekrig og solgte den 1663.
 11. Anna Vind var datter af Kristen Vind og Margrete Rantzov, Endrupholm. Hun bragte gård og gods til sin mand Jørgen Vind, som hun ægtede 1609, han var tillige lensmand på Dueholm kloster, hvor han døde netop 1643, og 25. januar 1645 stod hun i Odense ved sin svogers dødsleje. Hun led så meget under 1657-60 krigen, at hun måtte sælge Endrupholm. Hun døde vist 1668.
 12. Svenskerne havde et fast vagthold i sognet, antagelig ved Nyminde for at overvåge sejladsen dertil.
 13. Hr. Peder Nielsen (Nissen), f. i Ribe 1584, kaldet 1612, men folk i Folding sogn ville ikke have ham som præst, så kongen måtte hjælpe ham til rette. Han fritog ham også senere for præsteskat, da han havde det småt og boede på en alfarvej.
 14. Adserbøl var tidligere en sædegård. Muligvis har Hans Christensen været forpagter af gården.
 15. Efter hærordningen 1614 fik hvert kompagni bl.a. tillagt 10 øvede soldater, som skulle underholdes af en større gård eller en bestemt mængde hartkorn, disse soldater kaldtes adelburser. Der skete ændringer heri. Her ser vi, at adelburgårdene har betalt lønninger til officererne. Moth definerer ellers ordet som den soldat, der er mere end en gemen soldat og mindre end en underofficer.

H. K. Kristensen, f. 1895, fhv. førstelærer, Dybdalsvej 16, 6800 Varde. Litterære arbejder: se Bibliografi i Fra Ribe Amt 1975.

En københavnerpige der kom til Vestjylland - 1920

Af Elin Noack Christensen

I en lang årrække var københavnske skolebørn på ferieophold i danske bondehjem. Det var af stor værdi for begge parter. Det var nok også med til at skabe lidt forståelse mellem to grupper, som ikke kendte ret meget til hinandens hverdag og forhold. Var det måske disse små gesandters fortjeneste, at danske bønder i 1899 under storlockouten støttede arbejderne med levnedsmidler, og at københavnske arbejderhjem i 1935 kappedes om at yde logi til bondetogets deltagere?

Her fortæller ét af disse børn om sit første møde med bønder og Vestjylland. Det var nok meget fremmedartet for hende. Selv sproget kneb det med - den gamle hilsen »Guds hjælp«, som da endnu brugtes, forstod hun slet ikke. Det at spise bakskuld mente hun nærmest var livsfarligt.

Nu er bybørns ferie lejrskoler og rejser, og det lærer de vel mere ved, men muligheden for at lære bondelandets hverdag at kende er væk. Den gamle ferieordning er dog værd at huske.

Jens Kusk.

Rejsen gik vestpå ud i det ukendte, jeg talte stationerne, der var mange fra færgeturen over Lillebælt, og jeg skulle passe på at hoppe af, når toget holdt ved Tjæreborg. Vi sad på grønmalede bænke i de små kupeer, og konduktøren hoppede behændigt uden på toget på nogle smalle brædder, han bankede på ruderne for at billettere os, når vi var heldige at få vinduet trukket ned for ham. Men nu var det sommer, jeg havde mere ondt af ham om vinteren, når der var sne og is.

Så var jeg der, og på perronen stod en lille sød bondekone, som jeg nejede for, jeg havde fundet den rigtige, eller også havde hun fundet mig. Vi talte lidt på hvert sit mål; der var kun nogle få huse, så var vi ude på det rigtige land - gruset knasede under vore sko, og så kom vi til en forretning, der hed »Brugsen«, og dér gik vi ind - der hang spegepølser ned fra loftet sammen med træskostøvler og jernlænker (kotøjr), og de fleste mænd derinde havde sorte striber ned ad hagen og spyttede på gulvet. Alt det gjorde ikke så meget, men manden bag disken sagde: »Hvad skal du så have, Andrea«, det var i mine

ører toppunktet af uforskammethed mod en voksen dame, hvad jeg straks påtalte, da vi var kommen uden for igen. Jeg fik så at vide, at på landet sagde man du til hinanden, men det varede nu noget, inden jeg nogenlunde kunne lide den brugsuddeler. Vi gik nu ad en smuk vej (først forbi kirken), og andre små huse lå ved vejen, og allerlængst ude lå en gråkalket bondegård med stråtag. Jeg blev taget så godt imod, der var en lille dreng i hjemmet, som jeg hurtig blev gode venner med, men hvor jeg dummede mig tit. Vi fik den dejligste mad og hjemmebagt franskrød med sirup på, det var som en drøm, men en aften kom konen nogle flade fisk lige ned i komfuret, og da de var blevet svedet lidt i ilden, klippede de dem i centimeter-strimler og lagde dem på brødet, de blev spist med ben og det hele; jeg udbrød, »at det var da lige til en blindtarmsbetændelse«. En dag talte de ved bordet om at reparere noget ved huset, jeg tænkte ved mig selv, »det kan de da bare lade viceværten om«. - Jeg var en dag omme på deres store mark og hente nogle løg, da kommer der en mand, også med sort mund. Han standser og siger »Gu' hjælp«; »hvadbehar,« sagde jeg, det gentog sig tre gange, hvorpå manden opgav.

Jeg ville så gerne være med til at lave mad til hestene, og det foregik på den måde, at vi skulle dreje en lang stang rundt, der så drev et hjul rundt, der havde to store knive indbygget - disse knive skar så strå og kerner i små stykker til hestemad. Hestene var vidunderlige. Når de kom galopperende alle sammen, var det et pragtfuldt syn. Jeg fik da også lov at prøve at ride på en af dem.

Alt dette er minder fra en svunden tid, da der var rigtige bøndergårde til, hvor bondemanden røg på sin lange pipe ved bordenden, og folk havde tid til at tale sammen og også at tage sig af en lille københavnerpige.

Et våben fra slavekrigens tid

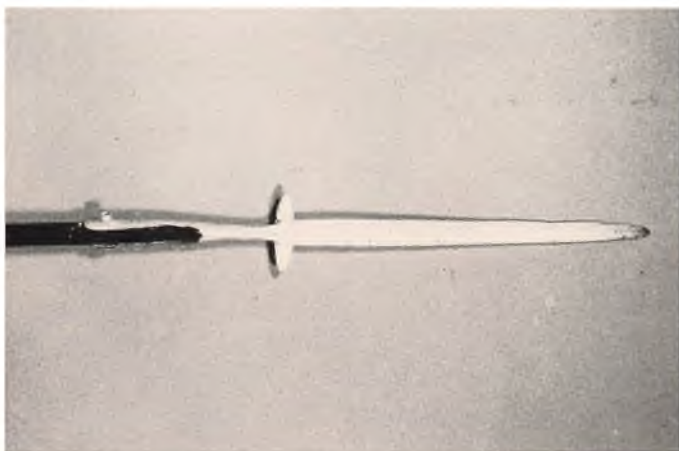
Af Verner Bruhn

Det private materiale i denne artikel er stillet til rådighed af Niels Nørgård, Skallebæk, Ribe, der ligeledes har gjort mig opmærksom på det bevarede våben. Hans Bondesen Simonsen er Nørgårds morfar.

Selv i vore dage med de moderne kommunikationsmidler til rådighed kan løse rygter brede sig med lynets hast og få ubehagelige og uberegnelige virkninger. Så meget mere kan man måske forstå, hvordan folk tidligere kunne blive grebet af frygt når rygter om katastrofer eller ufred bredte sig.

Et sådant eksempel på masseforskrækkelse har vi i den såkaldte »slaveopstand« i 1848. Rygten lød at fangerne i Rendsborg tugthus - »slaverne« blev de kaldt - var brudt ud eller sluppet løs, og at de nu var på vej mod nord, hærgende og brændende hvor de kom frem. Efterhånden blev historierne om deres antal og deres meriter mere og mere hårrejsende, og i sognene rustede beboerne sig til forsvar mod disse horder af ufredsmænd.

I årbogen har H. P. H. Novrup tidligere skrevet om, hvordan bønderne i Alslev samlede sig til kamp og fik den lokale

smed til at smede våben til forsvaret. Et tilsvarende minde er bevaret fra Seem sogn. Det drejer sig om et tveægget »spyd« med tværkniv, og det opbevares hos gårdejer Hans Lassen Kar-kov, Vesterlundvej 26, Høm. Spyddet er fundet på Høm Ve-

stergård, hvor det på stuehusets loft var stukket op under taget. Hvor længe det har siddet der kan ikke siges med sikkerhed, men intet taler imod at det har siddet der fra slavekrigens tid. Gården blev udflyttet i 1939, men forinden blev spyddet fjernet og er siden opbevaret hos gdr. H. L. Karkov.

Den rette betegnelse for våbnet er en partisan, et stikvåben med påsmedet sidekniv, så det får korsform. Bladets længde er 43,5 cm med en største bredde på 3,5 cm. Sidekniven er 10 cm lang og 1,5 cm bred og er ret primitivt smedet tværs over bladet. Våbnet slutter med en skaftdølle af 20 cm længde, og heri er boret to huller til pånitning af et skaft. Det nuværende skaft er nypåsat med en moderne bolt. Det minder meget om en partisan på Varde museum som stammer fra Ounbøl.²

Våbnet er slebet forholdsvis jævnt og er ret skarpt og det har været et ret så kraftigt våben. Heldigvis kom det ikke i brug. Det er formodentlig smedet lokalt som disse »slavevåben« blev det, i så fald formodentlig af smed Søren Schmidt, Seem.³

Da rygtet om slaveopstanden kom til Seem sogn tog gård-ejer Hans B. Simonsen (1820-98) initiativ til en bondebevægelse. I barakkerne bag den nuværende brugsforening i Høm trænede Simonsen sine bysbørn, og efter senere overlevering hersede han med ildhu sin sognehær. Imidlertid blev der ikke brug for at omsætte kamplysten i praksis og snart faldt sindene igen til ro. Det kunne være interessant at vide om bønderne bagefter følte sig lidt flove over deres reaktion på de tomme rygter - eller måske stolte over deres forsvarsvilje.

Samme Hans B. Simonsen beviste sin forsvarsvilje ved at deltage som frivillig i Treårskrigen. Senere var han med til at stifte Seem Skyttekreds der i hvert fald eksisterede i 1867,⁴ og hvis formål var at virke som en forskole til hæren. Senere gik foreningen i stå men i 1884 blev den genoplivet, og Hans Simonsen var atter med og blev valgt til formand for den genopståede forening.⁵

Hans B. Simonsen var udover sin forsvarsvilje i øvrigt en

markant skikkelse i sognet og gjorde en stor indsats for plantningssagen og engvandingen, ligesom han besad mange offentlige tillidshverv.

NOTER

1. Fra Ribe Amt bd. III, s. 372-77.
2. Mark og Montre 1966 s. 46.
3. Oplysning fra Niels Nørgård, Skallebæk.
4. Ungdom og Idræt, 1917 nr. 32. Ribe amts Skytteforenings historie.
5. Forhandlingsprotokol for Seem-Varming Skyttekreds.

LITTERATUR

- K. H. Rosenstand: Den gale onsdag m.m. i Ribe 1848. - Kronik i Vestkysten 24/3 1948.
- C.V. Christensen: Slavekrigen. - I »Jylland« Månedsskrift, Alb. Bayers forlag, Århus, sept. 1892.
- Mark og Montre 1966: Slavekrigsvåben. S. 45-48.

H. K. Kristensen-prisen

I 1978 udtrådte *H. K. Kristensen*, Varde, tidligere førstelærer i Lunde, af årbogens redaktion. Dermed forlod han den sidste tillidspost i Historisk Samfund efter mere end fyrretyve års arbejde som formand og/eller redaktør.

Bestyrelsen vedtog på sit møde i september 1978 at hædre H. K. ved at lade en lokalhistorisk pris bære hans navn. For fremtiden vil Fra Ribe Amt hvert år indeholde meddelelse om uddelingen. På grund af beslutningen om at flytte årsmødet til marts, er der denne gang to prisuddelinger, men det sker ikke mere.

Nedenfor aftrykkes fundats for H. K. Kristensen-prisen og motiveringen for de to uddelinger. Medlemmer er naturligvis velkommen til at foreslå bestyrelsen egnede kandidater til prisen.

Verner Bruhn.

HISTORISK SAMFUND FOR RIBE AMT

H. K. KRISTENSEN-PRISEN

Prisen tildeles en person eller en institution, der har gjort en fortjenstfuld indsats for det lokalhistoriske arbejde i Ribe amt.

Der skal ved tildelingen lægges vægt på, at den belønnede indsats forener faglig kvalitet med folkelig formidling.

Bestyrelsen for Historisk Samfund:

FUNDATS

for H. K. Kristensen-prisen

I taknemmelighed over den store indsats der er øvet af Historisk Samfunds æresmedlem, tidligere formand og mangeårige redaktør, fhv. førstelærer H. K. Kristensen, indstifter Historisk Samfund for Ribe Amt en lokalhistorisk pris, som bærer navnet

H. K. Kristensen-prisen.

Prisen uddeles én gang årligt til en person eller en institution, der har gjort en fortjenstfuld indsats for det lokalhistoriske arbejde i Ribe amt. Uddeling kan dog udelades, hvis der efter bestyrelsens skøn ikke foreligger en indsats, der opfylder fundatsens intentioner.

Prisen kan tildeles for såvel en indsats gennem flere år som for en enkelt aktivitet. Der skal ved tildelingen lægges vægt på, at den belønnede indsats forener faglig kvalitet med folkelig formidling.

Prisen kan ikke tildeles for en indsats, der udøves som en del af den pågældendes embede.

Prisen tildeles af bestyrelsen for Historisk Samfund for Ribe Amt og uddeles ved samfundets årsmøde. Bestyrelsens begrundelse for tildelingen offentliggøres i årbogen Fra Ribe Amt.

Prisen består af et æresbrev ledsaget af en sum, der ved indstiftelsen i 1978 udgør kr. 2.000.

Ændringer i beløbets størrelse afgøres af bestyrelsen.

Ændringer i denne fundats skal godkendes på en ordinær generalforsamling.

Prisbeløbet afholdes af Historisk Samfund og ved tilskud fra fonds.

Således vedtaget på bestyrelsens møde den 13. september 1978.

*Tale til H. K. Kristensen ved årsmødet
19. september 1978*

Kære H. K.

I 1931 trådte du ind i ledelsen af Historisk Samfund for Ribe Amt, og du har siden ubrudt været med - i bestyrelsen, som formand, som redaktør, ja i perioder endda flere af disse tillidsposter på samme tid. I 47 år har Historisk Samfund og du været en del af hinanden, både i styrelsesarbejdet men dertil gennem din skribentvirksomhed, som har gjort dig til årbogens flittigste bidrager.

Stiftamtmand Edelberg skrev i en fødselsdagsartikel til dig for nogle år siden, at vi ikke rigtig kunne tænke os Historisk Samfund dig foruden, ord som jeg fuldt ud kan gøre til mine. Men nu trækker du dig tilbage fra din sidste tillidspost som medlem af redaktionen, fordi du finder, at med en alder på 83 år kan det være nok. Vi synes, at dit sind endnu er ungdommeligt, at du endnu har lune - ja næsten kådhed i dig, og at du endnu tænker både lyst og klart.

Nu må vi så se at klare os dig foruden. Det gør vi sikkert også, for vi kan bygge på et solidt fundament, på gode traditioner og på en goodwill og respekt i vide kredse, som din indsats først og fremmest har været med til at skabe.

Du er forlængst udnævnt til æresmedlem og for tre år siden udgav vi et festskrift til din ære. Andre har sørget for, at dit portræt er blevet malet, og fra højeste sted er du benådet med ridderkorset. Vor fantasi rækker ikke til at finde på en gave til dig, vi vil nøjes med at forsøge at videreføre arbejdet, så du kan glæde dig over det.

Men vi vil gerne sætte dig et minde - ikke en mindesten, men knytte dit navn til samfundet, og vi har derfor besluttet at den lokalhistoriske pris, som vi har stiftet, skal bære dit navn og hedde H. K. Kristensen-prisen.

Jeg tror, du vil modtage denne form for hyldest i den ånd den er tænkt. Idet jeg overrækker dig et eksemplar af fundatsen siger jeg dig tak for lang og trofast tjeneste.

Verner Bruhn.

H. K. Kristensen-prisen 1978

*Prisoverrækkelse til
skoleinspektør*

J. Hedegård Rasmussen, Darum.

Interesserede privatpersoner har i mange år indsamlet arkivmateriale med tilknytning til sognet, men uden samlet plan og organisation.

Først med Jens Hedegård Rasmussens arbejde i 1960-erne blev der oprettet et egentligt arkiv - Darum Sognearkiv - som Hedegård Rasmussen naturligt blev leder af.

I 1976 besluttede Bramming kommune at reorganisere det lokalhistoriske arkivarbejde i kommunen, hvorefter dette blev fordelt på fire afdelinger i Bramming, Darum, Gørding og Vejrup, hvortil yderligere nu kommer et arkiv i Hunderup.

I dette organisatoriske arbejde var Hedegård Rasmussen en loyal og kyndig rådgiver, og kommunen udnævnte ham herefter som leder af Bramming kommunes arkiver.

Hedegård Rasmussens lokalhistoriske arbejde har stedse været præget af grundighed, omhu og varm interesse. Han har gennem sit arbejde været med til at sikre værdifuldt arkivalisk materiale, som uden hans indsats let kunne være forsvundet.

Hans arbejde har været præget af lyst til at viderebringe resultaterne til en bredere kreds, og han har i artikler og ved møder, foredrag og udstillinger givet sognets beboere del i de værdier, som den lokale historie rummer.

Hedegård Rasmussen har yderligere deltaget på positiv måde i samarbejdet med andre arkiver og institutioner i amtet, og han har senest gjort et stort arbejde i det udvalg der har tilrettelagt indsamlingen af gamle billeder i Ribe amt.

Bestyrelsen finder, at Jens Hedegård Rasmussen på en smuk måde opfylder fundatsens bestemmelser og tildeler ham derfor som den første H. K. Kristensen-prisen.

H. K. Kristensen-prisen 1979

*Prisoverrækkelse til
forh. førstelærer
John Kvist, Egtved.*

I 1920 blev John Kvist lærer ved Kragelund skole i Bække sogn, og kun få år senere tog han fat på arbejdet med Bække sogns historie.

På grund af sygdom blev arbejdet langt større end først antaget, men i 1936 udkom Bække-bogen.

Få år senere tog John Kvist fat på Veerst sogns historie, stærkt støttet af sin hustru Christa Kvist, og i 1958 udkom denne bog.

Efter sin pensionering har Kvist boet i Egtved, og fortsatte dér sit lokalhistoriske arbejde.

Trods sin blindhed og tabet af fru Christa, fuldførtes bogen om Egtved i 1978 og et bind 2 er på vej.

Når dertil føjes, at 17 artikler i vor årbog Fra Ribe Amt bærer forfatternavnet John Kvist - og jeg undlader at nævne artikler i andre årbøger - vil man forstå, hvor stor en lokalhistorisk indsats Kvist har ydet.

Hans værker er blevet rost og anerkendt overalt, og at han i 1960 tildeltes Dansk historisk Fællesforenings årbogspris, fortæller sit om arbejdets kvalitet.

Til billedet af John Kvist hører også, at han i en årrække var bestyrelsesmedlem og kasserer i vort samfund.

Bestyrelsen har ønsket at takke dig for dine værdifulde bidrag til Ribe amts historie, og i din livsaften hædre dig med tildelingen af H. K. Kristensen-prisen 1979.

Mindeord

Redaktør P. Friis, Varde

Historisk Samfunds mangeårige bestyrelsesmedlem, redaktør *Peder Friis*, Varde, afgik 2. oktober 1978 ved døden. Han var født i Varde den 20. august 1894 som søn af Peder N. Friis og hustru Mette Marie Nielsen. Efter at have taget realeksamen fra Varde 1910 blev han samme år journalistelev på »Vestkysten« og knyttedes derefter til dette blad, hvor han 1918 blev lokalredaktør i Varde.

Han var i en lang årrække i bestyrelsen for Dansk Journalistforening og dets næstformand 1949-52. Gymnastik og sport optog ham meget, og han var også dér i ledelsen, ligesom han deltog i partiet Venstres organisationsarbejde. 1950-65 var han formand for Varde Museum, og han var medstifter af Varde byhistoriske arkiv og dets første formand. En tid var han også i bestyrelsen for Dansk kulturhistorisk Museumsforening.

Som en rask Varde-dreng følte han sig først og fremmest knyttet til denne by, både til dens nutid og dens fortid, og denne interesse for fødestavnen førte ham til at gøre et arbejde inden for vort samfund. 1943-64 sad han i bestyrelsen som dens næstformand. Til vor årbog skrev han et par fortrinlige artikler: i 1962 »Grosserer Cornelius Stau, Varde Museums stifter« og 1966 »Litteraten Ludvig Murtfeldt«, en af Varde bys originaler, ligesom han sammen med H. K. Kristensen udgav »Chr. Lyngbos Vestjyske Billeder«. Ellers var det navnlig jubilæumsskrifter for foreninger og virksomheder, han arbejdede med, således Ribe Amts nordre Landboforening, Varde Gymnastikforening (både ved 25 og 50 års jubilæerne), Varde Skytteforening, Brandforsikringen, Carl B. Hoffmanns maskinfabrik m.m.

Friis undgik ikke de store sorger. Hans hustru, Gerda Müller, døde allerede 1949, og deres eneste søn, frihedskæmperen Mogens Friis, faldt i kamp 3. maj 1945, så dødsbudskabet nåede hjemmet i Varde, mens Danmark jublede, og Friis

selv måtte til sidst i temmelig lang tid gennemgå sygdom og svækkelse.

Med tak vil Historisk Samfund mindes redaktør P. Friis' mangeårige og trofaste arbejde for samfundets virke og fremgang.

H. K. Kristensen.

Konsulent J. Å. Christensen, Esbjerg

J. Å. Christensen, K. Rosendahls Bogtrykkeris dygtige medarbejder, døde den 30. november 1978, kort tid efter at være fyldt 60 år.

J. Å. Christensen havde været ansat hos firmaet Rosendahl i over 35 år, og hans dygtighed førte ham frem til stillingen som faktor og senere driftsleder. De sidste år virkede han som konsulent i bogproduktionen.

Gennem årene har Christensen været med til at udforme en lang række bøger og årbøger for Historisk Samfund. Skiftende redaktioner har hos ham hentet megen hjælp og støtte, og hans tekniske dygtighed og store omhu gjorde, at vi følte os trygge ved, at han var med ved tilrettelæggelsen. Til disse faglige egenskaber føjede Christensen personlige træk som åbenhed og stilfærdigt lune.

I Historisk Samfund vil vi mindes J. Å. Christensen med taknemmelighed.

Verner Bruhn.

Rigsarkivar Johan Hvidtfeldt

Rigsarkivar *Johan Hvidtfeldt* døde i maj 1979 kun få måneder efter sin 70-års dag, hvor kolleger og venner overrakte ham et festskrift som tak for hans arbejde.

Hvidtfeldts arkivindsats blev lagt ved landsarkivet i Åbenrå, derefter som leder af landsarkivet i Viborg og fra 1963 som leder af Rigsarkivet.

Hans store videnskabelige arbejde og litterære produktion skal ikke omtales her, den vil de historiske tidsskrifter tage sig af, derimod hans arbejde for lokalhistoriens sag, som har haft betydning for alle historiske samfund og foreninger.

Fra sin ungdom var Hvidtfeldt aktiv i lokalhistoriske foreninger og fra 1946 sad han i bestyrelsen for Dansk historisk Fællesforening, fra 1950 til 1966 var han DHFs formand. Et hovedværk over hans indsats i DHF var udgivelsen af Håndbog for danske lokalhistorikere (1952-56), som han selv var redaktør af.

Som arkivar gik han ind for udlån af arkivalisk materiale, og dermed lettedes arbejdsbyrden umådeligt for lokalhistorikere rundt om i landet. På disse og andre områder har hans indsats haft betydning for den lokalhistoriske forskning, og endnu lå der opgaver og ventede på ham, bl.a. med nyudgivelsen af håndbogen.

Hvidtfeldt var dansk lokalhistorisk arbejde en god mand, som vi vil mindes længe.

Verner Bruhn.

Anmeldelser

Aage Rasch (†): EJDERSKANALEN.

Historisk Samfund for Sønderjylland, 1978. 147 s., 35,00 kr.

Forfatteren, der omkom ved en flyveulykke i 1972, var overarkivar ved Rigsarkivet. Han havde i flere år beskæftiget sig med den slesvig-holstenske kanal og efterlod sig et uafsluttet manuskript om emnet.

Tanken om at skabe en forbindelse mellem Nordsøen og Østersøen var ikke ny, da den tyske mineralog og kameralist J. H. G. v. Justi, en såre idérig mand, i 1761 fremkom med et forslag om anlæg af en kanal gennem Slesvig-Holsten, gående fra Slesvig til Husum. Siden fremkom der andre forslag, deriblandt om en forbindelse mellem Hamburg og Lübeck. 1774 nedsattes en kanalkommission, og to år efter toges endelig beslutning om linieføringen. 1784 kunne kanalanlægget betragtes som afsluttet. Arbejdet havde krævet mange overvejelser, og mange af samtidens fremtrædende politikere og sagkyndige fik deres navne knyttet til projektet.

Fremstillingen er præget af en overordentlig, undertiden næsten lidt tyngende grundighed, dokumenteret ved 17 sider noter og henvisninger. Et eller måske flere afsluttende kapitler manglede ved forfatterens død. Selv om manuskriptet er kyndigt behandlet med trykning for øje, ville det selvsagt have vundet ved en sidste kritisk gennemgang, som kun forfatteren selv havde kunnet give sit interessante værk.

Vald. Andersen.

Holger Hjelholt (†): A. REGENBURG.

Historisk Samfund for Sønderjylland, 1978. 157 s., 40,00 kr.

Da overarkivar, dr. phil. Holger Hjelholt døde 21. maj 1977, var manuskriptet til bogen om Regenburg så nær trykning, at forfatteren selv havde læst korrektur. Det var tanken, at bogen som et festskrift skulle være overrakt Hjelholt på hans 90 års fødselsdag 12. november 1977, ledsaget af en bibliografi over hans omfattende historiske forfatterskab.

Theodor August Jes Regenburg, præstesønnen fra Åbenrå, fik med sin gode begavelse og heldige forbindelser en smuk karriere, der førte ham til Flensborg, hvor han fik indflydelse på kirke- og skolepolitikken (sprogreskriptionerne). Efter 1864 blev Regenburg som andre slesvigske embedsmænd afskediget. Han tog tilbage til København og fik en opgave ved arkivudleveringen af sønderjysk materiale til Preussen. Efter seks år uden embede blev Regenburg i 1870 stiftamtmand i Århus. Han fratrådte i 1894 og døde året efter i Skanderborg. 1898 rejstes en mindestøtte for ham på Skamlingsbanken.

Dr. Hjelholts bog er, skønt dens emne ligger vor tid lidt fjernt, et indholdsrigt og læseværdigt bidrag til sønderjysk historie.

Bibliografien er udarbejdet af Hjelholts svigersøn, oberst Nils Berg.

Vald. Andersen.

H. V. Gregersen: TOLDSTED VED HÆRVEJEN.

Folkeligt forlag, Haderslev, 1978. 230 s., 49,00 kr.

Toldsted opstod ved den lille landsby Nybøl vest for Åbenrå, hvor den gamle Ribe-vej stødte til Hærvejen. Da de fleste studegifter o. 1485 kom fra Ribe, var stedet næsten selvskrevet til opkrævning af told. Studeudførslen har ofte været omtalt i historisk litteratur, også af dr. phil. H. V. Gregersen selv. Nu følger han nye oplysninger til allerede kendte, tabeller over udførselstal, toldindtægter, og af særlig interesse lister over danske og udenlandske studehandlere. Centralt i dette billede står Toldsted, indtil den sidste toldopkrævning skete 1790.

I bogens undertitel nævnes Toldsted som *Arnkielernes hjemstavn*. Den første af slægten, *Hartich Arnkiel*, nævnes 1420-30 og var muligvis den første tolder på stedet. Andre af slægten præsenterer sig som »vilde og uvorne«, der måtte betale bøder for slagsmål og andre lovovertrædelser. Mest berømt af slægten blev *Troels Arnkiel* (1638-1712). Han blev præst og provst i Åbenrå, deltog i bestræbelserne for konfirmationens indførelse, skrev adskilligt, deriblandt ligprædikener og betragtninger over en komet, der 1680 og 1681 viste sig over Åbenrå.

Det kan ikke undre, at H. V. Gregersen i sin bog også kommer udførligt ind på spørgsmålet *Urnehoved*, et emne han før har beskæftiget sig med.

Som den kyndige historiker har forfatteren lagt fremstillingen i en fast kronologisk ramme, og til enkelte afsnit er føjet udblik til samtidens almindelige historie.

Bogen er en kyndig og interessant redegørelse for ikke alene Toldsteds historie, men flere emner i tilknytning dertil, og vidnesbyrd om en bred og dybtgående forskning.

Vald. Andersen.

RIBE BYS JORDEBOG.

Grundlagt i 1450-erne og videreført til omkring 1600.

Udgivet ved Ingrid Nielsen. Under tilsyn af Thelma Jexlev.

Sydjysk universitetsforlag, Esbjerg 1979. 111 s., ill. 82, 50 kr.

En af de vigtigste kilder til forståelse af Ribes fortidige topografi forstået i videre betydning er Ribe bys jordebog, der blev påbegyndt i slutningen af senmiddelalderen og videreført i reformationsårhundredet, og det er kun ret og rimeligt, at dette værdifulde kildekrift nu ser dagens lys - i en smuk udgave dygtigt besørget af Ingrid Nielsen under Sydjysk universitetscenters auspicer.

Det siger sig selv, at jordebogen måtte være en meget væsentlig kilde for tidligere tiders Ribe-historikere, der har beskæftiget sig med byens topografi i historisk belysning, som Peter Terpager, P. N. Thorup, Peter Adler og J. Kinch, så meget mere som jordebogen var for hånden i byens arkiv. Men nu i sin trykte form er den tilgængelig for en meget bredere kreds, ikke blot for sådanne, der i særlig grad interesserer sig for Ribes rige fortid, men også

for sådanne, der i et større perspektiv beskæftiger sig med Danmarks middelalderbyer.

Men hvad enten man nu arbejder med jordebogen under det ene eller det af disse aspekter, imødekommer udgiveren til fulde brugerens behov for at trænge ind i stoffet, og det sker bl.a. ved, at der i den foreliggende udgave er lagt vægt på at udvide jordebogens oplysninger med supplerende henvisninger til andet kildemateriale og ved en nødtørftig, men nyttig gennemgang af Ribes omfattende topografi med oplysninger om problemer forbundet hermed.

Meget værdifuldt er det, at Ingrid Nielsen i sin bearbejdelse af jordebogen har udskilt 17 skrivere, der har foretaget indførsler i håndskriften - den første i det 15. århundredes midte, den sidste op imod 1600 - og dette muliggør for brugeren af bogen med ret stor kronologisk sikkerhed inden for nærmere begrænsede tidsintervaller inden for det forløb på ca. 150 år, som jordebogen spænder over, at følge, hvem der gennem dette tidsrum har siddet på byens jorder, og under hvilke betingelser de har gjort det m.m.

Et særdeles nyttigt kort over det middelalderlige Ribe med tal, der henviser til de enkelte notitser i jordebogen, viser, hvor grundene har ligget, og hvor forskellige gader, veje og stier har gået m.m. Dertil kommer omfattende sted-, sag- og personregistre, samt kilde- og litteraturhenvisninger.

Den foreliggende udgave af Ribe bys jordebog er helt nødvendig for den, der seriøst vil arbejde med Ribes middelalder.

Bue Kaae.

Verner Bruhn:

»DER LIGGER ET HUS, ESAHØJ OG ESABIO GENNEM 25 ÅR«.
Udgivet af Esbjerg Højskole 1978. 40 s. ill. Ikke i boghandelen.

Bogen er et jubilæumsskrift i anledning af de to institutioners 25 års virke, en spændende beretning ikke blot om deres tilblivelse, men også om deres betydning for folkeligt oplysningsarbejde.

I bogen trækker forfatteren linierne tilbage til det folkelige oplysningsarbejdes start inden for arbejderbevægelsen i Esbjerg, til pionererne bibliotekar Jørgen Banke og redaktør Sundbo. Vi præsenteres for Arbejderhøjskolen, Arbejderhøjskoleforeningen, Arbejdernes Oplysningsforbund, som skabte det ganske usædvanlige initiativ at drive en biograf. Formålet havde dobbelt sigte, dels ønskede man at bruge og præge det nye medie filmen i oplysningsens tjeneste, dels kunne et eventuelt overskud være ryggraden i driften af Arbejderhøjskolen. Allerede i 1917 opnåede man biografbevilling, og ideen kunne føres ud i livet. Den første biograf fik til huse i lejede lokaler og blev forpagtet ud, den gav et pænt overskud, og økonomien herfra blev højskolens ryggrad. Tyverne og trediverne blev fremgangsår, men stridigheder og kamp med lokale og statslige myndigheder kunne være så træge, at selv Stauning måtte træde hjælpende til. I krigens sidste år fremkom planerne om en selvstændig bygning, der foruden biografen også skulle rumme kontorlokaler, butikker m.v., der kunne lejes ud og fortsat være en bærende del i Højskolens økonomi. Biografgængere har sammen med lejeindtægter fra udlejning af kon-

terer, butikker yder Højskolen væsentlige bidrag, der bl.a. anvendes til videreuddannelse af højskolelærere, til højskolens byggeri m.m.

Det er lykkedes Verner Bruhn i en klar og præcis form at skildre den indbyrdes afhængighed mellem Esahøj, Esabio, Arbejderhøjskoleforeningen og Esbjerg Højskole. Mange enkeltheder er kommet med, muntre episoder og velvalgte illustrationer som fotos, gamle annoncer m.m. krydrer bogen og er med til at give den det lokale præg. Bogen er et fint eksempel på, hvorledes et specielt afgrænset emne bliver en naturlig del af købstadens historie.

Manøe H.

Dagmar Dalgas: BIRKEBÆK SKOVRIDERGÅRD.

Barndoms- og ungdomserindringer. 58 s. ill.

I kommission v. Brørup Boghandel.

Dagmar Dalgas indleder sin bog med at rette en tak til forskellig side, og denne taknemlige indstilling præger hele hendes smukke beskrivelse af sit barndomshjem med dets rige familieliv, først i Birkebæk skovridergård ved Arnborg og til sidst på Høllund Søgård ved Hovborg.

Bogen er en enestående skildring af de vilkår, hvorunder landbefolkningen levede omkring århundredskiftet, men også om det fællesskab og lyssyn der prægede disse menneskers indsats for opdyrkningen af den jyske hede.

Den positive indstilling til livets tilskikkelser og opgaver, som Dagmar Dalgas fik i sit barndomshjem, har været af afgørende betydning for hendes livsgerning som sygeplejerske og alt hvad der i øvrigt blev hende betroet.

I bogen fortælles levende og interessant om plantningssagen og dens betydning for hele udviklingen i Vestjylland, herunder Det danske Hedeselskab, i hvis ledelse familien Dalgas jo har haft sin afgørende indflydelse.

Johs. G. Hansen.

SPAREKASSEN SYDJYLLAND. *Publikationsrække 1-12.*

Sparekassen Sydjylland Ribe har i en årrække udsendt mindre publikationer af lokalhistorisk karakter, og efterhånden er antallet af udgivelser nået op på 12.

Rækken omfatter en mappe med bykort over Ribe fra 1651-1975, Anders Sørensen Vedel og Liljebjerget af Åge Jacobsen, Peder Hegelund og den danske skolekomedie af Åge Jørgensen, Ribes gader af Søren Mulvad, og en række genoptryk af nu svært tilgængelige værker som f.eks. Ribes historie efter Trap Danmarks 2. udgave, af Riber-ret fra 1269. Mathilde Colds Minder fra Firsernes Jul i Ribe, Riberhus Slot samt nogle lokale udsendelser af tidsskriftet Skalk om Ribe-historie.

1978-hæftet er større end de øvrige - i alt på 86 s. - og bærer titlen: Ribe 1940-45. Det rummer en række udpluk af artikler fra besættelsesårene og en del erindringer fortalt af Ribe-borgere eller af personer, som dengang virkede i Ribe. Ikke mindst erindringsstoffet er værdifuldt, dels fortælles der godt, dels er det vigtigt, at erindringer skrives ned, mens tid er. Endvidere er der samlet et godt billedmateriale i hæftet.

Hæftet gør ikke krav på at være sandheden eller dybtgående historie. Det er et forsøg på at fortælle om byen og en periode, der havde sin helt specielle karakter.

Målet med hele serien er at vække interesse for byens historie, og det er glædeligt, at en lokal virksomhed i det stille yder sit bidrag til denne sag.

Jens Bruhn: DEN GAMLE GRÆNSE - SET PÅ POSTKORT.

Udg. af Toldhistorisk Selskab 1978, 72 s. med 1 kort. 34,50 kr.

For medlemmer 23,45.

Det nystiftede Toldhistorisk Selskab har fået en flyvende start, og blandt de første initiativer er udgivelsen af en serie gamle postkort, der viser scener langs Kongeå-grænsen fra Hejlsminde i øst til Vester Vedsted i vest. De mange billeder giver gode muligheder for at studere veje, bygninger, dragter osv. udover selve grænsebilledet: gendarmen, grænsesten, bomme m.v. - Nogle få billeder indfanger stemningen fra genforeningen i 1920. Forfatteren Jens Bruhn har stået for billedvalget og skrevet et indledende afsnit om postkort og bl.a. deres datering.

Desværre er det ledsagende kort over den gamle grænse for uklart i trykket, og markeringen for svag. Udover dette er det bestemt en vellykket publikation, selskabet har udsendt.

MARK OG MONTRE 1978.

80 s. ill. udg. af De kulturhistoriske museer i Ribe amt.

De sydvestjyske museers årbog er efterhånden nået op i sin 14. årgang. Denne årgang er måske knap så geografisk bred som ellers, tre af de seks artikler er fra Ribe. Disses kvalitet er til gengæld i top: en meget spændende topografisk artikel - eller rettere to - om Puggårdsgade, skrevet af Ingrid Nielsen og Per Kristian Madsen. Birgitte Wistoft skriver en lille artikel om et smykkefund fra Ribe med klassisk motiv, og Arne Hægstad gennemgår Ribes pottemål fra 1684. Peter Dragsbo skriver om Det industrielle miljø i Esbjerg og bekræfter værdien af, at der er blevet knyttet en etnolog til byen. Desuden gennemgår Svend Nielsen udgravningen af en Jernalderboplads ved Rolfso i Outrup sogn, og Marianne Ploug skriver om Strikkede nattrøjer.

Ingrid Stoumann:

DE DER BLEV HJEMME - EN VIKINGELANDSBY VED ESBJERG.

Udgivet af Esbjerg museum, 1978, 63 s., ill. 31,00 kr.

Efter at de store udgravninger af vikingetidsbyen ved Sædding er afsluttet har Ingrid Stoumann udgivet en bog, der indeholder de foreløbige vurderinger af udgravningerne og som prøver at placere Sæddingbyen i en geografisk og rigshistorisk sammenhæng. Bogen indeholder således en kort oversigt over Vikingetiden, nogle sammenfattende afsnit om landsbyer og deres beliggenhed og funktion, og naturligvis en gennemgang af landsbyen, dens huse og de vigtigste fundgrupper.

Bogen er skrevet i et ligefremt og letforståeligt sprog uden at være villet populært, og den er forsynet med instruktive billeder og tegninger. Det er kort sagt en fortrinlig bog der i god forstand formidler fagfolks viden til en bred kreds.

Verner Bruhn.

*Mogens Bencard og Svend Tougaard: RIBE I 1000 ÅR.
Forlaget Bygd 1979. 72 s., ill., kr. 60.00.*

Ribe har i mange år savnet en populær gennemgang af byens lange historie og særprægede gadebilleder til glæde for turister og andre interesserede.

Nu har Mogens Bencard og Svend Tougaard opfyldt dette behov med bogen »Ribe i 1000 år«, der er udkommet i forlaget Bygds serie af sydvestjyske egnebeskrivelser.

Bogen indledes med en kort redegørelse for de landskabelige forhold, der har betinget byens placering, og af en instruktiv gennemgang af de historiske kilder, der står til rådighed for forskeren.

Derefter er bogen bygget kronologisk op i afsnit, der hver dækker en fase i byens udvikling fra dens spæde begyndelse til i dag. Afsluttende er der et udblik over byens nuværende situation og de problemer, den medfører. Der redegøres for bestræbelserne for at bevare byens særpræg, dels ved det omfattende restaureringsarbejde, der foretages, og dels ved, at byens ekspansion er sket ved, at man har opført satellitbyer. Endelig berøres problemerne omkring den stadige stormflodstrussel og omkring Ribe ås bagvand.

Teksten belyses af et righoldigt illustrationsmateriale. For de ældste tiders vedkommende har museumsinspektør Peter Dragsbo, Esbjerg, leveret charmerende tegninger af byens mulige udseende dengang, og fra senere tider er der gengivelser af gamle stik, prospekter og kort, samt ældre fotografier. Disse veksler smukt med Svend Tougaards farvefotografier, dels af de mange fund, der i de seneste år har udvidet vor viden om Ribes tidlige historie og dels af Ribe i dag. Byen er set fra alle vinkler, og der er mange billeder af gadepartier og enkelte karakteristiske huse fra 1400-tallet og til nutiden.

Alt i alt et værk, der udfylder et stort behov.

Museumsinspektør Henrik Græbe:

RIBE SKT. KATHARINAE KLOSTER, Sognekirke og Hospital.

Udg. af Ribe Kloster og menighedsrådet 1978. 128 s., ill., 97,75 kr.

I 1978 var det 750 år siden, at Dominikanerne eller Sortebrødrene kom til Ribe og grundlagde Skt. Katharinae kirke og kloster dér.

I den anledning har den nuværende ledelse for dette enestående anlæg bedt museumsinspektør Henrik Græbe, Nationalmuseet, om at udarbejde en redegørelse for dets lange og brogede historie.

Henrik Græbe har løst opgaven således, at man ved gennemgangen af kirkens og klostrets lange bygningshistorie får et udmærket indblik i de vilkår, der har betinget de enkelte bygningsfaseres historie.

Værket indledes med en gennemgang af Dominikanerordenen med særligt

henblik på dens optræden i Ribe, og derefter følger en redegørelse for kirkens og klostrets bygningshistorie og forhold indtil Reformationen.

Efter Reformationen blev kirken hurtigt sognekirke, som den er endnu i dag, men klostrets skæbne blev mere omtumlet. Det har været anvendt som almindeligt hospital, peblinge er blevet bespist dér, det har været dårekiste og fandt først efter 1865 sin nuværende funktion som stiftelse. Alt dette har afspejlet sig i bygningernes indretning og udseende.

Hovedvægten i værket er lagt på en indgående bygningshistorisk redegørelse, der i detaljer fremlægger og analyserer de bygningsarkæologiske resultater, man er nået til, hvad angår det nuværende anlægs tilblivelseshistorie. Desuden er der redegjort for de forsvundne bygningers historie og udseende, så vidt det overhovedet har kunnet belyses ud fra det bevarede kildemateriale.

Teksten er ledsaget af gengivelser af arkitekturtegninger med forslag til ombygninger og ændringer fra 1794 til i dag, samt af afbildninger af kloster og kirke i ældre tid.

I slutningen af sin gennemgang berører Henrik Græbe diskussionen om, hvorvidt man kunne opføre en østfløj i forbindelse med den bevarede korsgang for at fuldende anlægget og derved forhøje dets virkning. Forskellige arkitekter har i årenes løb fremlagt forslag hertil, men tanken har aldrig vundet genklang i de særlige kirkesyn, som har skullet tage stilling til dem.

Spørgsmålet er imidlertid, om ikke arkitekterne har haft ret. Når man betænker, hvor lidet attraktivt østfløjen i dag præsenterer sig fra øst, kunne man få den rebelske tanke, at en taktfuld og diskret ny østfløj kun ville forhøje klosteranlæggets samlede arkitektoniske kvalitet. Opgaven er svær, men man kunne fristes til at mene, at den ikke kan være ganske uløselig, når man betænker, hvor meget f.eks. H. H. Engqvists nænsomme nybygning i Fiskergade i Ribe har bidraget til at forhøje dette gadepartis samlede karakter.

Kloster og kirke viser spor fra praktisk taget hele sin historie. Er vi ikke ved at blive for ærbødige over for fortiden, når vi ikke længere tør føje en nutidig bygning til et historisk anlæg?

Efter Henrik Græbes instruktive gennemgang af anlæggets historie følger en kort beskrivelse af klostrets nuværende situation, skrevet af klosterforstander Erik Kondrup, og bogen afsluttes med en billedgennemgang af kirke og kloster, som de står i dag. Fotografierne er taget af arkitekt Claus Riber, og den ledsagende tekst er forfattet af museumsinspektør Bodil Bencard. Man kan have en fornemmelse af, at billederne kunne have været gengivet bedre fra trykkeriets side.

Som helhed må man ønske ledelsen af kloster og kirke til lykke med denne publikation, der vil være uundværlig for enhver, der ønsker at beskæftige sig med Ribes historie og med klosteranlæg.

Kirsten Agerbæk.

Verner Bruhn: PLINT OG TALERSTOL.

Udgivet af Ribe Amts Gymnastik- og Ungdomsforeninger 1979. 184 s., rigt ill. Fås hos RAGU, Nygade 2, 6753 Agerbæk. 79, 50 kr.

Med denne bog er en periode sat i relief - årstallene 1929-1979 blinker på denne egn, måske tilfældigt, at det netop blev de år.

Det var en rigtig og god beslutning at få nedfældet på tryk, hvad Ribe Amts Gymnastik- og Ungdomsforening har stået og står for.

Verner Bruhn har med denne bog lagt et omfangsrigt og digert værk på bordet, hvis titel tilsiger én, at sigtet går videre end til en skildring af eller et strejftog gennem gymnastikkens historie, men som det er nævnt i indledningen: det måtte blive en beskrivelse af foreningens arbejde - set i en kulturhistorisk sammenhæng. Med denne målsætning i tankerne bliver det spændende læsning, for her er det ikke spørgsmålet om at få alt og alle med, men at det, der er med, tjener dette ene at pege på sammenhængen, den sammenhæng, der har sit udspring i forrige århundredes politiske, økonomiske og folkelige bevægelser fint sammensat med en beskrivelse af Ribe amts fysiske udvikling. Skønt bogen rummer mange træk fra arbejdet i sognene, så er det ikke gået ud over den overordnede målsætning, tværtimod er det med til at understrege, hvordan Grundtvigs og Kolds skoletanker og menneskeforståelse blev levendegjort i vestjyske sogne.

En forening blev til omkring gymnastikken, nye arbejdsområder kom til, gymnastik- og ungdomsforeningerne sluttedes sammen.

Et kapitel blev afsluttet - et nyt begyndte. Bogens sidste sider er et klart udtryk for, at RAGU stadig er en forening, der giver mennesker i alle aldersklasser en mulighed for en meningsfyldt fritid, hvilket klart kommer til udtryk gennem bogens sidste linier: Det folkelige er dér, hvor uro, bevægelse, søgen, debat finder nye veje for mennesker.

Niels Kr. Madsen.

Endvidere er udkommet:

Bue Kaae: BISKOP PEDER JENSEN HEGELUND, en biografi. 184 s. ill.

Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt 1977.

Knytter sig til forfatterens tidligere værk *Biskop Hegelunds almanakoptegnelser 1565-1613*, udg. 1976.

Benedicte Mahler: BADEGÆSTER I SØNDERHO 1908-29. 130 s. ill.

Udgivet af Historisk Samfund for Ribe amt 1978.

En billedbog med tekst bygget på forfatterens egne optegnelser og fotografier fra familiens samling.

*Erik Moltke: KATHOVEDDØREN. 7 s. ill.
Særtryk af tidsskriftet Skalk nr. 3, 1973.*

Søren Mulvad: RIBES GADER OG HISTORIEN BAG DEM. 7 s.

RIBERHUS SLOT OG SLOTSBANKEN. 11 s. ill.

Alle udgivet af Sparekassen Sydjylland, Ribe. 1978.

Sofie-Amalie Høgsbro Østergaard: FILSKOV KRO. 37 s. ill. 1978.

*Niels Jensen: VESTJYSKE JERNBANER.
112 s. ill. J. Fr. Clausens forlag 1977.*

*Peter Dragsbo: MENNESKER OG HUSE I ÅBENRÅ.
Udgivet af Sydjysk Universitetsforlag 1978, 132 s., rigt. ill.*

Bogen er en etnologisk studie i boligkvarterers udvikling i Åbenrå i perioden fra 1850 til 1920.

I Dansk Historisk Fællesforenings serie er udgivet *Lokalhistorie*, redigeret af Leif Ingvorsen, har *Verner Bruhn* bidraget med to afsnit om *lokalhistorisk undervisning* med udgangspunkt i Esbjerg, det ene fra 1890-erne, det andet fra 1930-erne.

I Nationalmuseets publikation *De nye tider* har *Peter Dragsbo* skrevet afsnittet *Fra land til by*.

I Festskrift til Johan Hvidtfeldt har *H. K. Kristensen* skrevet et bidrag med titlen *Gårdfællesskab*.

H. K. Kristensen har endvidere skrevet om *En Hjerding-tolder og hans virksomhed i sidste halvdel af 1700-tallet* i tidsskriftet *Zise, Toldhistorisk-Tidsskrift* 1979, 2. årg. nr. 1.

Beretning 1978-79

På grund af omlægningen af arbejdsåret afholdtes årsmødet 1979 i marts, så der denne gang har været afholdt to årsmøder i beretningsåret.

Årsmødet 1978 holdtes i Føvling den 19. september med tilslutning af ca. 120 mennesker. I Føvling kirke talte Verner Bruhn, og derefter fortsattes årsmødet i forsamlingshuset, hvor professor, dr. phil. Roar Skovmand talte om *Arnfred og Askov*, og senere vises filmen om J. Th. Arnfred. Den nystiftede H. K. Kristensen-pris uddeltes ved denne lejlighed for første gang til J. Hedegård Rasmussen, Darum.

Ved årsmødet nyvalgte lærer E. Busk Jensen, Ounbøl, til bestyrelsen i stedet for G. Ibsen Sørensen, der efter 11 års godt arbejde ikke ønskede genvalg.

Årsmødet 1979 holdtes i Høm den 28. marts, hvor godt 80 deltagere hørte lektor, dr. phil. H. V. Gregersen, Haderslev, tale om *Studehandel og studekøbmænd, et kapitel af vor danmarkshistorie*, og efter kaffebordet fortalte lærer Søren Mulvad om sit arbejde med at optage *samtaler med sognets ældre på bånd*.

H. K. Kristensen-prisen tildeltes John Kvist, Egtved.

Alle valg var genvalg.

Udflugten fandt sted den 10. juni og gik til Viborg. Der var arrangeret byvandring og besøg på museer og i kirker. Hjemturen gik over Kongenshus mindepark.

Turen var tilrettelagt af Johs. Hansen og Busk Jensen og havde samlet 100 deltagere.

I beretningsperioden er udgivet:

Bue Kaae: *Biskop Peder Jensen Hegelund - en biografi*.

Benedicte Mahler: *Badegæster i Sønderho 1908-29*.

Henrik Græbe: *Ribe Skt. Katharinæ Kloster, sognekirke og hospital*. I kommission for Ribe Kloster og Skt. Katharinæ menighedsråd.

Om bestyrelsens sammensætning se omslagets inderside.

Historisk Samfunds registrering af mindesmærker, skoler, andelsmejerier og andelsslagterier, forsamlingshuse og missionshuse i Ribe amt

Historisk Samfund gennemførte i 1978 et projekt, hvor arbejdsløse under 24 år gennemførte en registreringsopgave i amtet. Arbejdet blev finansieret af Ribe amt som led i bekæmpelsen af ungdomsarbejdsløshed. Som leder af projektet var ansat cand. mag. Elisabeth Abrahamsen, Varde, der på særdeles dygtig måde gennemførte det omfattende arbejde. Nedenfor berettes kort om projektets formål og omfang.

Registreringens formål

Projektets formål har været at etablere en samlet oversigt med nogle basisoplysninger over de mindesmærker, nedlagte skoler, andelsmejerier, missionshuse og forsamlingshuse, som findes i amtet.

Registreringen er tænkt som et redskab for den lokalhistoriske forskning inden for enkelte emner eller som statistisk materiale i forbindelse med bredere undersøgelser.

For mindesmærkernes vedkommende har det desuden været projektets mål at give oplysninger om, hvem der varetager eller skulle varetage vedligeholdelsen af disse.

Bygningsregistreringen indeholder foruden oplysninger om opførelsesår og eventuelt nedlæggelsesår en beskrivelse af selve bygningens udseende, og fotograferingen af de enkelte emner har haft til hensigt at skabe et synsindtryk af disse bygninger, inden det oprindelige udseende forsvinder.

Definition af de enkelte registreringsemner

Mindesmærker.

Princippet, som har ligget til grund for registreringen af mindesmærkerne, har været et ønske om at medtage alle mindesmærker, som er rejst for en historisk begivenhed eller en historisk person.

Vi har ikke medtaget sten på kirkegårde, som n.å. karakteriseres som gravsten.

Angående mindeplader skal det bemærkes, at det på grund af manglende kilder ikke har været muligt at opspore alle mindeplader i amtet, hvorfor denne del af undersøgelsen ikke kan betragtes som fyldestgørende.

Skoler

Alle skolebygninger, som er nedlagt i dette århundrede, er søgt medtaget i undersøgelsen.

Mejerier og slagterier

I denne gruppe er medtaget alle nedlagte og eksisterende andelsforetagender.

I de tilfælde et mejeri er overgået til privat mejeridrift eller er blevet tilsluttet et mejeriselskab, og således ikke er en lokal andelsvirksomhed, har vi betragtet den som værende nedlagt.

Forsamlingshuse

I undersøgelsen er indregnet alle nedlagte og eksisterende forsamlingshuse, som er eller var ejet på andelsbasis.

En del huse, som stadig fungerer som forsamlingshuse, er i dag overgået til aktieselskaber eller interessentselskaber. Uanset denne ændring i ejerforholdene har vi betragtet disse huse som eksisterende forsamlingshuse.

Missionshuse

Alle eksisterende og nedlagte huse inden for folkekirkeligt område er inddraget i registreringen.

Endvidere er de få huse, som tilhører Pinsemissionen medtaget.

Registreringens omfang

Registreringen omfatter 225 mindesmærker, 212 nedlagte skoler, 84 andelsmejerier og andelsslagerier, 84 forsamlingshuse og 63 missionshuse, dvs. knap 700 registreringsemner.

Undersøgelsens forløb

1. maj 1978 begyndte undertegnede arbejdet med at opbygge et arkiv, som skulle danne grundlag for registreringen. Ved hjælp af Trap Danmark, Historisk Samfunds årbøger og anden lokalhistorisk litteratur tog kartoteket form, dette suppleredes siden med henvendelser til kommunernes tekniske forvaltninger, de kommunale skoleforvaltninger og sognearkiverne i amtet.

Efterhånden som svarene indløb, og korrespondancen voksede, ansattes medarbejdere gennem Arbejdsformidlingen i Varde og Esbjerg, og midt i juni var registreringsholdet samlet. Det bestod af to medarbejdere, som skulle udfylde de udarbejdede registreringsskemaer samt en fotograf. Jeg deltog selv i registreringsarbejdet de første uger, hvor vi enedes om principperne og fremgangsmåden. Registreringen fortsatte planmæssigt sideløbende med indsamlingen af de arkivalske oplysninger frem til slutningen af august. Det eneste problem var, at vi måtte skifte fotograf af forskellige årsager et par gange. Vi fastholdt imidlertid de øvrige medarbejdere, hvad der sikrede kontinuiteten i arbejdet.

En krise i arbejdet opstod imidlertid i slutningen af august, da registreringen omtrent var tilendebragt. En pakke med 180 negativer fra den lokale fotohandler til kopieringsanstaltningen forsvandt hos postvæsenet, og tre ugers arbejde måtte laves om. Dette betød ikke blot fastlæggelse af nye køreruter, men ligeledes at såvel film- som fotonumre måtte ændres på de allerede færdige skemaer.

Sideløbende med denne »genregistrering« begyndte det store renskrivningsarbejde og udformning af kortmateriale, og i begyndelsen af november 1978 kunne det færdige materiale afleveres til Historisk Samfund.

Kildematerialet

Generelt er allerede omtalt brugen af Trap Danmark i alle udgaver samt den lokalhistoriske litteratur. Til de enkelte emner er desuden anvendt mere specielle kildegrupper, hvis karakter skal omtales i det følgende:

Mindesmærker

Der er rettet henvendelse til samtlige kommuner med anmodning om en liste over de i kommunen beliggende mindesmærker eller tilladelse til at gennemgå eventuelt materiale angående beliggenheden af stenene. Denne vej var imidlertid ikke farbar, idet kun Varde kommune besad en sådan liste, men Ribe kommune lod udarbejde en registrering af deres mindesmærker efter vores henvendelse.

Vi udsendte desuden spørgeskemaer til alle amtets lokalhistoriske arkiver, hvor vi opregnede, hvad vi havde fundet i deres område, og da vi fik svar fra ca. 70% af disse, kunne vi blandt andet opspore flere mindesmærker. Identificeringen af de øvrige mindesmærker skete dels ved mundtlige kontakter i de enkelte lokaliteter, dels ved korrespondance og møder med private historisk interesserede personer og ved henvendelse til Frihedskampens Veteraner, som tidligere har foretaget en registrering af besættelsestidens mindesmærker.

Skoler

Materialet om de nedlagte skoler er tilvejebragt på følgende måde. Der er foretaget en gennemgang af amtsskolekonsulentens arkiv på Ribe Amtsgård, hvor især førstelærernes indberetninger til skolemyndighederne har været af værdi. Der er desuden rettet henvendelse til samtlige kommuners skoleforvaltninger. Til disse er sendt lister over de i kommunen registrerede skoler med angivelse af opførelsesår og nedlæggelsesår. Ca. 60% af disse skemaer blev returneret med rettelser.

Til dette arbejde har vi desuden anvendt Harald Niensens bog om det kommunale skolevæsen i Ribe amt 1870-1970. Desuden er anvendt amtsskolekonsulentens årlige beretninger fra 1961 til 1977 og årgangene 1950-60 af Den danske Skolehåndbog.

Endelig er der søgt hjælp hos lokalhistorikere, som har beskæftiget sig med skolehistorie.

Andelsmejerier og andelsslagterier

Til brug for registreringen af andelsmejerier er anvendt Dansk Mejeristat (1931), og årsberetningerne fra Danske Mejeriers Driftsstatistik er gennemgået fra 1897 og frem. Der er hentet oplysninger fra et af Historisk Samfund delvist udarbejdet kartotek over andelsvirksomheder, fra mejeriselskaberne og fra Danske Mejeriers Fællesindkøb. Desuden har vi fået mange værdifulde oplysninger både med hensyn til skoler og mejerier ved en gennemgang af det arkivmateriale, der beror hos Arbejdstilsynets 1. kreds i Esbjerg.

Forsamlingshuse

På dette område er vi blevet hjulpet af en oversigt fra Dansk Folkemindesamling ved Margaretha Balle-Petersen.

Missionshuse

Hertil har vi fået udstrakt hjælp fra Indre Mission og Luthersk Missionsforening.

Praktiske bemærkninger til materialet

Kernen i undersøgelsen er det enkelte sogn, som er blevet betegnet med et registreringsnummer, som er det af Statens Museumstilsyn anvendte sognenummer.

Hver gruppe af registreringsemner har fået tildelt et løbenummer, således betegnes mindesmærker med nr. 1, nedlagte skoler med nr. 2, nedlagte og eksisterende andelsmejerier med nr. 3, nedlagte og eksisterende forsamlingshuse med nr. 4 og nedlagte og eksisterende missionshuse med nr. 5.

Foruden sognenummeret og løbenummeret er hvert emne tildelt endnu et nummer, som angiver den rækkefølge, hvori vi har registreret f.eks. skolerne i et givet sogn, desuden angiver nummeret emnets nummer på det til undersøgelsen tilhørende kortmateriale. Eksempelvis angiver følgende betegnelse: 2592-3-1, at det er det først registrerede mejeri i Janderup sogn, som også har nr. 1 på det tilhørende kort.

Angående bygningskemaerne skal det bemærkes, at vi i beskrivelserne af bygningernes tag blandt andet har opereret med materialerne eternit og skifer. Vel vidende at mange såkaldte skifertage i realiteten er eternit, har vi dog valgt at betegne disse tage som skifer, såfremt dette er lagt på for den for skifer karakteristiske måde.

Med hensyn til dateringen af skemaerne har vi valgt at fastholde den første registreringsdato af et emne, selv om det på grund af ovenanførte årsager har været nødvendigt på et senere tidspunkt at tage et nyt fotografi af det pågældende registreringsemne.

Endelig skal det bemærkes, at der under rubrikken »kilder og litteratur« kun er opregnet det materiale, som findes på de lokalhistoriske arkiver, og den nævnte litteratur udelukkende er henvisninger til Historisk Samfunds årbøger.

Jeg håber naturligvis, at det indsamlede materiale kan finde anvendelse hos historisk interesserede, men jeg vil også understrege, at projektet desuden har haft en social og økonomisk funktion, idet projektet gennem 6 måneder har skaffet arbejde til 5 unge arbejdsløse.

Det er mit håb, at erfaringerne fra projektet kan hjælpe dem til at finde varigt arbejde.

Elisabeth Abrahamsen.

Nye medlemmer 1978

Ansager: fritidspædagog Ove Nørager-Nielsen. *Bramming:* Hans Andreasen. *Brørup:* Steffen Branddorff. *Bækhus:* gdr. Ejvind Hansen. *Charlottenlund:* politimester Birger Wilcke. *Darum:* ass. A. Farup Hansen, Jens Helle, ass. P. Hjort Nielsen. *Dyreby:* lærer Thora Nielsen. *Esbjerg:* Esbjerg Handelsgymnasium, Ella Hansen, Kristian Hansen, stud. sem. Lisbeth Erika Jensen, gdr. Peder Arne Jensen, Birger Kledal, lektor Ole Klintø, stud. sem. Erik Nørgård, lærere M. og G. Poulsen, arkitekt Flagstad Rasmussen. *Fanø:* Fanø's skibs- og dragtsamling, Ole Hvidbjerg. *Føvling:* Hedvig Jensen, Holger Dalgas Jensen, gdr. Jens Elbæk Jensen, pens. Aksel Larsen, gdr. A. Nielsen, adjunkt Klaus Nielsen, bogholder Niels Kr. Nielsen, Bent Skov Petersen, K. Lunde Poulsen, Margrethe Sandberg. *Fåborg:* Fåborg Bibliotek, Ester Sørensen. *Greve Strand:* N. E. Andersen. *Grindsted:* fru Ester Dalgas, direktør H. I. Duus, manufakturhandler Poul H. Christiansen, lektor Tom Stubdrup. *Gørding:* Aksel Pjengård. *Hejnsvig:* Ole Bjerrum. *Henne:* gdr. Jens Christensen, arbejdsmand K. Hildebrandt Hansen, strandfoged Thomas Jensen, afdelingsleder Jens Langvad, postbud Jens Jørgen Martinsen, ravsliber Chr. P. Nielsen, Peder Pedersen, landmand Erling Phillipp. *Holsted:* Kirsten Nørgård, lærer Herman Thomsen. *Holsteinsborg:* ass. Sonja Lindskov Jensen. *Houstrup:* entreprenør Niels Holk Lauridsen. *Hovborg:* gdr. Arne Hansen, Elna Jensen, Robert Thomsen, gdr. Boye Thorsen. *Klampenborg:* direktør Børge Simon Nielsen. *København:* stud. mag. Stephen Christensen, stud. arch. Søren M. Eg. Jørgensen, Sigrid Nielsen. *Nr. Nebel:* Kirstine Serup. *Odense:* Karen Agerbæk. *Ribe:* skoledirektør Svend B. Nielsen, tandtek.elev Vagn Einer Poulsen, Agnes Sand, Emma Schrøder, Bente Svith. *Roskilde:* Elif Hansen. *Seem:* Lars Nykjær. *Skads:* landmand Helge Jensen. *Tarm:* Egvad Bibliotek. *Tjæreborg:* pens. lærer Agnes Christensen, skoleinspektør Ole Kjeldsen, sygeplejerske Åse Nielsen, Henning Olesen. *Tølløse:* skoleinspektør O. Chr. Munk Plum. *Vamdrup:* murer Leif Pedersen, boghandler Søren Stengård. *Varde:* cand. mag. Elisabeth Abrahamsen, advokatfuldmægtig Preben Bagger, journalist Niels Henrik Iversen, direktør H. C. Pedersen, bibliotekar Karen Riisager, Knud Skovsgård, toldassistent Hans Jørgen Sørensen. *Vedsted, Øster:* journalist Bjarne Tybjerg. *Vejen:* redaktør Karl Christiansen, regnskabsfører Herluf Frandsen, lærer Lars Bang Jeppesen, Gunver Storm. *Vejrup, Sdr.:* Andreas H. Pedersen. *Ølgod:* stud. sem. Laust Jørgensen. *Århus:* cand. mag. Aage Andersen, Preben J. Rasmussen.

Regnskab for 1978

1. januar-31. december

INDTÆGTER

Kassebeholdning pr. 1. januar 1978	46.668,92	
Kontingenter	69.682,00	
Bogsalg	130.439,87	
Indgået moms af bogsalget	24.139,83	
Portogodtgørelse	11.612,30	
Renter af legater	573,41	
Renter af beholdninger i sparekasse	2.857,39	
Refunderet moms	16.570,00	
Diverse, refusion ved arbejdsløshedsprojekt	3.047,97	
<i>Tilskud:</i>		
Staten	10.000,00	
Ribe Amtsråd	17.000,00	
Kommuner	18.850,00	
Pengeinstitutter	7.300,00	
Fonds	64.000,00	117.150,00
Balance		<u>422.741,69</u>

UDGIFTER

Lønning til bogsalgsekspedition	2.647,92	
Forsikringer, kontingent til S.L.F.	5.201,00	
Forfatterhonorar	4.560,00	
Årbogen »Fra Ribe Amt« 1977	55.129,07	
Publikationer		
»Peder Hegelund biografi«		
»Gørding herred«		
»Badegæster i Sønderho«		
»Sct. Katharinæ Kloster«	194.354,52	
Porto m.v. ved udsendelser	22.915,34	
Kontorartikler, telefon	6.720,85	
Møder, foredrag, udflugter	6.779,41	
Kurser	1.722,12	
Repræsentation, »H. K. Kristensen-prisen«	4.231,70	
Bøgekøb, bibliotek	5.709,56	
Andelsarkivet	6.070,34	
<i>Diverse</i>		
Tilskud til »Badegæster i Sønderho«	3.000,00	
Tilskud til »Sct. Katharinæ Kloster«	5.000,00	
Husleje	1.300,00	
Annoncer m.v.	3.438,03	12.738,03
Udgået moms	37.723,56	
Indsendt moms	3.295,00	
Udgifter i alt	369.798,42	
Beholdninger at overføre til 1979	52.943,27	
Balance		<u>422.741,69</u>

Status pr. 31. december 1978

AKTIVER

Kontant beholdning	1.962,50
Girokonto	1.149,35
Sparekassekonto 00-3804	239,27
Sparekassekonto 656-06-21109	580,29
Sparekassekonto 656-02-17014	5.630,58
Sparekassekonto 656-02-25629	7.258,58
Sparekassekonto 656-06-18728	36.122,70
Beholdninger at overføre til 1979	52.943,27
Boglager	3.000,00
Th. Mølhedes legat	12.700,00
Formue	68.643,27
Passiver	<u>0,00</u>

Ølgod, den 31. december 1978.

S. Manøe Hansen.

Ovenstående regnskab er gennemgået og fundet i bedste orden. Beholdningernes tilstedeværelse er konstateret.

Esbjerg, den 5. januar 1979.

Svend B. Troelsen.

Jens Kusk.

ORDINÆRE TILSKUD

Staten	10.000,00 *)	
Ribe Amtsråd	5.000,00	15.000,00
<i>Kommuner:</i>		
Billund kommune	400,00	
Blåbjerg kommune	500,00	
Blåvandshuk kommune	300,00	
Bramming kommune	300,00	
Brørup kommune	400,00	
Esbjerg kommune	1.500,00	
Fanø kommune	200,00	
Grindsted kommune	500,00	
Helle kommune	450,00	
Holsted kommune	700,00	
Ribe kommune	1.100,00	
Varde kommune	500,00	
Vejen kommune	1.500,00	
Ølgod kommune	500,00	8.850,00
<i>Pengeinstitutioner:</i>		
Andelsbanken, Esbjerg afd.	200,00	
Den danske Bank A/S, Esbjerg afd.	200,00	
Den danske Provinsbank, Ribe afd.	200,00	
Bikuben, Esbjerg afd.	500,00	
Handelsbanken, Bramming, Esbjerg, Grindsted, Varde, Vejen afd.	2.000,00	
Grindsted Sparekasse	1.000,00	
Ribe Sparekasse »Bikuben«	400,00	
Varde Bank A/S	1.500,00	
Ølgod Sparekasse	1.000,00	7.000,00
I alt		<u>30.850,00</u>
<i>Ekstraordinære tilskud</i>		
Ribe Amtsråd til »H. K. Kristensen-prisen«		1.000,00
Anonymt tilskud		300,00
I alt		<u>1.300,00</u>

*) På grund af omlægning af Statens finansår til kalenderåret er der indgået ordinært samt regulerings tilskud for 1978.

Ekstraordinære tilskud til publikationer

»Badegæster i Sønderho«

Fonden gammel Sønderho	10.000,00	
Fru Benedicte Mahler	10.000,00	20.000,00

»Sct. Katharinæ Kloster«

Ribe Byråd	10.000,00	
Ribe Amtsråd	10.000,00	
Katharinæ Kirkes menighedsråd	10.000,00	
Sparekassen »Bikuben«, Ribe	5.000,00	
Georg Bestle og Hustrues Mindelegat	5.000,00	
Den Hielmstjerne Rosencroneske stiftelse	10.000,00	
Tjæreborgfonden	10.000,00	
Historisk Samfund for Ribe Amt	5.000,00	65.000,00

I alt		<u>85.000,00</u>
-------------	--	------------------

Ribe Amts Lokalhistoriske Arkiver (RAL)

Den 3. april 1979 blev der holdt stiftende generalforsamling for en sammenslutning af de lokalhistoriske arkiver i Ribe amt.

Følgende bestyrelse blev valgt: J. Hedegaard Rasmussen, Darum (formand), Dorte Haahr Carlsen, Esbjerg (kasserer og sekretær), Chr. Carstensen, Holsted, Søren Manøe Hansen, Ølgod, og Aksel Teglgård, Årre. Suppleant: Vagn Jensen, Billund.

Der har med nogle års mellemrum været holdt fællesmøder for amtets nu 34 arkiver til gensidig orientering og udveksling af erfaringer. Med indsamlingskampagnen for film og billeder i oktober 1978 indledtes et nærmere arkivsamarbejde omkring planlægningen og afviklingen af kampagnen. Kampagnen gav godt udbytte, dels i form af billeder og film (ikke mindst til de nystartede arkiver), dels i form af en betydeligt større opmærksomhed om de lokalhistoriske arkivers arbejde. Mange arkiver har fået løfte om fremtidige afleveringer af arkivalier m.m., og har i det hele taget fået mange nyttige kontakter.

Ved afslutningen af kampagnen enedes man om at fortsætte og styrke samarbejdet i form af en amtssammenslutning, eftersom der fortsat er en del opgaver, som det vil være praktisk at drøfte og evt. løse i fællesskab. Blandt de opgaver, man allerede nu har tænkt på, kan nævnes: arkivfaglige kurser, kurser i lokalhistorisk arbejde, fælles registrering af materiale om Ribe amt i andre arkiver, orientering om det stof, der findes i andre arkiver (lands- og rigsarkiv, Nationalmuseets arkiver, Dansk Folkemindesamling m.fl.).

I efteråret 1979 vil amtssammenslutningen søge at gennemføre et én-dags kursus i ordning og arkivering af billeder som en naturlig opfølgning af billedkampagnen i 1978. Den første større opgave derefter bliver indsamling af de folkelige bevægelsers arkiver, som forhåbentlig kan starte i efteråret 1980. Tanken er, at materialet skal samles ind af det enkelte lokalhistoriske arkiv og fortsat skal bevares dér, men for at også interesserede andre steder kan få glæde af materialet, udarbejdes der en fælles registratur med angivelse af, i hvilket arkiv materialet findes. Mange af de utallige andelsselskaber, brugsforeninger, forsamlingshuse, gymnastik- og andre foreninger, der myldrede frem fra slutningen af 1800-tallet som betydningsfulde elementer i sognenes udvikling, er blevet nedlagt i de senere år, og dermed er også en uhyre vigtig del af kilderne til vor egen tids historie i fare. Forhandlingsprotokoller, regnskaber og andet findes, så længe foreningen eksisterer, hos skiftende formænd og kasserere, og havner derfor måske til sidst i forbrændingsanstalten, hvis der ikke gøres en indsats netop nu. Kun de lokalhistoriske arkiver med deres nøje kendskab til personkredsene bag disse mange foreninger har mulighed for at opspore og sikre alle disse arkivalier, og det vil derfor være en vigtig opgave at tage op for amtssammenslutningen.

Der var ved dannelsen af sammenslutningen klar enighed om, at det var vigtigt at samarbejde dels med museerne i amtet, dels med Historisk Samfund

for Ribe amt. Historisk Samfund har allerede tilbudt (fra og med årbogen 1980) at optage årsberetninger fra de enkelte lokalarkiver, og her vil der også for fremtiden blive fortalt om sammenslutningens arbejde.

Ved de nævnte og andre aktiviteter vil amtssammenslutningen søge at leve op til sit formål: at fremme og styrke arbejdet i de lokalhistoriske arkiver i amtet. Det er vigtigt, at kilderne til sognenes historie sikres, uden dem er der ingen mulighed for at fastholde den historisk betingede identitet i det enkelte samfund.

Dorte Haahr Carlsen.

Indhold

<i>Henning Schlanbusch (f):</i> Politifuldmægtig i Varde	235
<i>Dorte Haahr Carlsen:</i> Da andelsbevægelsen kom	252
<i>Claus Friisberg:</i> Byer og byerhverv i Ribe Amt 1864-1914	282
<i>Søren Manøe Hansen:</i> Om bjærgningsretten til Skallingen	311
<i>Niels Thomsen:</i> Chr. Håkonson: Erindringer	326
<i>Steen Hvass:</i> Jernalderlandsbyerne ved Vorbasse	357
<i>Friis Legardt Skov:</i> Erindringer fra Vejen Realskole	392
<i>H. K. Kristensen:</i> Fra konsumtionen i Varde	409
<i>H. K. Kristensen:</i> Torstenssonskrigen 1643-45 og kongetienden af Seem, Vilslev, Hunderup og nogle andre sogne i Riberhus len	423
<i>Elin Noack Christensen:</i> En københavnerpige der kom til Vestjylland - 1920	429
<i>Verner Bruhn:</i> Et våben fra slavekrigens tid	431
<i>H. K. Kristensen:</i> prisen	435
Mindeord	441
Anmeldelser	444
Beretning 1978-79	453
Nye medlemmer 1978	458
Regnskab for 1978	459
Ribe Amts Lokalhistoriske Arkiver (RAL)	463